

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
akad. Z.M.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ
İNSTITUTU

FATMA MƏCİDOVA

ƏMİN ƏR-REYHANI
YARADICILIĞINDA
ƏRƏB ŞƏRQİ

BAKI –2014

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı ilə cap olunur.

Elmi redaktor: **Vilayət Cəfərov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: **İmamverdi Həmidov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rza Xəlilov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məcidova Fatma Arif qızı. “**Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında Ərəb Şərqi**”. Bakı, “Zərdabi” nəşriyyatı, 2014, 192 səh.

Monoqrafiya ərəb məhcər ədəbiyyatının korifeylərindən biri olan, Livanda anadan olmuş, Amerikada böyüyüb təhsil almış, lakin Şərq ruhuna daim sadıq qalaraq bütün yaradıcılığı boyu Şərq dəyərlərini tərənnüm etmiş Əmin ibn Fəris ər-Reyhaninin (1876-1940) Ərəb Şərqi ilə bağlı ədəbi düşüncələrinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Əsərdə ədibin ərəb ölkələrinə səyahəti zamanı qələmə aldığı poeziya nümunələri, esse, hekayə və oçerkləri, habelə publisist məqalələri şərqşünaslıq baxımından araşdırılıb tədqiq olunmuşdur.

Əsər “Qərb-Şərq ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi” kontekstində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əmin ər-Reyhaninin ədəbi irsinin Azərbaycanda ilkin tədqiqatçısı olmuş görkəmli şərqşünas alim prof. Aida İmanquliyeva əsasən ədibin yaradıcılığında ərəb romantizminin təşəkkülünü ətraflı və dərinlən araşdırmışdır. Ərəb mütəfəkkirinin bədii irsinin bilavasitə Ərəb Şərqi ilə bağlı realist motivləri isə məhz bu monoqrafiyada yetərinlə araşdırılıb tədqiq olunmuşdur.

ISBN 978-9952-8260-3-6

§ 070010005
0103-2014 qrifli nəşr

© AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutu, 2014

**Görkəmli şərqşünas-alim, elm təşkilatçısı və
pedaqoq Aida xanım İmanquliyevanın
unudulmaz xatirəsinə ithaf olunur**

MÖHKƏM ƏNƏNƏLƏR ÜZƏRİNDƏ KÖKLƏNMİŞ ELM MƏBƏDİ

(Ön söz əvəzi)

Azərbaycan elminin inkişafı tarixində şərqşünaslıq ənənələri müstəsna yer tutur. XX əsrin ilk çağlarından bu tədqiqatların müxtəlif sahələri inkişaf etmiş, qüdrətli elmi potensial yaranmış, yüksək ixtisaslı milli şərqşünas kadrlar yetişməyə başlamışdır. Azərbaycan xalqının mütəfəkkir və alimləri Şərq fəlsəfi fikrinə böyük töhfələr vermişlər. Əsası 1958-ci ildə qoyulmuş AMEA Şərqşünaslıq İnstitutuna hər bir əsəri yeni söz, yeni töhfə olan, elmdə xüsusi dəsti-xəttə malik alimlər, parlaq şəxsiyyətlər-akademik Ə.Ə.Əlizadə, akademik Ə.S.Sumbatza-də, akademik H.M.Arashı, akademik Z.M.Bünyadov və professor A.N.İmanquliyeva kimi görkəmli alimlər rəhbərlik etmişlər.

Görkəmli şərqşünas-alim, cəfakəş elm təşkilatçısı, Azərbaycanda ərəbşünaslıq üzrə ilk qadın filologiya elmləri doktoru, professor Aida xanım İmanquliyeva məhz belə alimlərdən olmuşdur. Dərin nəzəri bilikləri, analitik təfəkkürü, yüksək erudisiyası, bir sıra şərq və qərb dillərini bilməsi sayəsində apardığı tədqiqatlar və yazdığı əsərlər qısa bir vaxt ərzində ona nəinki keçmiş Sovetlər Birliyində, hətta bir çox xarici ölkələrdə geniş şöhrət qazandırmışdır.

Professor A.İmanquliyeva Azərbaycanda Qərb-Şərq qarşılıqlı ədəbi əlaqə və təsirini sistemli şəkildə araşdıran ilk azərbaycanlı alimdir. Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsir və əlaqələrini öyrənərkən alim hər iki ədəbiyyatın ümumbəşəri dəyərlərini əsas götürür, mədəni tərəqqini şərtləndirən amillərə istinad edirdi. Alimin çoxsaylı elmi əsərlərində Qərb və Şərq mədəni ənənələrinin sintezi, yaradıcı üslubun inkişafı və yeni

bədii üslubun təşəkkül tapması tədqiq olunur ki, bu da nəinki ərəb ədəbiyyatının, habelə bütün yeni şərq ədəbiyyatlarının həmin aspektdə tədqiqi üçün çox mühüm zəmin yaradır. Hələ o dövrdə yetişib formalaşan bir sıra nadir istedad sahibləri var idi ki, onlar zamanı qabaqlayaraq elmi problemlərə ideoloji aspektdən deyil, ümumbəşəri dəyərlər müstəvisində yanaşırdılar. Aida Nəsir qızı İmanquliyeva məhz belə alim-tədqiqatçılardan idi.

Alimin çoxsaylı elmi əsərlərində Qərb və Şərq mədəni ənənələrinin sintezi, yaradıcı üslubun inkişafı və yeni bədii cərəyanların təşəkkül tapması tədqiq olunur ki, bu da nəinki ərəb ədəbiyyatının, həmçinin bütün yeni şərq ədəbiyyatlarının həmin aspektdə öyrənilməsi üçün çox mühüm metodoloji zəmin yaradırdı.

Görkəmli bir elm tədqiqatçısı kimi Aida xanım İmanquliyevanın maraq dairəsi geniş və çoxşaxəli idi. Amma onun çoxsaylı elmi araşdırmalarının əsas tədqiqat obyektini ərəb məhcər ədəbiyyatı idi. O, ərəb məhcər ədəbiyyatının ən müxtəlif bədii üsluba malik nümayəndələrinin yaradıcılığını araşdırmışdı: Nuaymə bədii irsində rus ədəbiyyatının təsiri ilə formalaşan tənqidi realizmi öyrənmiş, Cubran yaradıcılığında ingilis poeziyasına xas olan romantik üslubun inkişaf prosesini izləmiş, Amerika transsendentalistlərinin Əmin ər-Reyhani və digərlərinin yaradıcılığında oynadığı rolu müəyyənləşdirmişdir.

Öz elmi fəaliyyətini ərəb məhcər ədəbiyyatının tədqiqinə həsr edən Aida İmanquliyeva hələ ötən əsrin 70-80-ci illərində ər-Reyhani ilə bağlı müfəssəl tədqiqat işləri aparmış, qəzet, jurnal və müxtəlif məcmuələrdə Azərbaycan və rus dillərində, «Priroda v tvorçestve Amina ar-Reyxani»¹, «Literaturno-este-

¹ Имангулиева А.Н. Природа в творчестве Амина ар-Рейхани. В сб.: Вопросы восточной филологии. Баку, Элм, 1987.

tiçeskiye vozzreniya Amina ar-Reyxani»² adlı məqalələr çap etdirmişdir. Bundan əlavə, o, “Əmin ər-Reyhaninin “Hərəmxana divarlarından kənarda” adlı povestində və kiçik nəsr janrlarında romantizmi” adlı məqaləsində Qərb romantizminin təsirinin necə əks olunduğunu real faktlar əsasında tədqiq etmişdir³. A. İmanquliyeva “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” əsərində yazır: “Əmin ər-Reyhani yaradıcılığının tədqiqinə müraciət edərkən biz onu bütün təfərrüatı ilə hərtərəfli şəkildə araşdırmağı qarşıya məqsəd qoymamışıq. Bu tədqiqat işinin önə çəkilən problemlər çərçivəsində bizi belə bir məsələ maraqlandırır: sənətkar ər-Reyhani Qərb, xüsusilə də, Amerika romantizmini hansı dərəcədə qəbul edib və romantizmin ideya və konsepsiyaları onun yaradıcılığında hansı inkişaf səviyyəsinə çatıb”. Sevindirici haldır ki, AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunda bu ənənələri layiqincə davam etdirən gənc nəslin nümayəndələri də yetişməkdədir. Onlar əvvəlki nəslin elmi tədqiqat estafetini davam etdirmək əzmindədirlər. Bu xoş məramlı araşdırıcılarımızdan biri də çapa təqdim olunan monoqrafiyanın müəllifi F.A.Məcidovadır.

Məlum olduğu kimi, hər il görkəmli elm xadimi Aida İmanquliyevanın xatirəsinə həsr olunmuş «Ərəb filologiyası sahəsində gənc alimlərin ən yaxşı elmi-tədqiqat əsəri» mövzusunda ənənəvi müsabiqə keçirilir. Müsabiqədə institutumuzun aspirant, dissertant və gənc alimləri fəal iştirak edirlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, institutun elmi işçisi Fatma Məcidova da həmin müsabiqələrin (2010 və 2011-ci illərdə) qaliblərindən olmuşdur. Hər müsabiqə yeni-yeni istedadlı mütəxəssisləri üzə çıxarır. Müsabiqənin əsas məqsədi Aida xanım İmanquliyeye-

²Имангулиева А.Н. Литературно-эстетические воззрения Амина ар-Рейхани. В сб.: Вопросы восточной филологии. Баку, ЭЛМ, 1990.

³ Имангулиева А.Н. Романтизм ар-Рейхани в повести «Вне стен гарема» и в малых прозаических жанрах. В сб.: Проблемы зарубежного Востока: история и современность. Баку, ЭЛМ, 1988.

vanın zəngin elmi irsinin dərinədən öyrənilməsi və davam etdirilməsindən ibarətdir.

Fatma Məcıdovanın “Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında Ərəb Şərqi” adlı monoqrafiyası professor Aida İmanquliyevanın ərəb məhcər ədəbiyyatı üzrə apardığı tədqiqat əsərlərinin işığında yazılmış bir elmi araşdırmadır. Bu iş ərəb məhcər ədəbiyyatının korıfeylərindən biri sayılan istedadlı şair, yazıçı, filosof, rəssam, tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi tanınan Əmin ər-Reyhaninin (1876-1940) ərəblərin tarixi keçmiş, dili, ədəbi və mədəni həyatı, ərəb dünyasında XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi-bədii durum barəsində yazdığı əsərlərin, söylədiyi fikirlərin təhlilinə həsr olunmuşdur.

Müəllifin tədqiqat zamanı mövzu ilə bağlı ən mötəbər mənbə və məxəzlərdən istifadə etdiyi bu monoqrafik əsər giriş, 4 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Əsərin girişində mövzunun aktuallığı araşdırılır, onun işlənmə dərəcəsi tədqiq edilir, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, praktik əhəmiyyəti və s. əhatəli şərh edilir.

Monoqrafiyanın birinci fəslı görkəmli ədib, ərəb məhcər ədəbiyyatının aparıcı simalarından olan Əmin ər-Reyhani ədəbi irsinin məşhur Azərbaycan ərəbşünas alimi, professor Aida xanım İmanquliyevanın tədqiqatlarında necə tanıtılması məsələsinə həsr edilmişdir. Tədqiqatçı bu fəsildə belə bir şəxsiyyətin məhz onun həmyerlisi tərəfindən daha əhatəli araşdırılmasından ürək dolusu bəhs edir və bununla da böyük qürur hissi keçirdiyini fəxrlə qeyd edir.

Əsər Azərbaycan şərqşünaslığı üçün aktual bir mövzuya həsr olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, 1920-ci ildə Şimali Amerikada Cubran Xəlil Cubranın başçılığı altında yaranmış “ər-Rabitə əl-Qələmiyyə” (“Qələmlər Birliyi”) ədəbi cəmiyyətinin üzvü olan ərəb yazıçı və şairləri arasında Əmin ər-Reyhani önəmli yer tutur. Əmin ər-Reyhani bir yazıçı, şair və publi-

sist kimi özünün bədii irsində tarixi əsərləri, şeirləri, publisistik yazıları ilə ərəb ədəbiyyatı tarixində dərin iz buraxmışdır. Bir yazıçı-mütəfəkkir kimi onun bədii yaradıcılığı, fəlsəfi görüşləri dünya, rus və Azərbaycan şərqşünaslığında bu və ya digər aspektlərdən araşdırılmış və dəyərləndirilmişdir. Lakin konkret olaraq Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında Ərəb Şərqi problemi bu vaxtadək monoqrafik araşdırmanın mövzusu olmamışdır. Deyilənlərdən çıxış edərək Fatma Arif qızı Məcidovanın “Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında Ərəb Şərqi” mövzusunda yazdığı bu əsəri təqdirəlayiq hesab etmək olar.

Kitabda Əmin ər-Reyhaninin dördcildlik «Ər-Reyhaniyyat», «Muluku-l-arab», «Qalbu-l-İraq» «Qalbu Lubnan», «Tərixu-n-Nəcdi-l-hədis», «Feysəl əl-avval», «Əntum əş-şu-ara» kimi əsərləri tədqiqat obyektinə seçilmişdir. Hər hansı monoqrafiya ilə tanışlıqdan sonra o, insanı düşündürməyə, toxunduğu problemlər ətrafında yeni qənaətə gəlməyə vadar edirsə, demək bu tədqiqat işi uğurludur. Bu baxımdan Əmin ər-Reyhaninin monoqrafiyadakı Ərəb Şərqi barədə mütəfəkkir qənaətləri olduqca düşündürücü və ibrətamizdir.

Monoqrafiyanın ikinci fəslində Əmin ər-Reyhaninin klassik ərəb şeirinə, onun keçmişi və gələcək inkişaf yollarına dair verdiyi tövsiyələr olduqca maraqlı və inandırıcıdır. Həmçinin bu bölümdə ədibin “Muluku-l-arab” əsərində yazdığı Şərq ölkələrinə səyahət zamanı rast gəldiyi erməni xislətinə xas olan riyakarlığın ifşa olunması epizodu da xüsusi maraq kəsb edir. Böyük mütəfəkkirin çox incəliklə müşahidə etdiyi erməniyə aid mənfi keyfiyyətlər (yükdaşıyan hanbala qarşı kobudluğu, ədəbaz hərəkətləri, ingilislər qarşısında yaltaqlığı, zahirən bürüzə verdiyi süni lovğalıq, nəhayət, Əmin ər-Reyhaniyə göstərdiyi yaltaqlıq) onun xatirə-təəssüratlarında çox düzgün, təbii və yerində şərh olunmuşdur.

Tədqiqatçı monoqrafiyada Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərqi haqqında düşüncələrini bacarıqla təhlil və müqayisə edir, məntiqi və ardıcıl nəticələrə gəlir. Ədibin bu fikirlərində İraq realist poeziyasının banisi Məruf ər-Rusafi, novator şair Cəmil Sidqi əz-Zəhavi, mühacir şair Cubran Xəlil Cubran, marifpərvər ziyalılar Şibli Şmayyil, Əbdu-l-Məcrid əs-Savi, Kazim əd-Dəcili və filoloq-ədəbiyyatşünas Rəfail Batti kimi Ərəb Şərqinin görkəmli ədəbi simalarına obyektiv münasibəti öz əksini tapmışdır.

Monoqrafiyanın Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərqi ilə bağlı ədəbi-tənqidi görüşlərinin öyrənilməsinə həsr edilmiş sonuncu fəslində ədibin «Bələdu Mısır», «Əş-şərq», «Alə səvahi-l-İskəndəriyyə», «Ən-nəsrü-l-arabiyyu», «Mərətu-ş-Şərqi-l-Ədna», «Əntum əş-şuara», «Muluku-l-arab» kimi əsərlərinə əsaslanan tədqiqatçı ər-Reyhaninin ədəbi görüşlərini araşdırır.

Güman edirik ki, əsər Əmin ər-Reyhanini Azərbaycan oxucularına Ərəb Şərqinə dərinədən bələd və bağlı olan bir sənətkar kimi yaxından tanıtmağa kömək edəcəkdir.

GÖVHƏR

BAXŞƏLİYEVƏ

*Akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru,
AMEA-nın müxbir üzvü*

GİRİŞ

Klassik ərəb ədəbiyyatının min beş yüz illik inkişaf yolunu nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, Ərəbistanın hüduqlarından çox-çox uzaqlarda bu ədəbiyyatın əzəmətli qolları yaranmışdır. Ərəblərin doğma vətəmindən kənarında yaranan bu qolların birincisi İspaniyada meydana gəlmiş və ərəb ədəbiyyatı tarixinə *Əndəlus ədəbiyyatı* kimi daxil olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, İslamın zühurundan sonra ərəblər bu dini yaymaq üçün Ərəbistanın hüduqlarından kənara çıxmağa başlamış və ilkin olaraq qonşu ərəziləri fəth etmişlər. Əməvilər sülaləsinin hakimiyyəti zamanı xilafət orduları Şimali Afrika torpaqlarını zəbt edib, oradan da Avropaya üz tutdular. Daha doğrusu, 710-cu ildə ərəblər Mərakeşlə İspaniya arasında Aralıq dənizinin ən dar sahəsindən keçərək bu ölkəyə fəth kimi daxil olub orada möhkəmlənməyə başladılar. 750-ci ildə Abbasilər sülaləsinin Əməviləri devirməsindən sonra, onların son nümayəndəsi əmir Əbd ər-Rəhman İspaniyaya qaçmış və 756-cı ildə orada Kordova əmirliyinin əsasını qoymuşdur. Ərəblər fəth etdikləri bu ölkədə özlərinin əzəmətli siyasi qurumunu yaratmağa müvəffəq olmuşlar. Beləliklə də, VIII əsrin ortalarından etibarən Əndəlusda ərəblər özlərinin ədəbi-mədəni irsini yaratmağa başlamışlar.

İlkin mərhələdə İslama qədərki ərəb ədəbiyyatının, xüsusilə onun qəsidə janrının ənənələri müstəvisində formalaşan Əndəlus ədəbiyyatı sonrakı mərhələlərdə nəinki ərəb şeirinin qəsidə ənənəçiliyi qəlibini dağıtmış, hətta İspaniyada beş əsr (VIII-XII) davam edən fəaliyyəti dövründə Abbasilərin “Qızıl əsr” (əl-əsr əz-zəhəbi) kimi səciyyələnən ədəbiyyat örnəyi ilə çiyin-çiyinə dayanan, hətta bir çox sahələrdə (məzmun, forma, bədii təsvir, təhkiyə və s. cəhətdən) onu üstələyən bir ədəbiyyata çevrilmişdi. Bu ədəbiyyatın ömrü isə ərəblərin İspaniyada hökmranlığının sonuna qədər davam etmişdir. İspaniyada fəaliyyət göstərən Əndəlus ədəbiyyatı ümumi ərəb ədəbiyyatı

xəzinəsinə elə nəhəng simalar bəxş etmişdir ki, onların yaradıcılığı təkcə ərəb tədqiqatçıları tərəfindən deyil, habelə dünya şərqşünasları tərəfindən də zaman-zaman araşdırılmışdır [133;76;52; 208, 65;118,9; 81; 27,35-83].

Ərəb Əndəlus ədəbiyyatını araşdıran tədqiqatçıların qənaətinə görə bu ədəbiyyatın mövzu və janr dairəsi çox geniş olmuş, söykəndiyi qaynaqlar ərəb mühitinə, ərəblərin mənəvi dünyasına daha çox bağlı olmuşdur. Əndəlus ərəb poeziyasında mədhiyyə, mərsiyyə, fəxriyyə janrlarında yazılan qəsidələr aparıcı yer tutmuşdur.

Ərəb ədəbiyyatının ərəb ölkələrinin hüdudlarından çox-çox uzaqlarda fəaliyyət göstərən ikinci bir qolu isə *Ərəb məhcər ədəbiyyatı* olmuşdur. Bu qol XIX əsrin sonları və XX əsrin 60-cı illərinə qədər Amerika qitəsində fəaliyyət göstərmişdir. Bu qolun əsas hərəkətverici qüvvəsini Suriya və Livandan dolanmaq dalınca Amerika qitəsinə mühacirət etmiş xristian ərəblərin arasından çıxmış ədiblər təşkil etmişdir.

Akademik İ.Y.Kraçkovskinin yazdığına görə, Amerikaya mühacirət edən ərəblərin sayı təqribən 500 mindən artıq imiş [77, 19]. Onların arasında savadlılar da olmuşdur, savadsızlar da. Hətta onların böyük əksəriyyəti ərəb dilində yazıb-oxumağı belə bacarmırlarmış.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Amerikaya mühacirət edən bu ərəblərin içərisində bir parça çörək qazanmaq üçün doğma vətənlərini tərk edib gedənlər də, varlanmaq və sərbəst yaşayıb firavan həyat sürmək eşqi ilə bu azadlıq və demokratiya ölkəsinə gedən xəyalpərvər insanlar da olmuşdur.

Beləliklə, istər Şimali, istərsə də Cənubi Amerikaya mühacirət etmiş ərəblər bu olduqca kontrastlı qitədə amerikalıların sanki “əgər gücün varsa, əzməyi və əzilməyi bacarırsansa, bizim ölkədə yaşaya bilərsiniz”-kimi bir qədər sərt həyat təzi ilə barışmalı oldular. Nəticədə onlar yaddilli ölkədə öz dillərini itirməmək, öz adət-ənənələrini qoruyub saxlamaq, klassik ərəb irsini yaşatmaq və s. barədə düşünməli oldular. Bu məqsədlə Amerika qitəsinin həm şimalında, həm də cənubunda ərəb dilini, ərəb əlifbasını öyrədən dərnlər açdılar, ədəbi bir-

liklər yaratdılar. Onlar bu dərnəklər vasitəsilə savadsızlara ərəb dilində yazıb oxumağı, ədəbi birliklər vasitəsilə isə ərəb ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə maraqlananlara məlumat verməklə onları ərəbcə bədii əsərlər yazmağa ruhlandırdılar. Nəticədə prof. A.İmanquliyevanın təbirincə desək, istər Şimali, istərsə də Cənubi Amerikaya mühacirət etmiş ərəblər birgə fəaliyyət üçün müəyyən təşkilatlar yarada bildilər” [19, 43; 27, 133]. Onlar bu yad ölkənin qarışıq mədəniyyəti içərisində əriyib yox olmamaq üçün, öz mədəniyyətlərini qoruyub saxlamaq məqsədilə “*ər-Rabitə əl-qələmiyyə*” (“Qələmlər birliyi”) və “*əl-Uşbə əl-Əndəlusiyə*” (“Əndəlus cəmiyyəti”) adlı cəmiyyətlər yaratdılar. Mühacir ərəblər bu cəmiyyət və birliklərin ətrafına qələm sahiblərini toplamaqla ərəb və ingilis dillərində çox güclü və dərin məzmunlu əsərlər yazıb çap etdirməyə nail oldular.

1920-ci ildə Şimali Amerikada Cubran Xəlil Cubranın başçılığı altında yaranmış “*ər-Rabitə əl-qələmiyyə*” ədəbi cəmiyyətinin ətrafında toplanan ərəb mühacir yazıçılarının arasında C.X.Cubrandan əlavə, M.Nuaymə, Nəsim Arıda, İlya Əbu Madi kimi tanınmış ərəb yazarları var idi. Bunların sırasında isə Əmin ər-Reyhani xüsusi yer tuturdu.

Görkəmli ərəbşünas prof. A.İmanquliyevanın ərəb məhcər ədəbiyyatının korifeylərindən biri hesab etdiyi Əmin ər-Reyhani özünün orijinal fərdi yaradıcılığı ilə seçilirdi. O, Amerika Birləşmiş Ştatlarında ərəb ədəbiyyatının, ərəb tarixi və mədəni irsinin, ərəbin şanlı keçmişinin təbliği ilə mütəmadi məşğul olmuş, Əbu-l-Əla əl-Məərri və Əbu-t-Tayyib əl-Mütənəbbi kimi mütəfəkkirləri Qərb aləminə tanıtmış, ümumiyyətlə, Şərq müdriqliyi, Şərq hikməti barədə öz şeir və məqalələrində ürək dolusu danışımsdır.

Amerikaya getməzdən əvvəl ərəb dilində yazıb oxumağı bacarmayan bu məsihi ərəb yazıçısı ötən əsrin 20-ci illərindən sonrakı bədii yaradıcılığını demək olar ki, bütünlüklə Ərəb Şərqinə həsr etmişdir. Onun ərəb ölkələrini səyahətə çıxdığı zaman yazdığı çox dərin məzmunlu təəssürat xarakterli əsərləri, Misirdə, İraqda olduğu zaman qələmə aldığı şeirlər, yığın-

caq və ziyafətlərdəki çıxışları onu müsəlman ərəblərə daha yaxın etmişdir. İraqda olduğu günlərdə bu ölkənin ədəbiyyatına, xüsusən poeziyasına göstərdiyi təsir, ər-Rusafi, əz-Zəhavi, əd-Dəcili kimi şairlərlə dostluq əlaqələri, onların ərəb poeziyasına verdikləri töhfələr barəsində mülahizələri İraq ədəbi mühitində böyük canlanma yaratmışdır. Bütün bunlar Qərb-Şərq ədəbi əlaqə və təsirlərini araşdırmaq baxımından olduqca önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Əmin ər-Reyhani həm Qərb, həm də Şərq təfəkkür tərzini özündə cəmləşdirən ədəbi simalardan olmuşdur. Bu cəhət onun bədii yaradıcılığını xüsusi olaraq araşdırmaq zərurətini ortaya çıxarmışdır.

Tədqiqatçılar, xüsusilə rus şərqşünasları şairin ictimai-siyasi məzmunlu əsərlərini fəlsəfi baxımdan təhlil edərək onu XX əsr Ərəb Şərqinin filosofu kimi təqdim etmişlər[90]. Ancaq çox təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, ər-Reyhaninin Ərəb Şərqi ilə bağlı ədəbi baxışları, nəsr yaradıcılığı, publisist düşüncələri, lirik şeirləri bu günə qədər şərqşünaslıq baxımından yetərincə araşdırılıb ayrıca, xüsusi elmi tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bu mənada deməliyik ki, bizim tədqiq etdiyimiz bu mövzu ər-Reyhani yaradıcılığında ilk təşəbbüsdür və bu da monoqrafiyanın aktuallığını təmin edir, hazırda təlatümlər içərisində inildəyən müasir ərəb dünyası ilə bağlı ağırlı-acılı problemlərin Şərqşünaslıq aspektlərini yenidən gündəmə gətirir.

“Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında Ərəb Şərqi” mövzusunun başlıca mənbə bazasını Əmin ər-Reyhaninin çoxsaxəli yaradıcılığı, xüsusilə, onun Ərəb Şərqi ilə bağlı ədəbi-bədii və publisist əsərləri təşkil edir. Bu əsərlər bədii janr etibarını ilə olduqca müxtəlif və rəngarəngdir. Buraya səyahətnamələrdən ibarət nəsr əsərləri, publisist məqalələr, esse və poeziya nümunələri daxildir. Bunlar ədibin 4 cildlik “Reyhaniyyat” (“Ər-Reyhanidən seçmələr”), 2 cildlik “Muluku-l-arab” (“Ərəb hökmdarları”), “Qalbu-l-İraq” (“İraqın qəlbi”), “Qalb Lubnan” (“Livanın qəlbi”), “Tərixu-n-Nəcdi-l-hədis” (“Nəcdin yeni tarixi”), “Məlik Cəzira əl-arab İbn Səud” (“Ərəbistan

hökmdarı İbn Səud”), “Mərrakuş” (“Mərakeş”) və s. kimi əsərlərində toplanmışdır.

Ər-Reyhani yaradıcılığında Ərəb Şərqi mövzusu bu günə qədər bilavasitə ayrıca tədqiqat işi kimi araşdırıcıların diqqətini özünə cəlb etməmişdir. Bununla belə, deməliyə ki, ərəb məhcər ədəbiyyatından kompleks şəkildə bəhs edilərkən, yaxud onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılıqları araşdırılarkən həm ərəb müəlliflərinin özləri, həm də görkəmli dünya şərqşünasları tərəfindən müəyyən qədər fikir və mülahizələr söylənilmişdir. Lakin birmənalı şəkildə qeyd etməliyə ki, bu tədqiqatlar əsasən ər-Reyhaninin romantizmi, onun Qərbə meyilli olması və s. problemlərlə bağlı olmuşdur. Ədibin Ərəb Şərqinə bəslədiyi doğma münasibət, onun tərəqqisinə əngəl olan amillər, Şərqin ulu keçmişinə dərin məhəbbət və s. kimi ədəbi-bədii məsələlər tamamilə unudulmuş, araşdırmalardan kənar qalmışdır.

Keçmiş sovetlər məkanında Əmin ər-Reyhani haqqında ilkin məlumat verən görkəmli ərəbşünas alim akad. İ.Y.Kraçkovski olmuşdur. O, hələ SSRİ yaranmazdan xeyli əvvəl, çar Rusiyası dövründə bu böyük ədiblə yaxından maraqlanmış, hətta onunla bir dəfə bir qəzet redaksiyasında rastlaşmış və həmsöhbət olmuşdur. Lakin Əmin ər-Reyhaninin yaradıcılığına yaxşı bələd olmasına baxmayaraq, onun özünü şəxsən tanımadığı və bu fürsəti əldən verdiyi üçün sonralar xeyli təəssüflənmişdir. İ.Y.Kraçkovski Əmin ər-Reyhanini ərəb məhcər ədəbiyyatının ən görkəmli və populyar simalarından biri kimi səciyyələndirərək yazırdı ki, “Əmin ər-Reyhani ömrünün 40 ili ərzində öz istedadı və bacarığı ilə müasir ərəb ədəbiyyatının klassiki səviyyəsinə yüksələ bilmişdir” [75, 93].

Akad. İ.Y.Kraçkovski həmin hadisədən sonra ər-Reyhani ilə daha çox maraqlanır, onun yazılarını izləyir, hətta Rusiyaya qayıtdıqdan sonra, 1917-ci ildə Sankt-Peterburqda onun seçilmiş əsərlərini çap etdirir.

Akad. İ.Y.Kraçkovskinin “Seçilmiş əsərləri”nin III cildində toplanmış bir sıra məqalələrdə, habelə “Əmin ər-Reyhaninin “Seçilmiş əsərləri”nə yazdığı müqəddimədə (1917), “Əmin

ər-Reyhaninin “Mənsur şeirləri”(1922), “Əl-Məərri, ər-Reyhani və Leninqrad”(1944) və s. əsərlərində Əmin ər-Reyhani bir ədib, şair, publisist, esseçi, yazıçı kimi təqdim olunur, onun ərəb məhcər ədəbiyyatında böyük xidmətləri olan bir korifey olduğu xüsusi vurğulanır [85,137-148; 85,261-267].

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, ötən əsrin 30-cu illərində İ.Y.Kraçkovskinin Əmin ər-Reyhani ilə məktublaşmaları da olmuşdur ki, həmin məktublarda da hər iki sənətkarın biri-birinə bəslədikləri ehtiram, ərəb-məhcər ədəbiyyatı barədə müştərək fikirlər, Əmin ər-Reyhaninin fərdi yaradıcılığı və s. öz əksini tapmışdır [85; 64, 295].

Ötən əsrin 60-cı illərində SSRİ EA Asiya Xalqları İnstitutunda Əmin ər-Reyhaniyə həsr olunmuş “Filosof iz Fureyki” (1965) adlı digər bir kitab da işıq üzü görmüşdür. Kitabın müəllifi Z.İ.Levin filosof-şərqşünas olduğu üçün 70 səhifəlik bu kitabında əsasən Əmin ər-Reyhaninin ictimai-siyasi, fəlsəfi görüşlərindən bəhs etmişdir. Rus şərqşünası Ər-Reyhaniyə oxuculara filosof adı ilə tanıtmaq istəmişdir. Kitabda ər-Reyhaninin həyat yolu barədə, onun həqiqət, azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq barədəki fikirlərinə, bir sosioloq kimi gələcəyin cəmiyyətini necə təsəvvür etməsi, ərəb vəhdəti və ərəb milli birliyi, həmçinin, Şərq və Qərbin bir-birinə inteqrasiyası məsələsinə dair mülahizələrinin şərhinə geniş yer vermişdir [90].

Keçmiş SSRİ şərqşünasları Əmin ər-Reyhaniyə yaradıcılığına bir də ötən əsrin 80-ci illərində yenidən qayıtmışlar. Bu dəfə Leninqrad şərqşünaslıq məktəbinin yetirmələri Əmin ər-Reyhaninin seçilmiş əsərlərini çapdan buraxmışlar [45].

447 səhifədən ibarət olan bu “Seçilmiş əsərlər”ə ər-Reyhaninin şeir və poemaları, “Hərəmxana divarlarından kənar da” adlı povesti, hekayə, esse, məqalə və məktubları, 4 cildlik “Reyhaniyyat”dan müxtəlif səpkili seçmələr, səyahətlərindən fraqmentlər və s. daxil edilmişdir. Əmin ər-Reyhaninin əsərlərini ərəb və ingilis dillərindən rus dilinə İ.Y.Kraçkovskidən əlavə A.A.Dolinina, M.Rodionov, L.Tazetdinova, L.V.Markov, Q.Boqalyubova, İ.Sokolova, N.Tolstoy və başqaları tər-

cümə etmişlər. “Seçilmiş əsərlər”ə vaxtilə akad. İ.Y.Kraçkovskinin tələbəsi olmuş prof. A.A.Dolinina geniş müqəddimə və şərh yazmışdır. Əmin ər-Reyhani yaradıcılığını rusdilli oxuculara çatdırmaqda bu nəşrin mühüm rolu olmuşdur.

Əmin ər-Reyhaninin həyat və yaradıcılığından bəhs edərəkən keçmiş Sovetlər Birliyi dövründə Leninqradda yazılan bir namizədlük işindən də bəhs etmək lazımdır. Əmin ər-Reyhaninin bilavasitə yaradıcılığı ilə bağlı olan bu əsər Leyla Tazetdinovanın “Əmin ər-Reyhaninin poeziyası” adlı namizədlük dissertasiyasından ibarətdir. 1986-cı ildə Leninqradda filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün müdafiə olunmuş bu əsərdə Əmin ər-Reyhaninin poeziyası barədə xeyli faktoloji və filoloji məlumatlar cəmlənmişdir. Əsərdə L.A.Tazetdinova “Suriya–Amerika məktəbi”, Əmin ər-Reyhaninin həyat və yaradıcılığı, onun estetik görüşləri, ər-Reyhani poeziyasının obrazlar sistemi və s. barədə xeyli məlumat vermişdir. Həm də qeyd etməliyik ki, müəllif əsas diqqətini Əmin ər-Reyhaninin bütövlükdə poeziya yaradıcılığının, xüsusilə də ingilis dilində yazdığı şeirlərin ədəbi təhlilinə yönəltmişdir. Tədqiqatçı ər-Reyhaninin Ərəb Şərq barəsində yazdığı digər əsərlərinə əsla toxunmamış, yalnız ədibin şeirlərindən bəhs edərəkən onun “Şərq” şeirinin adını çəkməklə kifayətlənmişdir[101].

Keçmiş Sovetlər Birliyinin mövcud olduğu dövrdə Əmin ər-Reyhani yaradıcılığı Azərbaycanda da geniş təbliğ olunmuşdur. Ərəb məhcər ədəbiyyatının bu fenomen şəxsiyyətini Azərbaycanda ilkin təbliğ edən görkəmli Azərbaycan şərqşünası, prof. Aida İmanquliyeva olmuşdur. Aida xanım ötən əsrin 70-80-ci illərində ər-Reyhani haqqında bir neçə iri həcmli məqalə yazaraq onları respublikanın nüfuzlu jurnal və məcmuələrində çap etdirmişdir. Bundan əlavə o, 1989-cu ildə doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” adlı tədqiqat əsərinin bir fəslini Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında romantizm məsələlərinə həsr etmişdir. Aida xanımın XX əsrin əvvəllərində Qərb və Şərq ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqinə həsr etdiyi həmin əsər ilk dəfə

1991-ci ildə Bakıda Elm nəşriyyatı tərəfindən rus dilində çapdan çıxmışdır [71, 320].

Müəllifin bu monoqrafiyası sonralar Azərbaycan, türk və ərəb dillərinə tərcümə edilərək nəşr edilmişdir. Monoqrafiyanın ərəbcə nəşrinə İslam Konfransı Təşkilatının (İSİSKO) humanitar məsələlər üzrə baş katibi, doktor Əbd Əziz bin Osman ət-Tuveycəri geniş müqəddimə yazmış, onun yüksək elmi səviyyədə yazıldığını vurgulamaqla bu monoqrafiyanın ərəb və Azərbaycan xalqları arasında yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoyacağına ümudvar olduğunu qeyd etmişdir [196, 5].

A.İmanquliyevanın ər-Reyhani barədə tədqiqatları bununla kifayətlənmir. O, ötən əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda nəşr olunan bir sıra jurnal və məcmuələrdə bu livanlı ədib haqqında bir silsilə məqalələr də çap etdirmişdir. Bu məqalələr aşağıdakılardır: “Əmin ər-Reyhani və din” [21, 194-199]; “Ərəb yazıçısının əsərlərində kapitalizm dünyasının ifşası” [22, 178-184]; «Природа в творчестве Амина ар-Рейхани» [19, 3-33]; «Романтизм ар-Рейхани в повесте «Вне стен гарема» и в малых прозаических жанрах» [69, 139-165]; «Литературно-эстетические воззрения Амина ар-Рейхани» [70, 6-29].

A.İmanquliyevadan sonra bir neçə azərbaycanlı alim də Əmin ər-Reyhani barədə araşdırmaları davam etdirmiş və ərəb-məhcər ədəbiyyatının bu görkəmli nümayəndəsi barədə öz fikir və mülahizələrini oxucularla bölüşmüşdür. Xüsusilə, azərbaycanlı tədqiqatçıların Əmin ər-Reyhani ilə bağlı araşdırmaları Aida İmanquliyevanın anadan olmasının 65 və 70 illik yubileyləri ilə bağlı keçirilən elmi konfranslardan sonra geniş vüsət almağa başlamışdır. Bunların arasında AMEA-nın müxbir üzvü S.Xəlilovun “Şərq ruhunun Qərb həyatı”, (Bakı, 2009); Yənə onun: «Романтическая поэзия в контексте восточно-западной проблематики», (Москва, 2009); V.Əzizəliyevanın “A.İmanquliyeva və ərəb ədəbiyyatının tədqiqi problemləri” (Bakı, 2010); Yənə onun: «Амин ар-Рейхани. Национальные традиции и американский трансцендента-

ЛИЗМ», (Saarbrücken, LAP Lambert Academic Publishing, 2012.) adlı araşdırmaları xüsusi yer tutur. Bu əsərlərdə Əmin ər-Reyhani yaradıcılığı ilə bağlı çox dəyərli elmi fikir və mülahizələr öz əksini tapmışdır. Təbiidir ki, bizim monoqrafiyanın yazılışı prosesində onlardan yetərincə istifadə edilmişdir.

Ərəb məhcər ədəbiyyatının tədqiqi və Əmin ər-Reyhani ilə bağlı ərəb ədəbiyyatşünaslarının özləri də xeyli araşdırmalar aparmışlar. Bunlardan Məhəmməd Əbdu-l-Qəni Hüseynin “Məhcər ədəbiyyatında ərəb şeiri” [210]; Doktor Əbdu-l-həkim Bəlbanın “Məhcər ədəbiyyatında yeni şeir hərəkatı” [198]; Nadirə Cəmil Siracın “Qələmlər Birliyi şairləri” [215] adlı kitablarını göstərmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1957-1972-ci illər arasında Qahirədə çap olunmuş həmin kitabların heç birində Əmin ər-Reyhani ilə bağlı xüsusi bölmə və yaxud fəslə rast gəlməsək də, bu əsərlər ərəb məhcər ədəbiyyatının araşdırılması baxımından olduqca gərəklidir. Məsələn, Məhəmməd Əbdülqəni Hüseynin tədqiqatında ərəblərin Amerikaya hicrətlərinin səbəblərindən, burada yeni ərəb şeirinin yaranmasından, məhcər şairlərinin şeirlərindəki yenilik və köhnəlik kimi anlayışlardan, vətən həsrətindən, milli poeziyadan, Şərqlə, xüsusilə də Ərəb Şərqi ilə fəxr etmə, Qərbin maddi həyat tərzini, Şərqi mənəvi dünyası, “Qələmlər cəmiyyəti”nin məhcər şeirinin inkişafındakı rolu və digər məsələlər barədə yazılan oçerklər oxucunu ərəb məhcər ədəbiyyatı ilə əhatəli şəkildə tanış edir. Kitaba ön sözü misirli professorlar Həsən Cəlal əl-Arusi və Əziz Abaza yazmışlar.

XX əsrin ortalarında Misrin qadın tədqiqatçılarından prof. Nadirə Cəmil Siracın “Qələmlər birliyi şairləri” monoqrafiyası özünün mövzu dairəsinə görə çox diqqət çəkən əsərlərdəndir. Ötən əsrin ortalarında işıq üzünə gələn bu kitabda Nadirə Cəmil Sirac ilk dəfə olaraq, 1920-ci ildə Cubran Xəlil Cubranın yaratdığı “ər-Rabitə əl-qələmiyyə”, onun ətrafında toplaşan ədəbi qüvvələrin, bu birliyin məram və məqsədi barədə ətraflı məlumat verir [215]. Ərəb ədəbiyyatının məhcər qolunun ərəb ədəbiyyatşünaslığında araşdırılmasından da-

nışarkən livanlı tədqiqatçı Marun Əbbudun [199], Əli Musa Məhəmmədin [202] kitablarının, eləcə də Cəbr Cəmil [154], Haris Taha ər-Ravi [167;168], Sami əl-Kəyalinin [192] də adlarını çəkmək lazım gəlir. Ancaq L.A.Tazetdinovanın yazdığı kimi, “bu əsərlər faktlarla zəngin olsa da, onların müəllifləri Əmin ər-Reyhanini o zamankı tarixi hadisələr və dünya ədəbi prosesinin qanunauyğunluqları fonunda araşdırmağı unutmuşlar [101,5]. Ümumiyyətlə götürdükdə, XX əsr ərəb ədəbiyyatşünasları ərəb məhcər ədəbiyyatının Amerika qitəsində yazıb yaradan nümayəndələri barədə xeyli kitablar yazsalar da, onlar Əmin ər-Reyhaninin nəsr əsərləri və publisistikasından danışmağa daha çox yer vermişlər, onun poeziya yaradıcılığı və estetik baxışları barədə tutarlı bir söz deməmişlər [101, 5]. Təbiidir ki, belə olan halda bu ərəb tədqiqatçılarının heç biri Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərqi ilə bağlılığı, onun bu sahədəki yaradıcılığı barədə diqqəti çəkə biləcək mötəbər bir elmi fikir deyə bilməzdilər.

Tədqiqatın obyekt dairəsinə Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərqi ilə bağlı ədəbi, ictimai-siyasi fəaliyyəti, söylədiyi fikirlər, yazdığı şeirlər, Ərəb Şərqi ilə Qərb dünyası arasında apardığı müqayisələr, Şərqi məşhur şəxsiyyətləri: Məhəmməd peyğəmbər(s.a.s.), Əbul Əla əl-Məərri, əl-Mütənəbbi kimi müfəkkir şairləri, tanınmış dilçi alimləri və s. barədə gəldiyi qənaətlər daxildir. Bunlar ədibin dördcildlik “Reyhaniyyat”ında, ikicildlik “Muluku-l-arab” adlı səyahət əsərində, “Feysəl əl-avval”, “Qalb Lubnan”, “Qalbu-l-İraq”, “Əntum əş-şuara” və s. kimi kitablarında öz əksini tapmışdır. Monoqrafiyanın yazılışı zamanı Əmin ər-Reyhaninin adları çəkilən əsərləri başlıca tədqiqat obyekt kimi şərqşünaslıq elminin müasir tələbləri baxımından araşdırılmışdır.

Əmin ər-Reyhaninin yaşayıb yaratdığı dövr Ərəb Şərqi ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatında çox mürəkkəb və təlatümlü bir dövr olmuşdur. Beləki, əsrlər boyu Osmanlı dövlətinin tərkibində olan ərəb ölkələrinin mütərəqqi baxışlı ziyalıları, ədib və şairləri XIX əsrin sonlarından etibarən fəaliyyət göstərən “İttihad və tərəqqi” partiyasının “Azadlıq, bəra-

bərlik, qardaşlıq” kimi həyatı əhəmiyyətli şüar və tələblərinin sədaları altında səslərini ucaltmış, Osmanlı sultanı II Əbdul-Həmid üsul-idarəsinin devrilməsinə çalışmışlar. Onlar gənc türklərin ictimai bərabərliyə çağıran tələblərini dəstəkləyib təqdir edirdilər. Bunun nəticəsində də 1908-ci ildə Osmanlı imperiyasında inqilab baş verdi, sultan Əbdul-Həmid hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Lakin gənc türklər hakimiyyətinin qədəmləri hələ bərkiməmiş bütün dünyanı lərzəyə gətirən I dünya müharibəsi baş verdi. Dörd il sürən birinci cahan savaşı köhnə müstəmləkəçi sistemlərinin dağılması ilə nəticələndi. Bu müharibə Şərqdə türk dünyasının sahib olduğu ərəb ölkələrinin Osmanlı hökmdarlığından azad olub yeni bir ağıllığa, ingilis və fransızların əsarəti altına keçməsinə səbəb oldu. Həmin dövrdə hələ Amerikada yaşamasına baxmayaraq, Əmin ər-Reyhani bu hadisələrdən çox yaxşı xəbərdar idi. Dünyada və Şərqdə cərəyan edən bütün bu təlatümlü sosial-ictimai və ədəbi proseslər Əmin ər-Reyhani yaradıcılığına dərin təsir göstərmişdir. Ona görə də tədqiqat işinin əsas məqsədi Şərqdə cərəyan edən olayların Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında inikası problemini şərqşünaslıq baxımından araşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Həmin məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işinin qarşısında aşağıdakı konkret elmi vəzifələrin icrası qoyulmuşdur:

-Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərqi ilə sırf bağlı olan əsərlərinin ümumi xarakteristikasını vermək və bunların yazılma səbəblərini aşkarlamaq;

-Ədibin Ərəb Şərqinə olan rəğbət və məhəbbətini əsərlərindən alınan qənaətlər fonunda üzə çıxarmaq;

-Əmin ər-Reyhaninin ərəb ölkələrinə səyahəti zamanı yazdığı şeirlərin ideya və məzmun xüsusiyyətlərini əhatəli şəkildə araşdırıb müəyyənləşdirmək;

-Ərəb dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndələrinə (əl-Kisai, Sibaveyhi və Naftaveyhi) və orta əsr klassik ərəb şairlərinə (əl-Mütənəbbi və Əbul Əla əl-Məərri) Fureykə filosofunun obyektiv münasibətinin, onlara bəslədiyi sevgi və məhəbbətin səbəblərini açıb göstərmək;

-Əmin ər-Reyhaninin İraq şairlərinin (Cəmil Sidqi əz-Zəhavi, Məruf ər-Rusafi, Kazım əd-Dəcili və b.) yaradıcılığına verdiyi qiymət və İraq şeirinin XX əsrdəki inkişafına təkanın real mənzərəsini konkret misallar fonunda aydınlaşdırmaq;

-O zamankı erməni riyakarlığının Qərb təhsilli, Qərb mədəniyyətinə yaxından bələd olan bu xristian ədibin yaradıcılığında olduqca real əks olunması faktını aşkarlayıb üzə çıxarmaq və bu barədə konkret fikirlər söyləmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu yuxarıda sadalanan elmi-tədqiqat vəzifələri monoqrafiyanın yazılışı prosesində həm yarım-başlıqlar şəklində, həm də fəsilərin ümumi təhlili fonunda müfəssəl şəkildə, ədibin əsərlərindən əxz olunmuş konkret nümunələr əsasında təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi onunla izah olunur ki, Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında qırmızı bir xətt kimi özünü bürüzə vərən Ərəb Şərqi mövzusu, bu vaxtadək ərəb məhcər ədəbiyyatı, eləcə də, livanlı ədibin həyatı və yaradıcılığı barədə əsər yazan tədqiqatçıların heç birinin nəzər-diqqətini bilavasitə özünə cəlb etməmişdir. Bu problem indiyədək nə ərəb ədəbiyyatşünaslarının, nə də dünya şərqşünaslarının xüsusi tədqiqat obyekti olmamışdır. Halbuki, Əmin ər-Reyhaninin istər XX əsrin 20-ci illərinə qədər, istərsə də ədibin həyatının son 20 ilində qələmə aldığı əsərlərin böyük əksəriyyəti bu və ya digər dərəcədə Ərəb Şərqi ilə bağlı olmuşdur. Məhz buna görə də bu mövzunun xüsusi olaraq araşdırılması lüzumu həmin zərurətdən yaranmışdır. Bu cəhətdən ədibin əsərlərinin şərqşünaslıq baxımından interpretasiyası və ədəbi təhlili tamamilə yenidir. Xüsusilə, burada ilk öncə onu vurğulamaq istəyirik ki, Qərb təfəkkür tərzinə malik olan ərəbəsilli ədibin İraq ədəbiyyatına, onun təhsil sistemi və poeziyasına verdiyi töhfələr o dövrki Şərq dünyası, xüsusilə Ərəb Şərqinin elm və mədəniyyətinin inkişafı üçün olduqca yeni, önəmli fikirlər idi.

Monoqrafiyada dünya şərqşünaslıq elminin, ədəbiyyatşünaslığının inkişafı tarixində milli və ümumbəşəri ideallara üstünlük verilməsi mühüm yer tutur. Sosializm sistemi çökəndən sonra dünyanın müasir durumunda inqilabi sıçrayışlardan

fərqli olaraq tədrici təkamül yoluna üstünlük verilir. Orada həmçinin tarixi-xronoloji ardıcılıq prinsipinə əməl olunması, tipoloji müqayisələr aparılması, bədii əsərlərin və oradakı obrazlar sisteminin təkmilləşməsi prosesinin konkret nümunələr fonunda təhlil edilməsi, yazıçının yaradıcılıq praktikasında öz sələflərini və müasirlərini hansı məsələlərdə üstələməsi və s. kimi nəzəri-metodoloji təhlil yoluna üstünlük verilir.

Monoqrafiya dünya ərəbşünaslığı praktikasında analoqu az təsadüf edilən həmin tədqiqat metoduna, dialektik təkamül üsuluna söykənir. Beləki, Qərb mühitində təhsil almış, düşüncə və təfəkkürü qərbli psixologiyası əsasında formalaşmış bir xristian ərəbin dini əqidə və ayrışçılıq ehkamlarından uzaqlaşaraq milli zəminə, əzəli soy-kökə qayıdışı ön plana çəkilmişdir. Yəni konkret olaraq tədqiqat işində bir xristian ərəb yazıçısının hələ teokratik idarə üsulu yaranmazdan öncə ulu babalarının məskunlaşdığı Ərəb Şərfinə üz tutmasından, onun ümumbəşəri şəxsiyyətlərinin Qərb dünyasına təbliği zərurətindən bəhs olunur. Orada qan yaddaşı birdən-birə geriye dönmüş ədibin milli soy-kökünün ülvi keyfiyyətlərini bir tərəfdən müasir Ərəb Şərfinə xatırlatmaq, digər tərəfdən həmin müdrik idealların ümumbəşəri xarakterə malik olduğunu Qərb dünyasına təlqin etmək niyyəti güdülür. Bu mənada deməliyik ki, monoqrafiyanın metodoloji əsasını ərəb milli-mənəvi dəyərlərinin ümumbəşəri dəyərlər müstəvisində obyektiv araşdırılması təşkil edir. Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərqi ilə bağlı yazdığı şeir və poemalarda, esse, hekayə və məqalələrdə daima bu prinsipə sədaqət öz əksini tapmışdır. Ədib bu əsərlərdə ərəb müdrikliyini, ərəb hikmətamiz düşüncə tərzini Qərb düşüncə və ifadə tərzinə ilhaq etməyə çalışmışdır.

Monoqrafiyanın praktik əhəmiyyəti də olduqca gərəklidir. Əsər Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında Ərəb Şərfinin mənəvi dəyərlərinin əhatəli şəkildə əks olunması faktını öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Monoqrafiyada Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərfinə dair yazdığı, lakin indiyə qədər unudulub, bir növ kölgədə qalmış ədəbi-bədii əsərlərinin ha-

mısı bir yerə cəmlənib şərqşünaslığın müasir tələbləri baxımından kompleks şəkildə elmi təhlilə cəlb edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində bəlli olmuşdur ki, ədibin ikicildlik “Muluku-l-arab” adlı səyahət əsərində təkəcə adi bir səyyahın Ərəb Şərqində gəzdiyi, gördüyü yerlərin bədii təsviri verilməmiş, orada görkəmli bir ictimai-siyasi xadimin, müstəsna duyum və təfəkkür tərzinə malik yazıçının vətənpərvərlik mövqeyi əks olunmuşdur. Ədibin ərəb hökmdarları ilə apardığı söhbətləri XX əsrin I rübünə dair Ərəbistan yarımadasındakı siyasi qurumların yeni tarixinin yazılmasında real mənbə rolunu oynaya bilər. Bu baxımdan əsərin monoqrafiya halında çap edilib tədris vəsaiti kimi istifadə edilməsi də məqsədə uyğundur.

Əmin ər-Reyhani həm də ərəb ədəbiyyatının cahiliyyə dövründən başlamış ta yaşadığı XX əsrin əvvəllərinə qədər keçdiyi yola yaxından bələd olan nəzəriyyəçi alim idi. Onun bir nəzəriyyəçi kimi ərəb ədəbiyyatı barədə söylədiyi fikirlər bu gün də böyük aktualıq kəsb edir. Ər-Reyhaninin İraq ədəbiyyatına, onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığına verdiyi qiymət ədəbiyyatşünaslıq baxımından obyektivliyi ilə seçilir. Bu mənada ərəb ədəbiyyatı tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün işin praktik əhəmiyyəti böyükdür.

Monoqrafiya giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İstifadə olunmuş ədəbiyyat Azərbaycan, türk, rus, ərəb, Avropa dilləri və veb-saytları üzrə qruplaşdırılmış və müvafiq say sırası ilə verilmişdir.

I FƏSİL ƏMİN ƏR-REYHANI ƏDƏBİ İRSİNİN TƏDQIQI

XX əsr şərqşünaslığında Əmin ər-Reyhani yaradıcılığı

1500 illik bir tarixə malik olan ərəb ədəbiyyatı XYIII əsrə qədər bütöv bir ədəbi irs kimi fəaliyyət göstərsə də, o, XIX əsrdən etibarən müstəqilliyə çatan ərəb ölkələrinin yerləşdikləri coğrafi ərazilərə müvafiq olaraq müstəqil ədəbiyyat örnəklərinə (Misir, İraq, Livan, Suriya və s.) çevrilməyə, elə bu cür də tədris, tədqiq və təbliğ olunmağa başlamışdır. Tarixin müxtəlif dövnlərində Cahiliyyə, Sədrul-İslam, Əməvilər, Abbasilər, “Asru-l-inhitat”, “Asru-n-nahda” kimi mərhələlərə bölünərək araşdırılan bu ədəbiyyat dünya mədəniyyəti xəzinəsinə Cahiliyyə dövründə 7 müəlləqa sahibinin (İmru-l-Qeys, Tarafa bin əl-Abd, Haris bin Hillizə, Amr bin Kulsum, Zuheyr bin Əbi Sulma, Əntərə bin Şəddad, Ləbid bin Rabiə), Sədrul-İslam dövründə Həssan bin Sabit, Abbasilər zamanında Əbu Nuvas, Əbu-l-Ətahiyyə, Əbu-t-Tayyib əl-Mütənəbbi, Əbu-l-Əla əl-Məərri kimi dünya şöhrətli sənət korifeylərini bəxş etmişdir.

Dirçəliş əsri kimi tanınan XIX və XX yüzilliklərdə bu ədəbiyyatın çoxsaylı yeni-yeni nümayəndələri yetişmişdir. Həm də onlar artıq müstəqil ərəb ölkələrinin qələm sahibləri kimi tanınmışlar. Şöhrətləri ərəb ölkələrinin hüdudlarından kənara çıxan bu ədəbi simaların adlarını sadalayacaq olsaq, böyük bir siyahı yaranmış olar. Bunların arasında isə Misir ədibi Nəcib Məhfuzun adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Nəcib Məhfuz ötən əsrin 80-ci illərinin sonunda Nobel mükafatı laureatı kimi şərəfli bir ada layiq görülmüş ən istedadlı ərəb nasiridir.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz yüzlərlə ərəb şair və nasirləri məhz ərəb dünyasında yaşayıb yaratdıqları üçün sırf ərəbəsilli, ərəbköklü yazarlar hesab olunurlar. Ərəb ölkələrində belə istedadlı qələm sahibləri bu gün də yetişməkdədir.

Lakin bütün bunlarla yanaşı, deməliyik ki, ərəb ədəbiyyatını dünya miqyasında şöhrətləndirən iki elə nəhəng qol da mövcud olmuşdur ki, bunlarsız ərəb ədəbiyyatını bitkin, kamil bir ədəbiyyat hesab etmək olmaz. Bu qollardan birincisi islam dini etiqadını Avropaya yaymağa çalışan fateh ərəblərin İspaniya ərazisində yaratdıqları ədəbiyyatdır. Bu qol ərəb ədəbiyyatı tarixinə *Əndəlus ədəbiyyatı* kimi daxil olmuşdur. Miladi tarixinin VII-XII əsrlərində yaranmış bu ədəbiyyatın özünün də çoxsaylı tanınmış simaları vardır ki, onların yaradıcılığı heç də Ərəbistan mühitində yetişmiş ədiblərdən geri qalmır. Hətta mövzu və sənətkarlıq baxımından bəzən onları üstələyir.

Əndəlus ədəbiyyatı istər ərəb ədəbiyyatşünaslığında, istərsə də dünya şərqşünalığında kifayət qədər yaxşı araşdırılmışdır. Bu sahədə rus şərqşünaslarından B.Y.Şidfarın “Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.)” və A.V.Kudelinin “Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI вв.)” monoqrafiyalarını misal çəkmək olar.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Əndəlus ədəbiyyatı barədə tanınmış Azərbaycan ərəbşünas alimi, filologiya elmlər doktoru professor Aida İmanquliyevanın da, zəngin mənbə və məxəzlərə söykənən çox dəyərli araşdırmaları vardır. Bunlardan ikisinin adını çəkmək istərdik. Onun “İspaniyada ərəb ədəbiyyatının yaranması və inkişafı tarixi” adlı birinci məqaləsi 1971-ci ildə Azərbaycan SSR EA-nın “Xəbərlər”ində (ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1971, №1, s.48-56) çap olunmuşdur. A.İmanquliyevanın “Ərəb Əndəlus ədəbiyyatının bəzi xüsusiyyətləri haqqında” adlı ikinci məqaləsi isə yenə də EA-nın “Məruzələr”ində 1973-cü ildə (Bax: AMEA-nın “Məruzələr”i № 3, s. 81-85) akademik H.Araslının təqdimatı ilə çap olunmuşdur.

Ərəb ədəbiyyatının tarix etibarlı ilə sonunucu və ən cavan qolunu *Ərəb məhcər ədəbiyyatı* təşkil edir. Bu qolun ömrü təq-

ribən yarım əsrdən bir qədər artıq olsa da o, özünün populyarlığına görə “Ərəb dirçəliş” ədəbiyyatının başlıca sütunlarından birini təşkil edir.

Ərəb ədəbiyyatının bu qolu XIX əsrin sonlarından XX əsrin I yarısına qədər mövcud olmuşdur. Onu XIX əsrin ikinci yarısında Suriya və Livandan dolanmaq naminə Şimali və Cənubi Amerikaya mühacirət etmiş xristian ərəblərin övladları yaratmışlar.

Ərəb məhcər ədəbiyyatının bədii məhsulları həm məzmun, həm də forma əlvanlığı cəhətdən ənənəvi ərəb ədəbiyyatının bədii nümunələrindən açıq-aşkar şəkildə seçilən orijinal ədəbiyyat örnəyidir. Bu ədəbiyyat iki ədəbi yazı tərzinin –bir tərəfdən klassik ərəb nəsrinin əsrlərdən bəri davam edən ənənlərindən, digər tərəfdən isə mütərəqqi Qərb ədəbiyyatının sintezindən bəhrələnmişdir. Ona görə də məhcər ədəbiyyatı XX əsrdə yeniləşməyə can atan ərəb mütərəqqi fikrinin nəzərdiqqətini özünə daha çox cəlb edən bir ədəbiyyat nümunəsi olmuşdur.

Ərəb ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri ilə yaxından tanış olan hər bir kəs-bu istər adi savadlı oxucu, istərsə də peşəkar mütəxəssis olsun–çox gözəl bilir ki, ərəb ədəbiyyatı ən azı min il ərzində, əsasən poeziya qayda-qanunu üstündə köklənmiş bir ədəbiyyat olmuşdur. Şairlər bu poeziyanın hələ cahiliyyə dövründən formalaşmış, VIII əsrdən etibarən isə Xəlil bin Əhməd əl-Fərahidin “əruz” adı ilə bədii–poetik forma kimi təsbitləyib möhür vurduğu on beş bəhrin ölçüsündən birinə söykənən klassik qəsidə üslubunda şeirlər yazırdılar. Sonralar, zaman keçdikcə yetişməkdə olan gənc nəsil isə bu ənənəvi yol ilə öz yaradıcılıqlarını davam etdirir, şeirin məzmununda nəyə isə nail olmağa çalışırdılar. Klassik “tək qafidə”-“rəvi” forması isə onlara poeziyanın ənginliklərində cəsarətlə geniş manevr etməyə imkan vermirdi. Klassik ərəb ədəbiyyatının bizim bu günki anlamda başa düşdüyümüz bədii nəsr, demək olar ki, hələ heç ruşeym halında da deyildi. O dövrdəki bədii nəsr Əbu Osman Əmr bin Bəhr əl-Cahiz nəzərə alınmazsa, heç nə Əbdu-l-Həmid əl-Katib, nə də İbn əl-Muqaffa səviyyəsində də

deyildi. Ərəb məhcər ədəbiyyatı nümayəndələri isə Qərbin ədəbi mühiti ilə yaxından təmasda olduqları ingilis, fransız dillərini əla bildikləri üçün avropasayağı nəsrə meyl göstərir, şeirlərini ərəb şeirinin ənənəvi qəsidə üslubunda deyil, dəyişkən “rəvi”li şeirlər, eləcə də mənsur şeir şəklində yazırdılar. Rübai, sərbəst şeir janrı da onların formada rəngarəngliyə daha çox meyli olmalarına dəlalət edən amillərdən idi.

Ötən əsrin 20-ci illərindən etibarən Amerika qitəsində fəaliyyət göstərən ərəb ədəbi birliyi dünya mədəniyyəti xəzinəsinə iki dildə (ingilis və ərəb dillərində) yazdığı bacaran görkəmli ədiblər bəxş etmişdir. Onların adları həm Şərqi, həm də Qərbin ədəbi dairələrində, eləcə də ədəbiyyat həvəskarları arasında yaxşı tanınırdı.

Belə bir faktı da vurğulamaq lazımdır ki, mühacir ərəblərin Amerikanın Nyu-York şəhərində Cubran Xəlil Cubranın başçılığı altında yaratdıqları “Ər-Rabitə əl-qələmiyyə” (“Qələmlər birliyi”) cəmiyyətinin Amerikada fəaliyyət göstərən ərəb yazıçılarının öz yaradıcılıqlarında hansı mövzulara üstünlük verməsinə istiqamətlənməsində rolu böyük idi. Bu birliyin o dövrdə Cubran Xəlil Cubranın özü də daxil olmaqla, Mixail Nuaymə, Əbdul Məsih Həddad, Nəsim Arıda, İlya Əbu Madi, Şair Qərəvi, Əmin ər-Reyhani kimi onlarla nümayəndələri var idi ki, onlar həm Ərəb Şərqində, həm də Sakit okeanın o tayında böyük nüfuzla malik idilər. Bunların sırasında Əmin ər-Reyhani xüsusi fəallığı ilə seçilirdi.

Əmin ər-Reyhani ərəb məhcər ədəbiyyatının keçmiş Sovetlər birliyində geniş araşdırılmış çoxşaxəli yaradıcılığa malik nümayəndələrindən biridir. Deməli ki, Əmin ər-Reyhani XX əsrin əvvəllərində rus ədəbi aləminə ilkin olaraq tanıdan da rus sovet ərəbşünaslığının patriarxı, akademik İ.Y.Kraçkovski olmuşdur. O, hələ Sovetlər birliyinin mövcud olmadığı dövrdə—Sank-Peterburqda müəllimlik etdiyi dövrdə bir müddət Livanda ezamiyyətdə olmuş və orada bir təsadüf nəticəsində Əmin ər-Reyhani ilə rastlaşmışdır.

Bu barədə o, sonralar, daha doğrusu, 1917-ci ildə Petroqradda, özünün tərcüməsi və şərhləri ilə çap etdirdiyi «Амин ар-

Рейхани. Избранные сочинения» adlı kitabında belə yazırdı: «В одно ясное утро ранней сирийской весны 1910- го года я сидел в маленьком кабинете у своего приятеля Джорджи Атия–редактора бейрутской газеты «Наблюдатель».... Почти всякий считает нужным зайти сюда: здесь можно встретить и ливанского крестьянина, приехавшего с жалобой на старшину, и игумена маронитского монастыря, ведущего с соседним православным нескончаемую тяжбу, которая и по причинам, и по делопроизводству напоминает гоголевскую историю об Иване Ивановиче и Иван Никифоровиче. Сюда же наведается и эмигрант, только что вернувшийся из Америки и торопливо вбирающий все новости родной земли.

He обошлось без посетителей и на этот раз. Вошел незнакомец, один из многочисленных друзей редактора, своеобразной наружности. Вместо традиционной фески мягкая фетровая шляпа обличала человека, долго жившего на Западе» (“1910-cu il ərəb baharının aydın bir səhəri mən “Müşahidəçi” Beyrut qəzetinin redaktoru, dostum Corci Atiyanın kiçik iş otağında oturmuşdum....Demək olar ki, hər kəs: hakim yanına şikayətə gəlmiş Livan kəndlisi də, həm səbəb, həm də məzmun baxımdan İvan İvanoviç və İvan Nikifiroviç haqda Qoqol hekayələrini xatırladan qonşu provaslav kilsəsi ilə bitib-tükənməyən mübahisələrini mühakimə edən maronit monastırının başçısı da bura baş çəkməyi özünə borc bilir. Burada təzəlikcə Amerikadan qayıdan, doğma torpağının yeniliklərindən xəbər tutmağa tələsən mühaciri də görmək olar.

Bu dəfə də qonaq-qarasız olmadı. Otağa redaktorun say-sız-hesabsız dostlarından biri, özünəxas görkəmi olan bir nəfər daxil oldu. O, başına milli fəsin yerinə uzun müddət Qərbdə yaşamasından xəbər verən fetrdən hazırlanmış yüngül şlyapa qoymuşdu”)[84(a), 136].

İ.Y.Kraçkovski göstərir ki, bu gələn adam solğun bənizli, gözlərində məhrumiyyətlərin izi görünən, sol qolu hərəkətsiz olan (görünür, iflic olmuşdur) bir şəxs idi. Görkəmindən əcnəbiyə bənzəməyən, ancaq ingilis dilində danışan bu adamla o,

xeqli söhbət edir. Söhbətləri isə yenicə fəaliyyətə başlayan gənc türklərin yeni konstitusiyası ətrafında cərgəyan edir.

İ.Y.Краçkovski daha sonra yazır: «Вдумчивость сквозила в его речах, мысли не скользили по поверхности, как у большинства арабских ораторов; особенно поражало отсутствие обычной горячности и всякой пристрастности. В противоположность распространенным суждениям, он признавал вину не только за самой властью, но и за народом, в особенности же-его интеллигенцией. Того, что портилось веками, не могут исправить в несколько лет реформу сверху. И, конечно, мы не доживем до заметных улучшений « говорил незнакомец и сразу добавил: поэтому у меня свой девиз: «Скажи слово свое и иди» (“Onun nitqində bir ciddilik duyulurdu. Bir çox nətiqlər kimi fikirləri, düşüncələri səthi deyildi. Xüsusilə də onda hər cür qərəzə adi hiddətin olmaması insanı heyran edir. Geniş yayılmış mülahizələrin ziddiyyətində günahı həm hökumətdə, həm də xalq da, ələxüsus da ziyalılarda görürdü. Əsrlərlə məhv olanları yuxarıların bir neçə ilin islahatı ilə düzəltmək mümkün deyil. Yəqin ki, biz bu gözəçarparcaq islahatları görməyəcəyik. Ona görə də mənim öz şüarım var– “Sözünü de və yoluna davam et”. Qonaq bu sözləri deyib otağı tərk edir.”) [84(a), 138].

Qonaq gedəndən sonra İ.Y. Краçkovski redaktordan bu adamın kimliyini soruşur. Corci Atiya onun Əmin ər-Reyhani olduğunu söyləyir. İ.Y. Краçkovski onunla niyə yaxından tanış ola bilmədiyinə heyfslənsə də, ər-Reyhani barəsində belə yazır: «Ар-Рейхани! Конечно, это фамилия была мне знакома. Последние два года я её часто встречал в сирийских газетах; еще более она была знакома мне по яростной полемике, которая как раз в это время разгорелась в бейрутской прессе вокруг этого имени» (“Ər-Reyhani! Əlbəttə bu ad mənə tanışdır. Son iki ildə mən onun adına Suriya mətbuatında çox tez-tez rast gəlirəm. Ələxüsus da o mənə Beyrut mətbuatında bu adın ətrafında alovlanmış şiddətli qələm münaqişəsindən tanışdır”)[84(a), 138].

Beləliklə, İ.Y.Kraçkovski göstərir ki, o, həmin dövrdən Əmin ər-Reyhani ilə daima maraqlanır, ona xüsusi simpatiya bəsləyə-rək, hətta 1917-ci ildə Peterburqda özünün tərcüməsində Əminin seçilmiş əsərlərindən ibarət bir məcmuə də çap etdirir [84(a), 139].

Akademik İ.Y.Kraçkovskinin “Seçilmiş əsərləri”nin III cildində toplanmış bir sıra məqalələr («Предисловие к книге К.В.Оде-Васильевой «Образцы новоарабской литературы (1880-1925)» СПб., 1928); «Предисловие к книге Амина ар-Рейхани. Избранные произведения» СПб.,(1917); «Предисло-вие к книге Амина ар-Рейхани (стихотворение в прозе)», Л., (1922); «Ал-Маарри, ар-Рейхани и Ленинград», Л., 1944) Əmin ər-Reyhaniyə həsr olunmuşdur [78(a)]. Bu məqalələrdə ər-Reyhani bir ədib, şair, publisist, esseist və s. kimi təqdim olunaraq, ərəb məhcər, eləcə də ümumi ərəb ədəbiyyatının in-kişafında xüsusi xidmətləri olan klassik ədib kimi təqdim olunmuşdur. Ötən əsrin 30-cu illərində hətta bu iki görkəmli şəxsiyyət arasında məktublaşma faktı da olmuşdur.

1965-ci ildə rus-sovet şərqşünaslıq məktəbinin tanınmış nümayəndələrindən biri olan Z.İ.Levin Əmin ər-Reyhaniyə həsr olunmuş «Философ из Фурейки» adlı kitabını elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Kitabın müəllifi şərqşünas-filosof olduğu üçün əsərdə əsas diqqəti ər-Reyhaninin fəlsəfi görüşlə-rinə yönəlmişdir. O, eyni zamanda ədibin həyatı, əsərləri barədə də oxuculara ətraflı məlumat verə bilmişdir [90].

Əmin ər-Reyhani istər ərəb müəlliflərinin, istərsə də sovet şərqşünaslarının nəzərində bir sosioloq kimi daha çox diqqəti cəlb etmişdir. Xüsusilə o, doğulduğu Fureykə kəndinin adı ilə “Əl-fəylusuf minə-l-fureyk” (“Fureykə filosofu”) kimi öz müa-sirləri arasında tanınmışdır. Ona görə də rus şərqşünası əsərinə belə bir adı verməklə yanaşı, Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında məhz onun bir sosioloq kimi ictimai-fəlsəfi baxışlarının şərhinə üstünlük vermişdir. Müəllif 70 səhifədən ibarət olan həmin kitabçasında ər-Reyhaninin həqiqət, azadlıq, bərabərlik, qar-daşlıq barədəki düşüncələrinə, onun gələcəyin cəmiyyətini necə təsəvvür etməsini, dini əqidəsini, ərəb vəhdəti, ərəb milli dü-

şüncəsi, Şərqlə Qərbin biri-birinə inteqrasiyası və s. Barədəki mülahizə və düşüncələrinə başlıca önəm vermişdir.

Keçmiş sovet şərqsünasları Əmin ər-Reyhani yaradıcılığına XX əsrin 80-ci illərində yenidən qayıtmışlar. Bu barədə Leninqrad şərqsünaslıq məktəbinin yetirmələri İ.Y.Kraçkovskinin ilk nəşrindən 70 il sonra Əmin ər-Reyhaninin “Seçilmiş əsərləri” ni yenidən çap etdirmişlər [45].

447 səhifədən ibarət olan bu nəşrə ər-Reyhaninin nitq-lərindən, poemalarından seçmələr, ”Hərəmxana divarlarından kənardə və ya Cihan” adlı povesti, hekayə, esse, məqalə və məktubları, ədibin 4 cildlik “Reyhaniyyat”ından müxtəlif səp-kili xeyli yazıları, səyahət əsərlərindən bəzi nümunələr daxil edilmişdir. Həmin nümunələri İ.Y.Kraçkovskidən əlavə, A.A.Dolinina, M.Radionov, T.Boqalyubova, L.A.Tazetdino-va, V.Markov, T.Demina, İ.Sokolova, N.Tolstoy və b. tədqiq-ətçi-mütərcimlər ərəb və ingilis dillərindən tərcümə etmişlər. Ər-Reyhaninin “Seçilmiş əsərlər”inə vaxtilə İ.Y.Kraçkovski-nin tələbəsi olmuş, filologiya elmləri doktoru, professor A.A.Dolinina geniş müqəddimə və şərh yazmışdır. Bundan əlavə, 1981-ci ildə Leninqradda buraxılmış “XIX-XX əsrlərdə ərəb romantik nəsr” adlı kitabda Əmin ər-Reyhaninin əsərlər-indən xeyli tərcümələr verilmişdir[63].

Qeyd etmək lazımdır ki, L.A.Tazetdinovanın 1986-cı ildə Leninqradda müdafiə etdiyi namizədlik monoqrafiyasının da mövzusu “Əmin ər-Reyhaninin poeziyası”dır. Sovet oxucusu-nu Əmin ər-Reyhani yaradıcılığı ilə yaxından tanış etmək məqsədi daşıyan bu monoqrafiya işinin sovet şərqsünaslığın-da rolu heç də az olmamışdır. Elmi işdə Suriya-Amerika ədəbi məktəbinin yetirməsi sayılan Əmin ər-Reyhaninin tərcümeyi-halı, ədibin estetik baxışları, düşüncə tərz, poeziyasının möv-zu və obrazları haqda ümumi xarakteristika verilmişdir [101]. Əmin ər-Reyhani yaradıcılığı XX əsrin 70-ci illərindən etibar-ən Bakıda da əhatəli araşdırılmaya cəlb olunmuşdur. Ərəb məhcər ədəbiyyatının bu fenomen ədibinin Azərbaycanda il-kin tədqiqatçısı görkəmli şərqsünas, f.e.d., prof. Aida Nəsir qı-zı İmanquliyeva olmuşdur.

Aida İmanquliyeva Əmin ər-Reyhani yaradıcılığının tədqiqatçısı kimi

Tarixdən məlum olduğu kimi, monqolların 1258-ci ildə ərəb xilafətinin paytaxtı Bağdada hücum edib Abbasiləri süquta uğratması nəticəsində o dövrə qədər parlamaqda olan ərəb ədəbiyyatı çox tez bir zamanda tənəzzülə uğradı. Bununla da onun sürətli inkişafının qarşısı alındı və müsəlman ölkələrinə təsir dairəsi azalmağa başladı. Bu təbii bir proses idi. Çünki Abbasilərin 500 illik hakimiyyəti ərzində özünün “Qızıl əsrini”ni yaşayan ərəb ədəbiyyatı yeni ictimai-siyasi quruluşun inzibati amirliyi fonunda öz keçmiş əzəmətini, şan-şöhrətini qoruyub saxlaya bilməzdi. Ərəb dili “Qurani-Kərim”in və ümumən İslam dininin əsas dili olduğu üçün həmin dövrlərdə, əsasən mədrəsələrdə öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişdi. Xilafətin süqutundan sonrakı mərhələdə isə İslam mənəvi dəyərlərini tarix səhnəsində güc, qüdrət nümayiş etdirən türklər yaşatdılar. Hətta onlar İslamı Avropada yaymağa başladılar. Beləliklə, ərəb ədəbiyyatının 500 illik izdihar dövründən sonra onun düz 500 illik tənəzzül dövrü başladı.

Mütəxəssislər XIX əsrə ərəb ədəbiyyatının “Dirçəliş əsrini” (“Asr ən-nahda”) hesab edirlər. Bu da doğrudur ki, bu əsrdən etibarən həqiqətən də ərəb ədəbiyyatının önündə yeni üfüqlər açılmışdı. Xüsusən də izdihar və tərəqqi meyllərinin digər ərəb ölkələrinə nisbətən erkən bürüdüüyü Misir, Livan və Suriyada ədəbiyyat və publisistika yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymağa başlamışdı.

Birinci dünya müharibəsinin sonlarından isə Avropa imperializminin məngənəsinə keçən ərəb ölkələrinin ədəbi mühiti bir qədər də fəallaşmağa başlayır. Bu dövrdə yetişən ərəb ədəblərinin yaradıcılığı yeni bir istiqamətə-imperializmin istilasının ifşa və tənqidinə yönəlir. Artıq Birinci dünya müharibəsinin başa çatması ilə ərəb ədəbiyyatında, xüsusilə də onun poeziyasında siyasi və sosial mahiyyətli mövzular kütləvi xarakter kəsb etməyə başlayır.

Deməli ki, Ərəb Şərqində yeni dövrün, zamanın tələbi nəticəsində yaranan bu sosial-siyasi mövzulu ədəbiyyatla yanaşı, okeanın o tayında, Amerika Birləşmiş Ştatlarında ərəb ədəbiyyatının yeni bir qolu yaranır. Ərəb Şərqindən çox-çox uzaqlarda təşəkkül tapan bu ədəbiyyatın əsas yaradıcılıq metodu romantizm idi. Bu ədəbiyyatın ABŞ-da onlarla istedadlı nümayəndəsi fəaliyyət göstərirdi ki, onlar istər Ərəb Şərqində, istərsə də Qərb ədəbi mühitində çox yaxşı tanınırdılar. Onların ədəbi üslubu ikidilli-ərəb və ingilis dilli yaradıcılıq idi. Əslinə qalsa, bu ədəbi cərəyan milli kökdən və milli zəmindən qismən uzaq düşmüş, ərəb adət-ənənəsinə, ərəb məişət tərzinə yabançı olan ədiblər tərəfindən, həm də xristianlığın diqtəsi altında (biz bunu sonralar Əmin ər-Reyhaninin həyat və yaradıcılığını izləyərkən görəcəyik) formalaşdı. Ona görə də bu ədəbiyyat içərisində yetişdiyi ictimai-siyasi mühitin, xüsusilə də Amerika və Qərb ədəbi məktəblərinin təsirindən də xali deyildi. Buna baxmayaraq, bu yad diyarda formalaşan ərəb ədəbiyyatı mövzu və sənətkarlıq cəhətdən tamamilə yeni olsa da, onun dili, əsasən, ərəb dili, yaradıcılarının düşüncə və təfəkkür tərzisi isə ərəb düşüncə və təfəkküründən tam təcrid olunmayan bir ədəbiyyat idi. Məhz buna görə də həmin ədəbiyyata *ərəb məhcər ədəbiyyatı* - yəni *mühacirətdə yaranmış ərəb ədəbiyyatı* deyirdilər.

Amerika qitəsində yaranmış ərəb məhcər ədəbiyyatı XX əsrin Birinci yarısında öz sıralarında onlarla elə məşhur sənətkarlar yetirdi ki, onların şöhrəti tezliklə həm Şərq, həm də Qərb dünyasına yayıldı. Bu ədiblərin sırasında isə sözün tam mənasında yenilikçi şair, ilk ərəb romantiklərindən biri, ərəb ölkələrinin birliyi və müstəqilliyi uğrunda yorulmaz mübariz, geriliyin, ətələtin və istismarçı kapitalizmin mənfur müstəmləkəçi siyasətinin qatı tənqidçisi Əmin ər-Reyhaninin (1876-1940) yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Biz Əmin ər-Reyhaninin yaradıcılıq yolunun Şərq və Qərb dünyasında necə izlənməsi barəsində monoqrafiyanın I fəslinin birinci bölməsində ətraflı məlumat vermişik. Xüsusilə, rus

tədqiqatçı-şərqşünaslarının Əmin ər-Reyhaniyə yetirdikləri diqqəti tam təfəsilatı ilə açıqlamışdır.

Bu da inkaredilməz bir faktdır ki, Əmin ər-Reyhanini keçmiş sovet ərəbşünaslığında ən əhatəli, dolğun şəkildə araşdıran, xüsusən onun romantizmini zəngin fakt və məxəzlər fonunda izləyib üzə çıxardan araşdırıcı Azərbaycan şərqşünaslığının parlaq simalarından biri, ərəbşünaslıq elmi sahəsində Azərbaycanda ilk qadın professor Aida xanım İmanquliyeva olmuşdur.

Yaranması təxminən XIX əsrin 90-cı illərindən hesab olunan bu ədəbiyyat XX əsrin I yarısında özünün ən yüksək zirvəsinə qədəm qoymuşdur. Hətta Ərəb Şərqində həmin dövrdə yaranmış ədəbiyyatdan o, heç də geri qalmayacaq bir səviyyəyə yüksələ bilmişdir.

İ.Y.Kraçkovskinin kiçik həcmli bir-iki məqaləsini [84(a)], K.Ode-Vasilyevanın bu ədəbiyyatın bəzi kiçik bədii nümunələrinin rus dilinə tərcüməsini [97] nəzərə almasaq demək olar ki, ərəb məhcər ədəbiyyatı keçmiş SSRİ miqyasında əhatəli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Cəsarətlə demək olar ki, hətta Şərqşünaslıq sahəsində çalışan araşdırıcıların bir çoxu belə bir ədəbiyyatın mövcudluğu barədə uzun müddət xəbər tuta bilməmişlər. Bütün bunlara baxmayaraq, Aida İmanquliyeva öz tədqiqatları arasında belə bir ədəbiyyatın mövcud olduğunu elmi ictimaiyyətə bəyan etmişdir. Mənbə və məxəzlərin əldə olunmasında müəyyən çətinliklərlə qarşılaşmasına baxmayaraq o, sübut etmişdir ki, həqiqətən də XX əsrin birinci yarısında okeanın o tayında, ABŞ-da belə bir ədəbi cərəyan fəaliyyət göstərmişdir [71].

A.İmanquliyeva hələ özünün gənclik illərində, elmi fəaliyyətinin ilk çağlarından başlayaraq, mühacir ərəblərin bu birliyi və onun görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılıq yolu barədə çox ciddi araşdırmalar aparmağa başlamışdır. Elə bu niyyətlə də o, Əmin ər-Reyhaniyə qədər həmin ədəbi məktəbin iki nəhəng nümayəndəsinin—Mixail Nuaymə və Cubran Xəlil Cubranın həyat və ədəbi fəaliyyəti barədə müfəssəl elmi tədqiqat işi aparmışdır. Əmin ər-Reyhaninin mənsub olduğu ədəbi

məktəbin bədii məziyyətlərinin, onun ideya mənbələrinin və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin ədəbiyyatşünaslıq baxımından araşdırılması sanki ər-Reyhani yaradıcılığının tədqiq olunması üçün hazırlıq mərhələsi olmuşdur.

Aida İmanquliyevanın namizədlik dissertasiyasının mövzusu ərəb məhcər ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biri olan Mixail Nuaymənin yaradıcılıq yolunun tədqiqinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatçı alimin ilk dəfə 1975-ci ildə Moskvada rus dilində nəşr olunmuş «Ассоциация пера» и Михаил Нуйме» [65] əsəri 2002-ci ildə Azərbaycan dilində “Elm” nəşriyyatında [26], 2011-ci ildə isə gürcü dilində Gürcüstan Yazıçılar İttifaqının nəşriyyatında çap olunub elmi-ictimaiyyətin müzakirəsinə verilmişdir [228]. Qeyd edək ki, Tiflis Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin ərəb dili bölməsi üçün dərs vəsaiti kimi hazırlanmış bu kitabı gürcü dilinə D.Gülməmmədov tərcümə etmiş, kitaba ön sözü isə Gürcüstan Yazıçılar İttifaqının sədri Maxmala Qonaşvili yazmışdır. “Qələmlər birliyi və Mixail Nuaymə” adlanan ilk tədqiqat işində A.İmanquliyeva ərəb məhcər ədəbiyyatının bu görkəmli nümayəndəsinin həyat və fəaliyyətini mükəmməl araşdırmağa müvəffəq olmuşdur. Məlum olmuşdur ki, Livanın paytaxtı Beyrutdan çox uzaq olan Biskintə adlı bir dağ kəndində dünyaya göz açan Mixail Nuaymə hələ Amerikaya mühacirət etməzdən xeyli əvvəl, daha doğrusu 1906-1911-ci illərdə Rusiyanın Poltava quberniyasındakı ruhani gimnaziyasında oxumuşdur. XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən Suriya, Fələstin və Livanın bir sıra kənd və şəhərlərində Ərəb Şərqində mədəni-maariflənmə missiyası ilə açılmış rus məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. M.Nuaymə rus dilini 1882-ci ildə doğulduğu Biskintə kəndində Rusiyanın İmperator Provaslav Fələstin cəmiyyətinin Livanın dağlıq hissəsində yaşayan xristianların savadlandırılması məqsədilə açdığı ibtidai məktəbdə öyrənmişdir. Hətta o, sonralar rus dilində şeirlər də yazmışdır [62, 222].

Mixail Nuaymə həmin dövrdən etibarən rus dilinə və ədəbiyyatına xüsusi maraq göstərmiş, L.N. Tolstoyun, F.M. Dostoyevskinin əsərlərini oxumuşdur[26, 63].

Beləliklə, 1906-cı ildə Fələstindəki Nazaret müəllim seminariyasını uğurla başa vuran M.Nuaymə təhsilini davam etdirmək üçün yuxarıda adı çəkilən Fələstin cəmiyyəti tərəfindən Poltava şəhərindəki ruhani seminariyasına göndərilir. A. İmanquliyeva yazır ki, M. Nuaymə seminariyada təhsil aldığı illəri İ.Y. Kraçkovskiyə göndərdiyi məktubunda belə xatırlayır: “Seminariyada tezliklə rus ədəbiyyatını öyrənməyə girişdim. Qarşımda sanki möcüzələr dolu bir dünya açılmışdı. Mən bu ədəbiyyatı hərisliklə oxuyurdum. Çətin ki, mənim oxumadığım hər hansı bir rus yazıçısı, şair və filosof olsun” [26, 63]; [84(a), 226].

A. İmanquliyeva qeyd edir ki, rus dilini çox yüksək səviyədə mənimsəmiş M. Nuaymə tezliklə rus dilində “Məhəbbətin çiçəklənməsi”, “Birlik”, “Donmuş çay” adlı şeirlərini və habelə, rusca gündəlik də yazmağa başlayır. O, bu gündəlikdə seminariyanın məişətini təsvir edir və 1908-ci il Osmanlı inqilabı barədə öz düşüncələrini də rusca qələmə alır [26, 64-65].

Ərəb məhcər ədəbiyyatının bu tanınmış yazıçısı rus klassiklərinin əsərləri sayəsində bir tərəfdən rus xalqının həyat və mübarizəsi ilə tanış olur, digər tərəfdən isə o, eyni zamanda ədəbi yaradıcılığın yollarını, sirrlərini öyrənir. 1911-ci ildə Rusiyadan vətəninə qayıdan M. Nuaymə Livanda dolanmağın çətin olduğunu görüb böyük qardaşı ilə birlikdə Amerikaya üz tutur və orada birbaşa qələmə sarılır. O, üç ölkədə – Livan, Rusiya və Amerikada gördüklərinin fonunda öz düşüncələrini bədiiləşdirir və tezliklə məhcər ədəbiyyatının öncülləri sırasında vüqarla addımlayır. Məhz buna görə də belə bir zəngin həyat təcrübəsinə, güclü qələmə sahib olan, rastlaşdığı fakt və hadisələrin, əhvalatların, bir sözlə, real həyatın müxtəlif çeşidli burulğanlarını öz əsərlərində mənalandırmağı bacaran ərəb ədibinin yaradıcılığı gənc azərbaycanlı ərəbşünasın nəzərindən yayınmır. O, öz monoqrafiyasında M.Nuaymənin yaradıcılığı ilə yanaşı, Amerikada yazıb yaradan mübariz ərəb yazarlarının yaradıcılığına bir mayak kimi istiqamət verən

“Ər-rabitə əl-qələmiyyə” (“Qələmlər birliyi”) cəmiyyətinin fəaliyyətini də araşdırmağı özünə bir vəzifə hesab edir.

A. İmanquliyeva “Qələmlər birliyi və Mixail Nuaymə” adlı monoqrafiyasında “Qələmlər birliyi” ədəbi cəmiyyətinin yaranmasına xüsusi diqqət yetirir. Tədqiqatçı burada “Qələmlər birliyi”ni doğuran zərurət, onun yaranması səbəbləri, ərəb məhcər ədəbiyyatının formalaşmasında bu birliyin rolu və s. barədə ətraflı məlumat verərək göstərir ki, ərəb məhcər ədəbiyyatının təşəkkülündə, onun formalaşması və inkişafında misilsiz rol oynayan bu ədəbi birlik Cubran Xəlil Cubranın başçılığı altında 1920-ci il aprel ayının 28-də Nyu-York şəhərində yaradılır və onun əsas mətbu orqanı “əs-Saih” (Səyyah) qəzeti olur[26,16]. Birliyin sədri Cubran Xəlil Cubran, katibi Mixail Nuaymə olur.

Monoqrafiyanın “Qələmlər birliyinin xadimləri” fəslində (s.31-60) onun yaranmasında xüsusi xidmətləri olan Cubran Xəlil Cubran (1883-1931), İlya Əbu Madi (1889-1957), Nəsib Arida (1887-1946), Rəşid Əyyub (1881-1950), Uilyam Kətisflayis (1879-1950), İlyas Ətaallah (...-1943) kimi şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halları ilə yanaşı, onların yaradıcılıqları barədə müfəssəl məlumat verilir. Bu yazıçıların doğum və ölüm tarixlərinə diqqət yetiriləndə bəlli olur ki, bu ədəbi məktəb ən azı yarım əsr müddətində fəaliyyət göstərmiş və məhcər ədəbiyyatına ərəb və ingilis dillərində olduqca yüksək professionalıqla yazılmış dərin məzmunlu bir sıra əsərlər bəxş etmişdir. Aida xanımın təbirincə desək, bu bədii sənət nümunələrində “Qələmlər birliyi” üzvləri, əsasən, aşağıdakı məsələlərin bədii həllinə üstünlük vermişlər:

a) Klassik ədəbiyyatın ənənələrindən uzaqlaşmaq və yeni bədii metodun tədqiq olunması. Bu xüsusiyyət əsasən, forma və dilin sadəliyində təzahür etmişdir;

b) Vətən həsrətinin yaradıcılığın əsas motivi kimi təzahürü;

c) Ədalətli ictimai quruluş, humanizm haqqında düşüncələrin bədii təsviri;

ç) Təbiətə məhəbbət və onun tərənnümü;

d) Dini etiقادa dözümlü münasibət, dini fanatizmə etinasızlıq, ona ehkam kimi yanaşmamaq [26,48].

Aida İmanquliyevanın tədqiqatlarında əsas elmi təhlil məhz bu meyarlar müstəvisində aparılmışdır. Bütün bunlar barədə olduqca dərin məntiqi mülahizələr yürüdülmüşdür.

Gənc tədqiqatçı Aida İmanquliyeva Nuaymənning ingilis dilində yazdığı əsərlərə də öz münasibətini bildirmiş və onun ingilis dilində dərin məzmun və yüksək sənətkarlığa malik əsərləri barədə söhbət açmışdır.

Adı çəkilən monoqrafiyada A.İmanquliyeva M.Nuaymənning keçdiyi həyat yolu və tərcümeyi-halı ilə bərabər bu ədibin ədəbi fəaliyyətini geniş tədqiq etmiş və ədibin öz yaradıcılığında toxunduğu və həllinə çalışdığı qlobal problemlərin əhatə dairəsini, bir sözlə, onun coğrafiyasının hüdudlarını müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqatçı Mixail Nuaymənning şeir yaradıcılığı ilə bərabər, onun novella yaradıcılığını da araşdırmaya cəlb etmişdir. Ümumilikdə götürdükdə belə bir qənaətə gəlmək olur ki, bədii nəsrə, xüsusilə də novellalarda əsasən ailə-məişət problemləri belə əsərlərin ana xəttini təşkil edir. Bu mənada Aida İmanquliyeva Nuaymənning “Zəlzələ”, “İlk qiyamçı”, “Daşyonan”, “Sonsuz”, “Qoca ifritənin hədiyyəsi”, “Yeni doğulmuş”, “Bir qutu kibrit”, “Tilsim”, “Eşşəyin quyruğu”, “İnsan və quş”, “İki əsgər”, “Um Yaqubun toyuğu” kimi novellalarının ideya məzmun xüsusiyyətlərini açır və bu hekayələrdə Livan ədibinin ailə-məişət, əxlaqi-mənəviyyat, sosial həyat barədə düşüncə və mülahizələrinin qısaca məğzini araşdırmağa müvəffəq olur.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Aida İmanquliyeva Mixail Nuaymənning “Qu-qu saat”, “Um Yaqubun toyuğu”, “İnsan və quş”, “Buz əriyəcək” kimi hekayələrini tərcümə edərək 1974-cü ildə Azərnəsrə də çap olunmuş “Ərəb hekayələri” məcmuəsində dərc etdirmişdir. Biz Aida xanımın bu tərcümələri barədə BDU-nun buraxılışı olan “Dil və ədəbiyyat” adlı məcmuədə çap etdirdiyimiz “Aida İmanquliyevanın tərcümələri” adlı məqaləmizdə ətraflı söhbət açmışıq [30, 82-84].

Professor Aida İmanquliyevanın ikinci monoqrafiyası “Qələmlər birliyi”nin sədri, rəssam, esseçi, məşhur şeir və povestlər müəllifi kimi tanınan Cubran Xəlil Cubran haqqındadır. Tədqiqatçının bu əsəri ilk dəfə Azərbaycan dilində 1975-ci ildə Bakıda nəşr olunmuşdur. Kitab elə o dövrdə elmi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olmuş, haqqında xoş fikirlər söylənilmişdir. Kitab barəsində o vaxt təqdirədirici resenziya yazan filologiya elmlər namizədi (filologiya elmlər doktoru, prof.) Vilayət Cəfərov onu Azərbaycanda ərəb ədəbiyyatşünaslığı sahəsində, Azərbaycan dilində çıxan ilk mətbu əsər, ilk qaranquş adlandırır: “Bu kitabı ümumiyyətlə, müasir ərəb ədəbiyyatı və xüsusən də onun mühacirətdə (Amerika Birləşmiş Ştatlarında) yazıb-yaratmış görkəmli bir nümayəndəsinin haqqında Azərbaycan dilində yazılmış ilk mətbu əsər, ilk qaranquş hesab etmək olar. Hər şeydən öncə, demək lazımdır ki, monoqrafiya respublikamızda ərəb ədəbiyyatının təbliği baxımından olduqca təqdirəlayiqdir” [6, 13-14].

“Qələmlər birliyi”nə on ildən çox, daha doğrusu, 1920-ci ildən ömrünün sonunadək başçılıq etmiş (1920-1931) Cubran Xəlil Cubran bu müddət ərzində mühacir ərəb yazarlarının yaradıcılıqlarına yeni bir istiqamət vermiş, həyatı olduğu kimi əks etdirməyi, bir sözlə, tənqidi realizm metodunu mənimsəməyi onlara tövsiyə etmişdir. Cubran Xəlil Cubran həm istedadlı yazıçı, həm ilhamlı bir şair, həm də olduqca bacarıqlı rəssam olmuşdur. Aida xanım livanlı ədibin “Ərais əl-muruc” (“Çəmənlər gəlini”, 1906), “Əl-ərvah əl-mutəmarrıda” (“Üs-yankar ruhlar”, 1908) kimi hekayələr məcmuələrinin; “Əl-əc-nihət əl-mutəkəssira” (“Sındırılmış qanadlar”, 1912) povestinin; “Dəma va-btisamə” (“Göz yaşı və təbəssüm”, 1914) adlı mənsur şeirlər kitabının, “Əl-avasif” (“Tufanlar”, 1920) və s. kimi kitablarını ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlil edib dəyərləndirmişdir.

Cubran Xəlil Cubran özündən sonra ingilis dilində bir sıra əsərlər qoyub getmişdir. Bunların arasında “Divanə”(1918), “Qarşıda gedən” (1920), “Peyğəmbər” (1923), “Qum və köpük” (1926), “İsa insan oğludur” (1928), “Yer allahları”

(1930) kimi əsərləri xüsusi yer tutur. Ərəb məhcər ədəbiyyatının ideya qayəsini və bədii xüsusiyyətlərini əks etdirmək baxımından bu əsərlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bu məsələləri əhatəli şəkildə araşdıran Aida İmanquliyeva ədibin hekayələr məcmuələrini, povest və mənsur şeirlərini, habelə, bir sıra publisistik məqalələrini görkəmli rus şərqşünası, akademik İ.Y.Kraçkovski və mühacir ərəb ədəbiyyatı tədqiqatçılarının əsərlərindən gətirdiyi iqtibaslar fonunda sərf-nəzərdən keçirmiş və oxucuda Cubran Xəlil Cubran haqqında tam təsəvvür yarada bilmişdir. Cubran Xəlil Cubranın ingilisdilli yaradıcılığı barədə B.Əzizəliyevanın “Cubran Xəlil Cubran” kitabında əhatəli məlumat verilir (Bakı, 2004).

Dövrün bir sıra mütərəqqi yazıçılarının əsərlərində olduğu kimi, Cubranın əsərlərində də qadın azadlığı məsələsi mühüm yer tutur. Bu hekayələrdə uşaq yaşlarında ata-anasını itirmiş, sərvətin hər şeyə hakim olduğu, insan ləyaqətinin pula satıldığı bir cəmiyyətin vəhşi qanunlarının qurbanı olmuş Martanın (“Vanlı Marta”); köhnəlmiş, iyrenc qanunların çürüklüyünü cəsarətli hərəkətləri ilə ifşa edən, sevmədiyi insanın evindən baş götürüb, təmiz məhəbbətlə sevdiyi istəklisinin yanına qaçan Vardanın (“Hanili Varda”); sevmədiyi insana zorla ərə verilən, toy gecəsi isə öz sevgilisinə qoşulub qaçmağı təklif edən, ancaq sevgilisinin qorxaq olduğunu görəndə həm onu, həm də özünü öldürən Leylanın (“Gəlin yatağı”) acınacaqlı taleyi təsvir olunmuşdur [6].

A.İmanquliyeva monoqrafiyada qadın azadlığı ilə bilavasitə bağlı olan “Sındırılmış qanadlar” (“Əl-əcnihə əl-mutəkəs-sira”) povestinin təhlilinə ayrıca yer ayırmışdır. Povestdə azad sevgi hüququndan məhrum olan Səlma Kəramə və onun zəif iradəli atasının başına gətirilən müsibətlər; pulun, sərvətin hökmran olduğu bir cəmiyyətdə keşiş Bulis Qalib, Mənsur bəy kimi adamların öz şəxsi mənafeləri naminə insan taleləri ilə alver etmələri təsvir olunur. A.İmanquliyevanın povestin təhlili zamanı gəldiyi nəticə budur: “Cubran Kəramilər ailəsini təsvir etməklə bütün xalqın faciəsini, tamahkar, hiyləgər, əxlaqsız adamların qurbanlarının faciəsini açıb göstərir”[20, 34].

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, C.X.Cubranın xatırladılan povesti 2010-cu ildə filologiya elmləri doktoru prof. G.Baxşəliyeva və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ə.Məmmədova tərəfindən tərcümə olunaraq Bakı Çap evi nəşriyyatında çapdan buraxılmışdır [5].

Qeyd olunduğu kimi, A.İmanquliyevanın üçüncü monoqrafiyası onun doktorluq dissertasiyasından ibarətdir. Bu əsər müdafiədən iki il sonra ilk dəfə 1991-ci ildə Bakıda rus dilində [66], 2003-cü ildə Azərbaycan dilində [28] çapdan çıxmışdır. Bunlardan əlavə, həmin əsər 2006-cı ildə ərəb dilində [196] və 2007-ci ildə türk dilində [40] işıq üzü görmüşdür.

Azərbaycan, rus, ərəb və ingilis dillərində mövzu ilə bağlı 450-yə yaxın ədəbiyyatdan istifadə olunmaqla yazılan bu fundamental monoqrafiya giriş və dörd fəsildən ibarətdir.

Müəllif kitabın girişində rus tarixçisi V.B.Lutskiyə istinadən ərəb ədəbiyyatının dirçəlişini fransız ekspedisiyalarının (1798-1801) Misir və Suriyaya gəlişi ilə əlaqələndirərək qeyd edir ki, bu ölkələrdə uzun müddətli tənəzzüldən sonra ədəbiyyatın yüksəlişi başlayır [92, 33-54]; [66, 4]. Sonra isə o, İ.Y.Kraçkovskiyə istinadən göstərir ki, bu dirçəliş Livanı da bürümüşdü [75, 92].

Daha sonra Aida xanım Suriya və Livandan Amerikaya mühacirət etmiş ərəblərin orada yaratdıqları ədəbi birliyə, bu birliyin qarşısında duran vəzifələrə, məhcər ədəbiyyatının ingilislərin “göl məktəbi”, Amerika transsendentalistləri və rus tənqidi realizminin (xüsusilə, M.Nuaymən) təsirinə məruz qalmaları haqda məlumat verir, tədqiqatçıların M.Nuaymə, C.X.Cubran, ər-Reyhani ilə əlaqədar yazdıqları əsərlərdən bəhs edir. A.İmanquliyeva belə bir vacib məsələni daha qabarıq vurğulayır ki, bu əsərlərdə onu düşündürən romantizm məsələsi və ümumiyyətlə bu ədiblərin Qərb ədəbiyyatından nə dərəcədə təsirlənmələri öz əksini tapmışdır [66, 7].

Məhz buna görə də tədqiqatçı qeyd edir ki, bu mövzunun qələmə alınmasında onun başlıca məqsədi bu boşluğu doldurmaq olmuşdur [66, 8].

Bu məsələ ilə əlaqədar Aida xanımın bu kitabının ərəbcə nəşrinə İSİSKO təşkilatının baş katibi Əbdul Əziz bin Osman ət-Tuveycərinin yazdığı ön sözdə xüsusi toxunularaq onun yaratdığı xarüqələr ətraflı şərh edilir, bu kitabın ərəb ədəbiyyatşünaslığına əvəzsiz töhfə olması xüsusi vurğulanır [196, 6]. Tədqiqatçının “Modern arap edebiyatının usta kalemləri” adı ilə türk dilinə çevrilmiş “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” əsəri İstanbulda İQ Kültür Sanat Yayınçılıq Mərkəzində nəşr olunub. Əsərə ön sözü Türkiyə Əlyazmalar Muzeyinin müdiri, dünya şöhrətli alim, prof. doktor Mahmud Erol Kılıç yazmışdır [40]. Kitabın türk dilində nəşri ilə əlaqədar türk ədəbiyyatşünası Sərdar Üslünün İstanbulda çıxan “Doğu ədəbiyyatı” jurnalında çap olunmuş “Kitap tanıtımı” adlı məqaləsində Şərq və Qərb ədəbi əlaqələrinin biri-birinə inteqrasiyasında Aida xanımın əvəzsiz rolu olduğu qeyd edilir və onun bu kitabının bu sahədə ən mötəbər mənbə hesab olunduğu qeyd edilir. [41].

Qeyd olunmalıdır ki, Sərdar Üslünün həmin məqaləsini AMEA-nın “Elm” qəzeti özünün 29 dekabr 2007-ci il tarixli sayında bütünlükdə dərc etmişdir. Sərdar Üslü Aida xanımın “Modern Arap Edebiyyatının usta kalemləri” adlı əsərindən bəhs etdiyi bu məqaləsində kitabın məziyyətlərini sadalayır və bu monoqrafiyanın ərəb məhcər ədəbiyyatının tədqiqində, xüsusilə, onun M.Nuaymə, C.X.Cubran və Əmin ər-Reyhani kimi nümayəndələrinin yaradıcılıq yolunun izlənilməsində ən əhatəli əsər hesab edir. O yazır: “Prof. Dr. Aida İmanquliyevanın bu eşsiz çalışmasının, Doğu və Batı medeniyetləri arasında daima bir köprü vəzifəsi gören Türkiyədə, Türk okurunun istifadəsinə sunulmuş olması bizcə son dərəcə anlamlıdır. Türk halkına Batı ilə ilişkilerinde, diğer Doğu milletlerinin deneyimlerinden haberdar olmak imkanı sunacaktır” [41].

Monoqrafiyanın giriş hissəsindən Aida xanımın ərəb xalqına və torpağına mənəvi və ruhi bağlılığı dərhal hiss olunur. Tarixə müraciət edən Aida xanım “tarixi həqiqətləri gündəmə gətirir, oxucunu bu ölkə haqqında axtarılığa sövq edir”[14, 37].

Monoqrafiyanın I fəslində XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Livanın ictimai-siyasi, ədəbi və publisistik həyatı fonunda ölkədə fəaliyyət göstərən humanitar istiqamətli cəmiyyət və təşkilatlar haqqında məlumat verilməklə yanaşı, Livanəsilli yazarların Amerikadakı ədəbi-mədəni fəaliyyətləri gündəmə gətirilir və bu ədiblərin xarici ədəbiyyatı –xüsusilə, Qərb ədəbiyyatının nə dərəcədə təsirə məruz qalması, onlardan nə dərəcədə faydalanması araşdırılır. Bu mənada Qərb romantizminin Cubran Xəlil Cubran və Əmin ər-Reyhani yaradıcılığına etdiyi təsir monoqrafiyanın müvafiq olaraq “Cubran Xəlil Cubran. Romantizm metodunun inkişafı”, “Əmin ər-Reyhani və onun ərəb romantizminin təşəkkülündə rolu” adlı II və III fəsillərində bu ədiblərin yaradıcılığından gətirilən nümunələr fonunda araşdırılaraq təhlil olunur.

Monoqrafiyanın IY fəslində isə “Mixail Nuaymə və XIX əsr rus ədəbiyyatı” adlanır. Başlığın adından da məlum olur ki, fəsilə rus ədəbiyyatının Mixail Nuayməyə təsiri məsələləri öz əksini tapmışdır. Bu həqiqətən də belədir. Burada rus tənqidçisi U.Q.Belinskiyin, yazıçılardan L.N.Tolstoyun, İ.S.Turqeniyevin Mixail Nuayməyə təsiri şərh edilir. Xüsusi olaraq İ.S.Turqeniyevin “Atalar və oğullar” romanı ilə M.Nuaymənin eyniadlı pyesi arasında paralellər aparılır və onların oxşar və fərqli cəhətləri yüksək professionallıqla müqayisə edilərək konkret nəticələrə gəlinir.

İndi isə konkret olaraq monoqrafiya ilə əlaqədar Aida xanımın Əmin ər-Reyhani barədə araşdırmalarından daha ətraflı və müfəssəl bəhs etmək istəyirik. Beləki, Əmin ər-Reyhani ərəb məhcər ədəbiyyatının korifeyləri arasında Ərəb Şərqi ilə mütəmadi olaraq maraqlanan, onun gələcəyi barədə daha çox narahat olan bir mütəfəkkir idi.

A.İmanquliyeva hələ ötən əsrin 70-80-ci illərində bu ədib haqqında müfəssəl tədqiqat işləri aparmış və xüsusən də o, ər-Reyhani yaradıcılığında əsas mərhələ təşkil edən Qərb romantizminin təsiri məsələsinin araşdırılmasına daha çox diqqət yetirmişdir. Bu məqsədlə də o, Livan ədəbinin “Hərəmxana divarlarından kənarında” povestində və onun kiçik həcmli əsər-

lərində Qərb romantizminin təsirinin necə əks olunduğunu real fakt və bədii nümunələr fonunda tədqiq etmişdir [28, 139-196]. Bundan əlavə, Aida xanım ər-Reyhani ilə bağlı qəzet, jurnal və müxtəlif məcmuələrdə Azərbaycan və rus dillərində, “Ərəb yazıçısının əsərlərində kapitalizm dünyasının ifşası” [22, 78-184], «Природа в творчестве Амина ар-Рейхани» [68, 3-33], «Романтизм ар-Рейхани в повесте «Вне стен гарема» и в малых прозаических жанрах» [69, 139-165], «Литературно-эстетические воззрения Амина ар-Рейхани» [70, 6-29] adlı məqalələr də çap etdirmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı deməliyik ki, Aida İmanquliyeva özünün də etiraf etdiyi kimi Əmin ər-Reyhəninin bütün yaradıcılığını tam əhatə etməmişdir. O, bu barədə “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” əsərində belə yazır: “Əmin ər-Reyhəni yaradıcılığının tədqiqinə müraciət edərkən biz onu bütün təfərrüatı ilə və hərtərəfli şəkildə araşdırmağı qarşıya məqsəd qoymamışıq. Bu tədqiqat işinin önə çəkilən problemlər çərçivəsində bizi belə bir məsələ maraqlandırır: sənətkar ər-Reyhəni Qərb, xüsusilə də, Amerika romantizmini hansı dərəcədə qəbul edib və romantizmin ideya və konsepsiyaları onun yaradıcılığında hansı inkişaf səviyyəsinə çatıb” [28, 143].

Əmin ər-Reyhəni laboratoriyasında həm Qərb dünyası üçün, həm də Şərqlə bağlı yazılmış xeyli mənsur şeir, məqalə, publisistik yazılar və nəhayət “Hərəmxana divarlarından kənardə və ya Cihan” adlı iri həcmli povest vardır. Bu yazılarda onun romantik fikirləri, həyata romantik baxışları öz əksini tapmışdır. Məsələn, Livanlı ədibin yaradıcılığında bu istiqamətin mənbəyini, Qərb dünyasının hansı məşhur qələm sahiblərinin onun yaradıcılığına etdiyi təsiri tədqiqatçı dəqiqliyi və məsuliyyəti ilə əhatəli araşdıran Aida İmanquliyeva belə bir fikirdə tam israr edir ki, Əmin ər-Reyhəni öz üzərinə Şərqlə Qərbin biliyini, texniki elmlərini, Qərbə isə Şərqlin fəlsəfə və poeziyasını aşılamaq missiyasını götürmüşdür [28, 142].

A.İmanquliyeva Əmin ər-Reyhəninin romantik dünyasına özlərinin olduqca səmərəli təsirini göstərmiş amerikalı ədiblər R.U.Emerson, U.Uitmen və H.Toronun adlarını xüsusi qeyd

edəndən sonra bu ədiblərin romantik baxışlarından çoxsaylı bədii nümunələrə də yer vermiş, beləliklə də Əmin ər-Reyhani onların bədii nümunə formalarından necə bəhrələndiyini konkret misallar fonunda təhlilə cəlb etmişdir. Bu baxımdan A.İmanquliyeva yazır: “Özünün yaradıcılıq axtarışlarında ər-Reyhani daha çox dövrün ictimai-siyasi təcrübəsi ilə sıx bağlı olan və şəxsiyyətin öz sosial problemləri ilə ilk planda durduğu Qərbi Avropa romantizminə deyil, əsas diqqəti hər şeydən əvvəl, gerçək reallıq kimi insanın mənəvi dəyəri probleminə yönəldən Amerika transsendentalistlərinə daha çox meyl etmişdir. Amerika transsendentalist şairləri R.U.Emerson, U.Uitmen, H.Toro cəmiyyətin təkmilləşdirilməsini deyil, insan şəxsiyyətinin kamilləşməsi ideyasını xüsusi kəskinliklə önə çəkirdilər. Şəxsiyyətin mənəvi kamilləşməsi problemi onlarda həmişə həyatın təkmilləşdirilməsinin əsası hesab edilmişdir. Təbiətlə insanın qarşılıqlı münasibəti də transsendentalistlərdə elə o qədər mücərrəd şəkildə - vəhdət və mütləq qovuşma kimi şərh olunurdu. Təbiət özündə varlığın bilavasitə insana xas olan bütün mənəvi və əxlaqi təməllərini təcəssüm etdirir [28, 144].

Məhz bu ampuladan çıxış edən A.İmanquliyeva Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında təbiət mövzusunun da geniş əks olunduğunu qeyd edərək, insanla təbiət arasında mövcud olan rabitənin çoxşaxəliliyini, təbiətin insan mənəviyyatının formalaşmasında müstəsna rolunu nəzərə çarpdırmaq və onu dəyərləndirmək baxımından Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında özünü daha qabarıq əks etdirən ətraf mühitə münasibət məsələsini də öz tədqiqatlarında araşdırmaya cəlb etmişdir.

Deməli ki, Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında təbiət mövzusu akademik İ.Y.Kraçkovskinin nəzərincə, digər ərəb ədiblərindən – bu istər klassiklər olsun, istərsə də livanlı ədibin həmmüasirləri olsun, tamamilə fərqli bir şəkildə öz əksini tapmışdır. İ.Y.Kraçkovski bu barədə yazırdı: “Ər-Reyhani təbiəti heyranlıqla sevir. Mən təbiət hissini bu dərəcədə qüvvətli əks etdirən başqa bir ərəb yazıçısı tanımıram. Bəzən o, panteizm səviyyəsinə qədər yüksəlir. Qərribə də olsa, təbiətə həmişə yaxın bir

xalq olan ərəblərdə təbiət hissi çox zəif inkişaf etmişdir. Onların qədim poeziyasında biz ətraf aləmin çox müfəssəl, hətta foto ilə çəkilmiş kimi təsvirləri ilə rastlaşırıq. Burada təbiət duyumuna rast gəlmək olmur” [84(a),142]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həqiqətən də ərəblərin qədim poeziyasında, xüsusən Cahiliyyə dövrünün ən möhtəşəm sənət abidələri olan “Muallaqat”da (“Müəlləqələr”) bu təsvirin ən bariz nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Həmin poetik nümunələrdə cahiliyyə şairi Ərəbistan səhrasının müəyyən zaman kəsiyindəki ümumi mənzərəsi, onun flora və faunası, sərt, cansıxıcı və mülayim havası və s. ilə daim təmasda olur, özünün poetik düşüncə və qavramlarını təbiətin çılpaq, real mənzərələri fonunda əks etdirməyə çalışır. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, İ.Y.Kraçkovski demişkən, bu şeirlərdə təbiətin duyumuna rast gəlinmir.

Bu baxımdan belə qənaətə gəlmək olar ki, təbiəti romantik planda dərk etmək ər-Reyhanidə Amerika romantiklərinin duyum və qavramlarının təsiri ilə baş vermişdir. A.İmanquliyeva yazır ki, “mahdiyyət etibarilə təbiətə müraciət bütün romantiklərin ümumi cəhətidir. Lakin əksər hallarda bu müəllifin fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır” [28, 145]. Bu mənada tədqiqatçı qeyd edir ki, ər-Reyhaniyə görə, təbiət gözəllik və ilham mənbəyidir, o həm də insan və cəmiyyət arasındakı münasibətlərdə harmoniyaya bilavasitə təsir edir. O, təbiətdə sağlamlaşdıran, mənən saflaşdıran başlangıcı görür [28, 145].

Qeyd etmək lazımdır ki, ər-Reyhaninin azadlıq, vətən mövzularında yazdığı bir qrup fəlsəfi, eləcə də dini aspektli əsərlərində təbiət motivlərinə yer verilsə də, onun “Fureykə vadisi və ya təbiətə qayıdış”, “Vadilərin çağırışı”, “Şəfa ver mənə, vadilərin ilahəsi”, “Həyat və ölüm bülbülü”, “Baharın beşiyi başında”, “Mənim vadidəki məbədim”, “Onlar onu tərk etdilər” və s. kimi əsərləri bilavasitə təbiət mövzusunə həsr olunmuşdur. Bu əsərlərdə təsvir olunan mənəvi duyumlar, fəlsəfi düşüncə və ümumiləşdirmələr, insanın təbiəti nə dərəcədə qavraması və ondan nə dərəcədə faydalanması prosesi ər-Reyhani romantikasının özəyini təşkil edir.

Əmin ər-Reyhani poeziyasında təbiətin tərənnümünə həsr olunmuş şeirlərdəki bu incə mətləbləri, təbiətlə insanın vəhdəti duyumunu düzgün dəyərləndirən A. İmanquliyeva qeyd edir ki, Amerika transsendentalizminin davamçısı kimi ər-Reyhani təbiəti qavramaqda İnsan, Allah və Təbiəti vəhdətdə görür və onların qovuşması ehtimalını mənəvi bütövlüyün, kamilliyin, insanın özünü dərkini zirvəsi sayır [28, 146].

Ər-Reyhaninin şeirlərində bəzən təbiət ilahiləşdirilir, ona bir məbud kimi, dini varlıq kimi sitayiş olunur. Təbiət bir növ Allahın timsalında təcəssüm etdirilir. Məsələn, onun “Vadilərin ilahəsi, şəfa ver mənə” mənsur şeirində əks olunan bu fikirlər deyilənlərin əyani sübutu olaraq belə təcəssüm etdirilir:

“Şəfa ver mənə, vadilərin ilahəsi, şəfa ver!
Meşələrin ilahəsi, mənim üçün dua et!
Çəmənlərin ilahəsi, sağalt məni!
Nəğmələrin ilahəsi, kömək et mənə!”

Müqəddəs “Qurani-şərif”də belə bir ayə vardır: “İnnə lilləhi va innə ileyhi raciunə” (“Biz Allahınıq, ona da dönəcəyik”) [39, 24]. Həmin fikir Əmin ər-Reyhanidə demək olar ki, eyni ilə təkrarlanır. Ancaq burada subyekt obyektləşdirilir, yəni Təbiət bir növ Allahın atributu rolunda çıxış edir. Daha sonra Əmin ər-Reyhani yazır: “Biz Təbiətin törəmələriyik, ona da dönəcəyik” [28, 151].

A.İmanquliyevanın Əmin ər-Reyhaninin bədii yaradıcılığının təhlilinə həsr etdiyi məqalələr içərisində “Ərəb yazıcısının əsərlərində kapitalizm dünyasının ifşası” adlı məqaləsi xüsusi yer tutur. Doğrudan da, yaradıcılığa başladığı andan ta vəfatına qədər olan 40 il ərzində Əmin ər-Reyhaninin vətəni Livana qısa müddətli baş çəkmələrini və Avropa ölkələrinə bir neçə səyahətini nəzərə almasaq, deməliyik ki, o, ömrünün 20 ilini Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşamış və bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Onun mühacir həyatı o qədər də firavan və dəbdəbəli keçməmişdir. O, rütubətli, soyuq zirzəmilərdə çox acınacaqlı bir həyat tərzini keçirmişdir. Azadlıq və firavanlıq rəmzi kimi qələmə verilən bu ölkədə varlığın da,

yoxsulun da həyat və məişəti ilə yaxından tanış olmuşdur. Elə öz yaradıcılığında da bu təzadlı mühitin gözəldadıcı mənzərəsinin real təsvirini verən çoxsaylı əsərlər yaratmışdır.

Əmin ər-Reyhaninin “Nyu-York damları altında” məqaləsi də özünün oxucuya aşılacağı qayə və sosial-siyasi məzmununa görə heç də “Nyu-York” məqaləsindən geri qalmır. Bu məqalədə müəllif göstərir ki, hər gün on saat yer altında işləyib, kimlər üçünsə qaranlıq, hisli mağaralarda–şaxtalarda kömür çıxaran fəhlə axşam evə gələndə yandırmğa kömür tapmır. Sahibkarlar kömürü bu insanlara satmır, onlar kömürün guya az olmasını bəhanə gətirərək, onun qiymətini süni şəkildə qaldırırlar [27, 111].

A.İmanquliyeva yazırdı ki, Əmin ər-Reyhani ictimai bərabərsizlikləri doğuran əsas səbəbləri aydınlaşdırmağa meyl göstərir, burjuva dünyasının mahiyyətini, əsasını elmi cəhətdən izah edə bilməsə də, başa düşürdü ki, tərəqqi etmiş kapitalist ölkələrində, o cümlədən Amerikada sənaye inkişaf etdikcə, xalqın istismarı daha da artır. Bu cəhəti nəzərə alan A.İmanquliyeva yazırdı ki, ər-Reyhani Amerika burjuaziyasının mədh etdiyi “demokratizmin despotik, yırtıcı mahiyyətini gördükcə onun ən qəddar, ən iyrenc bir quruluş olduğunu” çəkinmədən ifşa edirdi [27, 112].

Əmin ər-Reyhaninin nə öz vətəninə, nə də Qərbdə rastlaşdığı həyat tərzi ilə qətiyyənlə razılaşmadığını xüsusi vurğulayan şərqşünas alim ədibin müfəssəl əməli fəaliyyət proqramına malik olmamasına baxmayaraq, insan şəxsiyyətinin istismarına, dini fanatizmə, mövhumat və cəhalətə, ictimai nemətlərin ədalətsiz bölgüsünə qarşı nifrətinin qəti olduğunu qeyd edir. Bu məqsədlə də o, Əmin ər-Reyhaninin əsərlərində rastlaşdığı romantik xəyal və düşüncələrinin məcmusunu livanlı yazıçının daha bir iri həcmli nəsr əsərində elmi-tədqiqat süzgəcindən keçirir. Bu Əmin ər-Reyhaninin 1917-ci ildə qələmə aldığı “Hərəmxana divarlarından kənarında və ya Cihan” povestidir.

Əsas hadisələrin o dövrdə Osmanlı imperiyasının paytaxtı İstanbulda cərəyan etdiyi bu povestdə əsərin baş qəhrəmanı istifadə olunan türk əyani Rza paşadır. Povestdə onun qızı Cihan xanımın alman hərbi konsulu Vallenşteyn arasında baş verən mürəkkəb şəxsi münasibətlərin fonunda təhkiyə olunan

sevgi, məhəbbət notları get-gedə dərinləşərək siyasi məcraya istiqamətlənərək siyasi müstəvidə öz sonluğunu tapır. Nəticədə türk qızı Cihan alman hərbi komissarına olan sevgisini vətən sevgisinə qurban verməli olur. Çünki Vallenşteyn onun nəzərində vətəninə istismar edən yaddelli obrazına çevrilən qəsbkarlardandır. Gənc qızın bu təbəddülatını Əmin ər-Reyhani romantizminin ana xəttində dayanan başlıca amil hesab edən Aida İmanquliyeva belə hesab edir ki, povestin əsas ideyası qadının onu şəxsiyyət kimi alçaldan, ləyaqətini taptalayan zehniyyət və mövhumatın hakimiyyətindən azad olması uğrunda mübarizədir [28, 175].

Povestdə hadisələr getdikcə dramatikləşir. Cihanın dərin bir məhəbbətlə sevdiyi Vallenşteyn onun atasının və qardaşının ölümündə günahkar təsiri bağışladığı, onun vətəninə təhqir etdiyi, xalqını iztirablara düşür etdiyi üçün Cihan son nəticədə öz sevgilisini öldürür, daha sonra özü intihar edir. Beləliklə, romantik povestin romantik qəhrəmanının aqibəti də faciə ilə yekunlaşır. Bütün bunlar isə ər-Reyhani xəyalpərvərliyinin milli mənliliyi, milli özünüdərkətməni həm sevgi və məhəbbətdən, həm də humanist prinsiplərdən daha üstün olduğunu təzahür etdirmək cəhdi kimi dəyərləndirilir.

Beləliklə, Aida İmanquliyevanın Əmin ər-Reyhani yaradıcılığı barədə qənaətlərini konkret olaraq aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1) Orijinallığı və özünəməxsusluğu ilə seçilən Əmin ər-Reyhani ərəb romantik ədəbiyyatının janrı, mövzu və poetikasına rəngarənglik gətirmişdir. Romantizmə xas olan geniş demokratizm, dünyanın fəlsəfi dərkə, mənəvi problemlərin qoyuluşu onun əsərlərində öz geniş əksini tapmışdır.

2) Romantik Əmin ər-Reyhani öz xalqının oğlu idi. O, millətinin həyat tərzini və ərəb gerçəkliyi ilə qırılmaz şəkildə bağlı idi. Ona görə də o, özünün ədəbi irsi ilə ümumən romantik mətədu bir nəzəri-ədəbi üslub kimi xeyli dərəcədə inkişaf etdirib dərinləşdirmişdir. O, Qərb romantizmindən əxz edib dərindən yiyələndiyi ən yaxşı nailiyyətləri ərəb yazıçılarının sonrakı nəsillərinə töhfə kimi ötürmüşdür.

II FƏSİL

ƏMİN ƏR-REYHANİ YARADICILIĞINDA ƏRƏB DÜNYASI

Ədibin həyat yolu

Ərəb məhcər ədəbiyyatının korifevləri sırasında həm Şərq, həm də Qərb dünyasında çox məşhur olan Əmin ər-Reyhani ibn Faris XX əsr ərəb ictimai-siyasi, ədəbi-fəlsəfi fikrinin inkişafında xüsusi xidmətləri olan yazıçılardanadır. Onun qələmindən çıxan hər bir əsər özünün ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə, oxucuya aşladığı qayə və məqsədinə görə olduqca düşündürücü və ibrətamizdir. Məhz belə əzəmi xüsusiyyətlərinə, ərəb xalqlarının milli-mənəvi köklərinə bağlılığına görə onun əsərləri ərəb aləminin hər bir guşəsində oxucuların dərin marağına səbəb olmuşdur.

Əmin ər-Reyhaninin həyat və fəaliyyəti haqda ən mötəbər məlumat verən mənbə onun Ərəbistan yarımadasında yerləşən dövlətlər, əmirliklər, ölkələr barədə yazdığı ikicildlik “Muluku-l-arab” (“Ərəb hökmdarları”) adlı səyahət əsəridir. Avtobiografik səciyyə daşıyan bu əsər XX əsrin 20-ci illərində Ərəbistan yarımadasının tarixi coğrafiyası, orada yaşayan əhəlinin sayı, məişət tərz, etnoqrafiyası, qəbilələr arasında tarixən mövcud olmuş intriqalar və s. kimi onlarla ciddi həyatı məsələlərə ədibin real münasibət bildirməsi baxımından çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Məhz bu baxımdan Əmin ər-Reyhaninin keçdiyi həyat yolu və əməli fəaliyyəti barədə məlumat vermək, onun ömür səlnaməsini vərəqləmək olduqca önəmlidir.

Əmin ər-Reyhani ibn Faris 1876-cı il noyabr ayının 24-də təbiəti, iqlimi çox gözəl olan Livanın dağ kəndi Fureykədə anadan olmuşdur. Livanın şimalında yerləşən bu dağ kəndində əhəlinin böyük əksəriyyəti xristian ərəblərdən ibarət idi. Əhəlinin dolanışqı tərz, xırda, fərdi həyatı təsərrüfatdan

əldə etdiyi gəlirdən çıxırdı. Bu da onların kasıb, ağır bir şəraitdə yaşamasına gətirib çıxarırdı. Kəndin əhalisinin əksəriyyəti xristianlığın maronit məzhəbinə mənsub idi və orada xristian dininin qayda-qanunları, dini ayinlər hökmran idi. Bu kənddə demək olar ki, bütün ərəb dünyasında gündə beş dəfə məscidlərdən yüksələn “Allahu əkbər” kəlamı eşidilməzdi. Maron miladi tarixinin IV-V əsrlərində Suriyada yaşamış kahinin adı idi. Onun Suriyada yaratdığı maronizm təriqəti XVII əsrə qədər davam etmişdir. XVIII əsrdən etibarən bu etiqada tapınanlar katolikləşmişdi [45, 447].

Əminin atası Farisin Fureykə kəndində kiçik bir torpaq sahəsi vardı ki, bununlarsa ailənin ehtiyaclarını ödəmək mümkün olmurdu. Doğrudur, ailənin kiçik bir ipəyirmə karxanası da vardı. Lakin bu da onların dolanışığına kifayət etmirdi. Z.I.Levinin yazdığı kimi, bu şərait ailənin ağır ehtiyaclar içində həyat sürməsinə gətirib çıxarmışdı [90, 3].

Kiçik Əmin ilk təhsilini bütün vaxtını kənd kilsəsinin həyə-tindəki palıd ağacının altında keçirən, kəmsavad kahin Hun əl-Qərimdən almışdır. Ümumiyyətlə, Livanın başqa yerlərində olduğu kimi, Fureykə kəndinin əhalisinin də ibadət yeri kilsə idi. Ən başlıcası isə kilsə keşişinin hər bir göstərişi kənd əhalisi üçün qanun idi. Ona görə də Əminin dindar anası uşağının da-im xristian dininin təsiri altında tərbiyə olunmasına üstünlük verirdi. Əminin 10 yaşı olanda atası onu Fureykə kəndində mövcud olan bir fransız missioner məktəbinə qoyur. Əmin burada fransız dilini və ədəbiyyatını öyrənir. Həmin məktəbdə ərəb dili tədris olunmadığı üçün o, ərəb dilində yazıb oxuya bilmirdi. Ümumiyyətlə, “ərəb” anlayışı kəndin bütün uşaqları kimi balaca Əmin üçün də mücərrəd məfhum idi. Anası onu qorxudanda, nədənsə çəkəndirmək istəyəndə isə ona “bədəvi ərəb”in adını çəkib onu “xortdan”(“bubu”) kimi təqdim edirdi.

Əmin ər-Reyhani sonralar “Muluku-l-arab” kitabına yazdığı müqəddimədə özü bu barədə belə qeyd edir:

كنت في ثانية عشرة من عمري عندما سافرت المرة الاولى الى الولايات المتحدة . فلم أكن أعرف غير الشئ اليسير من اللغتين العربية و الفرنسية. و ما كان في ذهني من العرب و أخبارهم غير ما كانت تسمعه الامهات في لبنان صغارهن: “هس، هس، جاء البدوي!

والبدوي و الأعرابي واحد اذا رامت الام «ببيع» تخوف به اولادها.

“Mən Birləşmiş Ştatlara ilk dəfə səfər edəndə 12 yaşım var idi. Onda ərəb və fransız dillərində bir qədər danışa bilirdim. Ancaq ərəblər haqqında təsəvvürüm livanlı anaların öz körpələrini sakitləşdirmək üçün dedikləri: “Sus, bədəvi gəldi” ifadəsindən uzağa gedə bilmirdi. “Bədəvi” və “ərəbi” (çöllü) sözü eyni mənə daşıyırdı. Ana öz körpəsini qorxutmaq üçün bədəvidən “bubu” (qulyabani, cin, şeytan) kimi istifadə edirdi” [184, 6].

Bu Əmin ər-Reyhaninin təqribən 50 yaşında yazdığı səmimi etiraf idi. Ər-Reyhaninin bu səmimi etirafından belə məlum olur ki, anası onu cinə, şeytana bənzətdiyi “bədəvi ərəb” ifadəsi ilə qorxudurmuş. Halbuki “bədəvi”, yaxud “çöllü” ərəb onun etnik mənsubiyyəti, kökü, əcdadı idi. Deməli, milli mənsubiyyət baxımından “bədəvi ərəb” balaca Əmin və onun kimi digər ərəb uşaqları üçün xristian dininin təsiri ilə qulyabaniləşir, xoxanlaşır. Bu da müsəlman olan bir qrup ərəb uşağına qarşı ikrah, nifrət hisslərinin artmasına gətirib çıxarırmış.

Əmin ər-Reyhani “Ərəb hökmdarları” (“Muluku-l-arab”) səyahət əsərinə yazdığı müqəddimədə göstərir ki, XIX əsrin sonlarında Livandakı ağır iqtisadi durum, onların ailələrinin üzləşdiyi maddi ehtiyac onun atasını və əmisini çörək dalınca qürbətə gedən digər həmyerliləri kimi ABŞ-a üz tutmaga məcbur edir. Balaca Əmin də 1888-ci ildə onlarla birgə okeanın o tayına köçməli olur. Qardaşlar Nyu-York şəhərində kiçik bir ticarət köşkü açirlar. Əmin də bu köşkdə ticarət işlərində onlara kömək edir, çox böyük ciddi-cəhdlə ingilis dilini, ingilis və Amerika ədəbiyyatını öyrənməyə başlayır. Gənc oğlan qazandığı pullara ingilis və fransız dillərində kitablar alır, mütaliyə dərin maraq göstərir. O, fransız yazıçılarından V.Huqo, Volter və Jan-Jak Russonun, ingilis yazıçılarından C.Bayron və

V. Şekspirin əsərlərini mütaliə edir. Hətta on yeddi yaşına çatanda səyyar bir teatr truppasında Şekspirin əsərləri əsasında hazırlanmış tamaşalarda təlxək obrazını məharətlə ifa etmişdir [64, 5].

Əmin ər-Reyhani həmin dövrdə Amerika transsendentalistləri R.U. Emerson və H.Toro, inglis romantikləri T.Karleyl və C.Reskinin əsərləri ilə yaxından tanış olur və bu əsərlər sanki onun varlığına hakim kəsilərək ona kimliyini anladır. Ədib bu barədə sonralar öz xatirələrində belə yazır: “Onların əsərləri mənim önümdə elmin qapılarını taybatay açdı. İngilis ədəbiyyatı məni ingilis xalqının yanına apardı. Mən orada amerikalıların adətlərindən daha faydalı, daha mütərəqqi olan ülvi, ictimai-əxlaqi keyfiyyətləri əxz edib mənimsədim. Halbuki, həmin dövrdə mənim həmyaşdılarım olan suriyalılar Amerika əxlaqı və həyat tərzi fonunda formalaşırdılar. Mən bu barədə xüsusilə, ingilis Emersonun mənə olan təsirini ayrıca qeyd etmək istəyirəm. Bu yazıçı məni ingilislərin əxlaqı, adət-ənənəsi, xarakterik xüsusiyyətləri ilə yaxından tanış etdi. Emerson məni Karleyl ilə tanış etdi. O Karleyl ki, məni ilkin olaraq dənizlərin arxasından ərəb ölkələri–ərəb dünyasına qaytardı....Ola bilər ki, mənim bu sözlərim, mənim söylədiklərim kimlərə qəribə görünər, ancaq bu bir həqiqətdir. Məsələn, mən bu ingilis ədibi vasitəsilə ilkin olaraq ərəblərin ən böyük şəxsiyyəti olan həzrəti Məhəmməd peyğəmbər(ə.s.) ilə tanış oldum. Mənim qəlbimdə ilk dəfə ərəblərə rəğbət hissi oyandı. Mən onları sevməyə və onlar haqqında ətraflı məlumatlar toplamağa başladım” [184, 7].

Diqqətlə fikir verilsə, 17 yaşlı bir ərəb gəncinin ərəblər barədə təsəvvürünün necə bəsit olduğu açıq-aydın görünür. Lakin Əminin boya-başa çatdığı mühitin nə qədər qapalı bir mühit olduğunu göz önünə gətirəndə və xüsusilə, xristianlıq abuhavasının dini tolerantlıq qadağalarını yada salanda Əmin ər-Reyhaninin dediklərinə inanmamaq olmur. Çünki 17 yaşına qədər ərəb dilini və ədəbiyyatını bilməyən, müsəlman aləmini, ərəb xalqlarını, ərəb ölkələrini tanımayan bir ərəb gənci qəfildən Qərb yazıçılarının əsərləri vasitəsilə bu dünyaya daxil

olur, ulu babaları Ədnan və Qəhtan qəbilələrinin kökünə qayıdır, ərəb aləmini vəsf və tərənnüm edən əsərlər yazmaq eşqi ilə yaşayır.

Beləliklə, R.U.Emerson, T.Karleyl Əmin ər-Reyhəninin mənəvi dünyasında belə inqilab yaradırlar. Xüsusilə, T.Karleylin* “Heroes and Hero-Warship” (“Qəhrəmanlar və tarixdə qəhrəmanlıq”) əsəri Əminin öz soy-kökünə qayıtmaqda müstəsna rol oynayır. Əsərdə Məhəmməd peyğəmbərin (ə.s.) həyat və fəaliyyəti barədə daha müfəssəl məlumatlar əldə etmək qərarına gəlir.

Əmin ər-Reyhəni 1897-ci ildə ali təhsil alıb hüquqşünas olmaq üçün Kolumbiya Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olur və bir il orada oxuyur. Lakin bir ildən sonra o, naməlum səbəb üzündən universiteti tərk edərək geriye öz ölkəsinə qayıdır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, həmin il onun sol qolu iflic olubmuş. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, 1910-cu ildə Əmin ər-Reyhəni Beyrutda görün İ.Y.Kraçkovski də həqiqətən də onun sol qolunun iflic olduğunu qeyd edirdi [84(a),93].

Əmin ər-Reyhəni öz ölkəsinə qayıtdıqdan sonra ərəb dili və ədəbiyyatı ilə çox ciddi şəkildə məşğul olmağa başlayır və eyni zamanda orada ingilis dilindən dərs deməklə özünün gündəlik dolanışığı xərclərini çıxarır. Livanda olduğu bir il ərəzində ərəb dilini mükəmməl öyrənən Əmin ər-Reyhəni ərəb ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərini dərinləndirən mütaliə edir. Xüsusilə o, kor Əbu-l-Əla əl-Məərrinin yaradıcılığına heyran qalır.

Leninqrad şərqşünaslıq məktəbinin yetirməsi olan filologiya elmləri doktoru, prof. A.A.Dolinanın yazdığına görə, Əmin ər-Reyhəni ərəb dilində ilk çıxışını hələ 1900-cü ildə Nyu-Yorkda maronit cəmiyyətinin təsisinin birinci ildönümündə etmişdir [64, 6]. O, qeyd edir ki, ər-Reyhəni öz çıxışında xristian məsləkdaşlarını dini dözümlülüyə çağırmış və Livanda hökm sürən dini ayrışdırıcılığı çox kəskin şəkildə tən-

* Tomas Karleylin “Heroes and Hero-Warship” əsərini ərəb siyasətçisi və yazıçısı “Əl-Əbtal və təlif əl-Əbtal” adı ilə ərəb dilinə tərcümə edərək Qahirədə çap etdirmişdir.

qid etmişdir. O, göstərmişdir ki, Livanda müsəlmanlar və xristianlar arasında davam edən dini ayrışdırılıq, bir dini cəmiyyətin digərinə düşmən kəsilməsi yolverilməzdir. O, nitqində dini düşmənçiliyin tək-cə müsəlmanlarla xristianlar arasında deyil, hətta xristian dininin maronit, pravoslav, protestant təriqətləri arasında davam etməsi cəmiyyətin normal qaydada inkişafına mane olur. O, deyirdi ki, əsrlər boyu davam edən bu ədavət və kilsənin müqəddəs atalarına kor-koranə itaəti ölkəni girdaba aparır. Məhz “müqəddəs atalar” saysız-hesabsız çəkişmələrə, nifaqa, öz mənfəətləri uğrunda hər cür yolverilməz əməllərə əl atırlar ki, bu da ölkədə dini islahatların aparılmasına imkan vermir, nəticədə ərəb xalqı milli birliyə göstərə bilmir [64, 7]. Ər-Reyhani yaradıcılığının son dövr tədqiqatçıları onun bu çıxışını kilsələrə atılmış ilk bombaya bənzədirlər.

Qeyd etməliyik ki, Əmin ərə-Reyhaninin bu çıxışı 1901-ci ildə Nyu-Yorkda mühacir qəzətlərinin birində çap olunur. Ona qarşı yönələn dini hücumlar bundan sonra öz kəskinliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bütün olanlara baxmayaraq yazıçı dini hərəmərəliyə qarşı etiraz səsinə alleqoriyalı vasitəsilə ucaltmaqda davam edir. Ədibin bir müddət sonra “Qatır, at və eşək arasında üçtərəfli saziş” adlı təmsili meydana gəlir. Ər-Reyhani bu təmsil vasitəsilə “müasir xristian kilsəsi”ndə cərəyan edən neqativ halları kəskin tənqid edib yenə də dini tolerantlığa, dözümə çağırır, bəşəriyyəti dini əhkamlarda modern islahatlar aparmağa dəvət etməklə ümumi qardaşlığa, dostluğa dəvət edir[64,7].

Əmin ərə-Reyhani “Ərəb hökmdarları” (“Muluku-l-arab”) adlı səyahət əsərinə yazdığı müqəddimədə ərəb xalqına, Ərəb Şərqiə olan rəğbətini, onlara bəslədiyi sevgi və məhəbbəti birmənalı şəkildə izhar etməklə yanaşı, özünün bu xalqın övladı olmasından bir qürur hissi keçirdiyini fəxrlə belə ifadə edirdi:

“Ey ərəb ölkələri! Allaha and olsun ki, Allah istəmədi ki, mən sizin bərənizdə cahil olaraq qalım. O mənə özü də sizdən çox-çox uzaqlarda olduğum vaxtda bir ingilis göndərdi. O,

məni sənin peyğəmbərlə tanış etdi. Bir amerikalı göndərdi. O, məni sənin övladlarının ülvü keyfiyyətlərini əxz etməyə çağırırdı. Xüsusilə, Vaşinqton İrvinin “Alhambra” əsərini oxuduqdan sonra mənim amerikalı, fransız, ingilis düşüncəli xəyalım Şərqə tərəf istiqamət götürdü. Bu insanlar sənin keçmiş şan-şöhrətini mənim önümdə dirildərək yaşatdılar” [90, 8].

Rus şərqşünas filosofu Z.İ.Levinin yazdığına əsasən Vaşinqton İrvinin 1832-ci ildə qələmə aldığı “Alhambra” əsəri Xəlil əl-Əhmər və onun ardıcılılarının hicri tarixi ilə 1248-1354-cü illərdə Sevilyanın paytaxtı Qrenadada ucaldıqları əzəmətli saraya həsr olunmuşdur.

Daha sonra Əmin ər-Reyhani təhkiyəsinə davam edərək yazır: “Mən məyus halda geriyyə-Livana qayıtdım. Oxuduğum bu kitablar yüzlərlə olsa da, məni ovundurmadı. Çünki mən nə öz doğma dilimi, nə də ədəbiyyatımı bilmirdim. Bu barədə məlumatım olduqca az idi. Ona görə də geri qayıdan kimi əl-Kisainin, Sibaveyhinin əsərlərini öyrənməyə başladım. O alimlər ki, Bəsrə və Kufədə böyük məktəb yaradaraq hamıya bilik, təhsil vermişdirlər....Sübhən Allah-Təala məni ingilis filosofu vasitəsilə ərəb peyğəmbəri ilə tanış etdikdən sonra o məni Əbul-Əla əl-Məərri ilə görüşdürdü. Mən bu görkəmli şairin “Luzum mələ yəzəm və ya Luzumiyyat”) (“Lazım olmayan vacibatlar”) əsərini əvvəlcə təəccüblə oxudum, sonra isə sevgi və məhəbbətlə dönə-dönə təkrarladım və onunla fəxr etməyə başladım. Ona görə fəxr etdim ki, mən belə bir cəsarətli mütəfəkkiri, qüdrətli şairi dünyaya bəxş edən bir xalqın oğluyam” [227, 8].

Məhz bu sevgi və məhəbbətin, müdrikliyi dərk etməyin nəticəsində o, XX əsrin əvvəllərində Əbul Əlanın bu əsərini rübai şəklində ingilis dilinə tərcümə edərək onu ilk dəfə çap etdirir. Bütün Qərb aləmi Əbul Əla əl-Məərri ilə ilk dəfə məhz Əmin ər-Reyhaninin tərcüməsi vasitəsilə tanış olur.

Əmin ər-Reyhani Amerikada qərar tuta bilmir. Hamını doydura biləcək bu imperiyanın bütün guşələrində yaşayan millətlərə söz, mətbuat azadlığı verəcək, onların qandallarını qırıb atmaqla bərabərliklərini, qardaşlıqlarını təmin edə bil-

mədiyini görürdü. Ona görə də o, tez-tez Livana qayıdır və doğma Fureykə kəndinin qoynunda, təmiz havada istirahət etməyi xoşlayırdı. Ancaq yerli yepiskop onu allahsızlıqda günahlandırır və həmkəndlilərinin onunla görüşməsinə yasaq qoyurdu. Ədib öz yaradıcılığında Nyu-Yorku tez-tez tərk etməsinin səbəbini belə izah edir: “Maraq məni Şərqə tərəf çəkib aparırdı. Mən kütləvi kitabxanada olan şərqsünas alimlərin əsərlərini oxuduqca onlar məni bədəvi ərəblərin–Mühamməd bin Abdullah əl-Qureysin, İmrul Qeysin, əl-Kindinin–bir sözlə, şeirin, peyğəmbərliyin torpağına, qumlar dənizindəki vadilərə, budaqlarına nəsim küləyi pıçıldayan xurma ağaclarının olduğu vadilərə, bu ağacların kölgəsindəki münbit torpağa layla çalan suvarma arxlarının səsinə çağırırdı. Bəs Nyu-Yorkda nə vardı? Orada hay-küydən, gərginlikdən, xəstəlikdən, bələdan savayı heç nə yox idi” [227, 9]. Məhz bu səbəblər üzündən Əmin ər-Reyhani Nyu-Yorku tərk edirdi.

Tarixdən məlumdur ki, Misir, İraq, Suriya, Livan kimi ərəb ölkələrinin də tərkibində olduğu Osmanlı İmperiyası 1908-ci ildə süquta uğramışdır. Uzun illər idi ki, Osmanlı İmperiyasında II Sultan Əbdülhəmidin irticaçı rejiminə qarşı mübarizə başlamışdı. Bu mübarizənin önündə gedən “İttihad və tərəqqi” partiyasının yaşayan xalqlara “Azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq” kimi siyasi hüquqların verilməsi imkanları genişlənməkdə idi. Ölkənin siyasi həyatına “Gənc türklər inqilabı” kimi daxil olmuş bu hərəkət ilkin mərhələdə ərəb ölkələrində sultan Əbdülhəmid rejimindən narazı qalan ziyalı təbəqəsinin ümidlərini gücləndirmişdir. Onlar bu yeni quruluşun istək və məramlarının həyata keçirilməsinə yerlərdə dəstək olurdular.

Adlarını yuxarıda xatırladığımız ərəb ölkələrinin mütərəqqi baxışlı ziyalıları, şair və ədibləri bu inqilabın xalqa verdiyi ictimai-siyasi hüquqların coğrafiyasına dair şeirlər, mənsur əsərlər yazır, müxtəlif səviyyəli yığıncaqlarda alovlu nitqlər edirlər. Xüsusilə, İraq və Suriyada 1908-ci il inqilabının qələbəsi böyük əks-səda doğurur, onun uğurları şairlər tərəfindən vəsf edilərək, tərənnüm olunur. Bir sözlə, 1908-ci il Gənc türklər inqilabı, ölkədə ictimai-siyasi hüquqların bariz təminatı olan

konstitusiyanın elan edilməsi və onun nəşri imperiyanın bütün yaxın və uzaq guşələrində böyük xalq bayramına səbəb oldu. XX əsr ərəb ədəbiyyatşünası Ənis əl-Məqdisi “Əl-itticahat əl-ədəbiyyə fi-l-ələm əl-arabi əl-hədis” (“Yeni ərəb ədəbiyyatında ədəbi meyllər”) adlı tədqiqat əsərində ərəb ölkələrini, xüsusilə ərəb ədəbi mühitini çüçlamış bu şadyanalıq, ruh yüksəkliyi barədə belə yazır: “Konstitusiyanın elan edilməsi ümumiyyətlə, osmanlıları, o cümlədən ərəbləri çox sevindirdi. Mühacirətdə və ölkə daxilində açıq yığıncaqlar keçirildi. Natiqlər, şairlər bu inqilabın gətirdiyi nailiyyətlər barəsində alovlu çıxışlar etdilər, onun şəninə qəsidələr yazdılar” [191, 44].

Sonralar, yəni Gənc türklər inqilabından təqribən 10-15 il sonra ərəb ölkələrini səyahətə çıxan Əmin ər-Reyhani ərəb ədəblərinin o zamankı ədəbi fəaliyyətinə yüksək qiymət verirdi. İraq şairlərindən Cəmil Sidqi əz-Zəhavi, Məruf ər-Rusa-fi kimi o dövr ərəb dünyasının məşhur şairləri 1908-ci il Gənc türklər inqilabının əsas tərənnümçüləri idilər.

Filologiya üzrə elmlər doktoru, prof. V.Cəfər 1908-ci il Gənc türklər inqilabının İraq ictimaiyyətində, İraq ədəbi mühitində oyatdığı əks-səda barədə yazır: “İrticaçı sultan Əbdülhəmid tərəfindən ərəb ölkələrinə göndərilən despot valiləri mötədil insanlarla əvəz etməklə, ictimaiyyətə daha da yaxınlaşan gənc türklərin siyasi və sosial proqramlarına görə, yeni hökumət sultan Əbdül Həmid dövründən miras qalan “ək-səriyyə” (çoxluc) və “əğəliyyə” (azlıq) kimi ayrışçılıq aşılamaq ifadələri zehinlərdən əbədi olaraq silib atmalı, zəhmətkeş xalqı ağır vergilərdən azad etməli, imperiya xalqlarının məişət tərzini əsaslı şəkildə yaxşılaşdırmalı, bir sözlə, istismarsız, demokratik prinsiplərə əsaslanan yeni cəmiyyət qurmalı idi. Ona görə də Bağdadda təşkil olunan mitinqlərdə çıxış edən natiqlər, şairlər öz nitqlərində qeyd edirdilər ki, bu inqilab torpağı məhsuldar edəcək, kasıbları varlandıracaq, acın qarnını doyuracaqdır [8, 33]; [227, 35].

1908-ci il gənc türklər inqilabından sonra İraq poeziyasında Əbdülhəmidin üsul-idarəsini tənqid edən, irticaçı sultanı taxtdan əbədi uzaqlaşdıran gənc türklərin qələbələrini

tərənnüm edən çoxsaylı şeirlər yarandı. İraq şerinin həmin dövr aparıcı simalarından olan Cəmil Sidqi əz-Zəhavinin “Ət-təavun” (“Əməkdaşlıq”), Məruf ər-Rusafinin “Təmmuz əl-hurriyyə” (“Azadlıq iyulu”), əslən iraqılı, ancaq o dövrdə Misirdə məskunlaşmış Əbdül Möhsün əl-Kazimi kimi şairlərin bir sıra şeirləri məhz həmin dövrdə yaranmışdır. Bu şeirlərdə milli ruh, milli birlik, ərəb vəhdətinə çağırış, ərəblərdə özünüdərketməyə dəvət günün ümdə məsələləri səviyyəsinə qaldırılmışdır. Bu mütərəqqi fikirli ədəbi simalar Əmin ər-Reyhani-nin çağdaşları, ideya həmkarları idi. Ərəb Şərqində baş qaldıran oyanış və dirçəliş sədaları Əmin ər-Reyhanini ürəkdən sevindirirdi. Əmin onların çoxu ilə əlaqə saxlayır, yaradıcılıqlarını diqqətlə izləyib alqışlayırdı.

1908-ci il gənc türklər inqilabı həmin ilin iyul ayında baş verdiyi üçün o dövrdə Əmin ər-Reyhaninin yaxşı tanıdığı Məruf ər-Rusafinin “Təmmuz əl-hurriyyə” şeiri mövzu və qayə etibarlı ilə milli ruhun oyanmasına çağırışla həmahəng səslənir. Həmin şeirdə dünya miqyasında iyul ayında baş vermiş digər inqilabların, məsələn, “fransız inqilabı”nın uğurlarından, onların qayə və məqsədlərindən ətraflı bəhs olunur. Bu və ya bu kimi məsələlər V.Cəfərin adını çəkdiyimiz tədqiqat işində geniş araşdırılmışdır [8, 27-42].

Görkəmli rus şərqşünası akademik İ.Y.Kraçkovski Əmin ər-Reyhani barəsində yazdığı oçerkdə göstərir ki, livanlı ədib 1908-ci il gənc türklər inqilabı ərəfəsində öz yazılarında və çıxışlarında insan amilini, insan şəxsiyyətini təkamülə səsləyirdi. O, qeyd edirdi ki, şəxsiyyət irqi ayrışeçkiliyindən, dini əqidəsindən, milli düşüncə tərzindən öncə özünü ümumbəşəri mənafə naminə səfərbərliyə səsləməlidir və buna hazır olmalıdır [84(a), 93]. Məhz bu məqsədlə də o, Qərblə Şərqi birliyə çağırırdı. Öz dövrünün digər maarifçiləri kimi, o da bu əqidədə idi ki, şəxsiyyətin islahı millətin islahıdır, millətin islahı onun rəhbərinin islahıdır [90, 16].

Tədqiqatçı Z.İ.Levin yazır ki, Əmin ər-Reyhanini bu cür maarifçi ideya və fəlsəfi düşüncələrindən 1908-ci ildə Osmanlı imperiyasının paytaxtı İstanbulda baş vermiş gənc türklər in-

qilabı ayırdı. Bu inqilab Osmanlı imperiyasında mütləq hakimiyyətin dayaqlarını sarsıtdı və ona öldürücü zərbə vurdu. Suriya bu inqilabı digər ərəb ölkələrinə nisbətən böyük bir şadyanalıqla qarşıladı. İnsanlar yığıncaqlarda biri-birini təbrik etməyə, qucaqlamağa başladılar. Şairlər, natiqlər “23 iyul inqilabı”nın “azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq” şüarını mədh etməyə başladılar [90, 17].

Məhz belə bir şəraitdə həmin ildə Livanda ezamiyyətdə olan rus şərqşünası İ.Y.Kraçkovskinin yazdığına görə, Əmin ər-Reyhani o dövrdə Livanda və Suriyada bu inqilabla bağlı çoxlu məqalələr çap etdirir və yığıncaqların ən populyar nətiqinə çevrilirdi [84(a), 94]. İnqilabdan az keçməmiş ondan ruhlanan Əmin ər-Reyhani “Əzabkeşlər yaxud Əbdülhəmid Afina” adlı bir pyes yazır və əsər dərhal Beyrutda səhnəyə qoyulur. A.A.Dolinina bu pyesin əlyazmasının itdiyini qeyd etsə [64, 8] də, Z.İ.Levin Türkiyə imperiyasında azadlığın, ədalət və bərabərliyin olması ideyasının təbliğinin əsas yer tutduğunu qeyd edir [90, 18].

Əmin ər-Reyhani 1911-ci ildə yenidən Nyu-Yorka qayıdır. Lakin 3 il sonra yenidən ərəb ölkələrinə səyahətə çıxmaq qərarına gəlir. Fəqət həmin vaxt artıq dünya ölkələrini, o cümlədən ərəb ölkələrini də Osmanlı imperiyasının tərkibində ağışuna alan I Dünya müharibəsi ona bu arzusunu həyata keçirməyə imkan vermir. O, Nyu-Yorkda olarkən müharibə illərində yerli qəzetlərdə Livan barədə çap olunan yazıları diqqətlə izləyir və ölkəsini bürüyən aclıq, xəstəlik, yoxsulluq barədə xəbər tutur, amansız epidemiyanın on minlərlə insanın həyatına son qoyduğunu biləndə məhcərdə yaşayan digər Suriya-Livan əsilli Cubran Xəlil Cubran, Mixail Nuaymə, Əbdül Həlim Həddad kimi ədiblərlə birlikdə “Suriya və Livanın azadlığı uğrunda” bir cəmiyyət yaradır. Bu cəmiyyət vasitəsilə onlar aclıq səfaləti ilə qarşılaşmış Livana ianə toplayırlar. Əmin ər-Reyhani hətta bütün Amerikada yaşayan suriyalıları bir-iki gün ac qalmağa və yığılan məbləği Livana yardım fonduna keçirməyə çağırır [64, 10].

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Əmin ər-Reyhani müharibənin ikinci ilində az qala 40 yaşında ailə həyatı qurmaq qərarına gəlir. Çox bəyəndiyi Amerika jurnalisti və rəssamı Berti Keyslə evlənib onunla birgə 1916-1917-ci illərdə Meksika, Fransa və İspaniyaya səyahətə çıxır. Beləliklə, Əmin ər-Reyhani illərdən bəri arzusunda olduğu Əndəlus torpağına qədəm qoyur. Ərəblərin təqriən 8 əsr hökmranlıq etdiyi bu diyarın memarlıq üslubu ilə tanış olur və ispanların milli etnoqrafiyasında, adətlərində onu maraqlandıran Şərq-Qərb elementlərinin uyğunluq əlamətlərini görməyə çalışır [64, 11].

Əmin ər-Reyhani 1922-ci ildə birdəfəlik Amerikanı tərk edir. O, bir il ərzində ərəb ölkələrini gəzib dolaşır. 1923-cü ildə Livana qayıdaraq həyat yoldaşı Berti Keyse burada həmişəlik yaşamağı təklif edir. Mis Keys isə onun bu təklifini rədd edib Amerikanı Livandan üstün tutduğunu bildirir. Onun sözlərindən çox bərk qəzəblənən Əmin ər-Reyhani Livanda qalıb çox ciddi şəkildə “Ərəb hökmdarları” adlı səyahət əsərini yazmağa başlayır [90, 19]. 1935-ci ildə onun “İraqın qəlbi” (“Qalbu-l-İraq”) adlı son əsəri çap olunur.

Lakin xəstəlik onu yavaş-yavaş üstələyirdi. Bununla belə o, 1936-1939-cu illərdə Livanın bütün bölgəsini at belində gəzir. Hətta ikinci dəfə yenidən İspaniyaya səyahətə də çıxır. Onun son səyahətləri ölümündən sonra nəşr olunmuş “Livanın qəlbi” və “Uzaq Qərb” kitablarında öz əksini tapmışdır.

Əmin ər-Reyhani 1940-cı ildə sentyabrın 13-də dünyaya əbədi olaraq göz yumur. Vəfatından sonra onun bütün ədəbi irsi kiçik qardaşı Albert ər-Reyhaninin sərəncamına keçir. O da öz növbəsində Fureykə kəndində qardaşının ev muzeyini yaradaraq onun bütün əsərlərini orada cəmləşdirir.

Ərəb Şərqinin bədii inikası

Müasirləri və tədqiqatçılar Əmin ər-Reyhaninin həyat və fəaliyyətini çox yüksək qiymətləndirmişlər. Ədibin irsinin tədqiqatçılarından biri olan Z.İ.Levin yazır: “Əmin ər-Reyhannin yoxluğu ilə ərəb ədəbiyyatı sanki yetimləşdi. Onun adı bir maarifçi, ərəb xalqlarının mənafeyini müdafiə edən bir mübariz insan kimi ərəb dünyasına tanış idi. Onun ərəb ölkələrinə səyahətləri təntənəli nümayişlərə çevrilmişdir. Ər-Reyhaninin barmağındakı üzüyün üzərində aşağıdakı cümlə həkk olunmuşdur: “Güc həqiqətdədir, həqiqət isə heç vaxt ölmür”. Bu sözlər Əmin ər-Reyhaninin həyat kredosunu müəyyən edirdi. Həqiqətən də, o, öz ömrünü ərəblər arasında həqiqət ideyasının, maarifçiliyin, insan aqlının, zəkasının xilasına sərf etmişdi” [90, 28].

Əmin ər-Reyhani vəfatından üç-dörd il öncə bir misirli jurnalistin: “Əgər siz yenidən dünyaya gəlsəydiniz indiki mövqeyinizdən əlavə daha kim olardınız?” sualına cavab verərkən özünün kimliyi və həyatı necə görə bilməsi barədə istəyini belə ifadə etmişdir:

“-Bəzən məndə belə bir hiss yaranır ki, mən bir-biri ilə gah mübahisə edən, gah da razılaşan iki müxtəlif adamam. Onlar xarici görkəmcə müxtəlif, daxili aləmcə eynidirlər. Milliyyətçə mən həm seuitəm, həm assuriyalı, həm fars, həm yunan, həm ərəb və sairəyəm (Mənim ölkəmin tarixinə bax!).

-Mənim dinim:-Mən həm Vaala, həm də Adonisə sitayiş edirəm. Mən həm monoteistəm, həm xristian, həm də müsəlman (Mənim ölkəmin dininə bax!).

-Məndə həm Şərq, həm də Qərb mədəniyyəti; poeziya və fəlsəfə, elm və təcrübə cəm olmuşdur (Mən Şərqin şair və filosoflarına, Qərbin alim və iş adamlarına vurğunam.)

-Mənim siyasi əqidəm belədir: Siyasətdə Şərq aristokratizmini və Qərb demokratizmini xoşlayıram. Aristokratizm öz rəyini ifadə etməkdir. Demokratizm isə qardaşlıq və sülh devizi altında, humanizm prinsiplərinə əsaslanmaqla hamını

əhatə edən yüksək səviyyəli azadlıq və müstəqillik hüququnun verilməsidir.

-Mən bir rəssamam. O rəssam ki, həqiqət və gözəlliyin yalnız zahiri tərəfini görmür, həmçinin, onun forma və məzmununu, reallıq və gözəlliyini təkcə dərk etməklə kifayətlənmir, həm də onu hiss edərək əyaniləşdirir.

-Mən həm qocayam, həm cavan. Mənim rişələrim köhnədir, qocadır, amma məhsulum cavandır. Mənim varlığım azaddır, heç nə ilə hüdudlanmayıb. O lazım gələndə artır, inkişaf edir, mənəviyyatca daim inkişafdadır.

-Mən Əmin ər-Reyhani bu cür təsəvvür edirəm. Nəhayət mən tək deyiləm. Mənim həmyerlilərim arasında bu keyfiyyətlərə malik çoxsaylı insanlar vardır. Ancaq onların elmi, biliyi yoxdur. Əgər bu bilik varsa da o, fəaliyyətsizdir. Elmsiz, hərəkətsiz isə şəxsiyyətin inkişafı yoxdur. Mən həyatın nemətlərini və hökmünü sevirəm, mən sağlamlığı, gözəlliyi və gəncliyi sevirəm. Mən təbiətin sirlərini açmağı sevirəm.

Həyatda isə ən başlıca cəhət-sənin istedad və əqli düşüncən üstündə bərqərar olan daxili mənliyinin inam üzərində köklənməsindən ibarət olmalıdır” [90, 29].

Bu sadalanan fikirlər, Qərb və Şərq fəlsəfi fikrinin, düşüncə tərzinin sintezindən yaranmış bu düşüncələr Əmin ər-Reyhani kredosunun fərdiliklə yanaşı, ümumbəşəri bir məcraya söykəndiyini əks etdirir. Əmin ər-Reyhani yaradıcılığı məhz bu müstəvi üzərində formalaşmışdır ki, biz ədəbi-elmi təhlil prosesində bu meyarlara əsaslanmağı nəzərdə tutmuşuq.

Dövrün tanınmış ədəbiyyatşünasları, ərəb şair və ədibləri, eləcə də ümumdünya şərqşünasları Əmin ər-Reyhani haqqında olduqca dəyərli və məntiqli fikirlər söyləmiş, onun yaradıcılığını əhatəli şəkildə tədqiq edərək ərəb ədəbiyyatının, eləcə də məhcər ədəbiyyatının inkişafında ədibin rolunu yüksək qiymətləndirmişlər. Belə fikirlərdən birini burada səsləndirmək yerinə düşərdi. Bu məşhur İraq şairi, Əmin ər-Reyhaniyə 1922-ci ildə İraqı səyahət edərkən onunla şəxsən tanış olduğu Əhməd Safi ən-Nəcəfi idi. Əmin ər-Reyhaniyə nisbətən o, çox gənc olsa da, ər-Reyhani də öz növbəsində onun yaradıcılığını

yüksək dəyərləndirmişdir. Hətta sonralar yazdığı “Muluku-l-arab” və “Qalbu-l-İraq” adlı kitablarında ən-Nəcəfi yaradıcılığına xeyli yer ayırmışdır.

1941-ci ildə, yəni Əmin ər-Reyhaninin vəfatından bir il sonra qardaşı Albert ər-Reyhaninin Beyrutda çap etdirdiyi “Əmin ər-Reyhani; hayatuh va muxtarat min əsərih” (“Əmin ər-Reyhani; həyatı və əsərlərindən seçmələr”) adlı kitabında Əhməd Safi ən-Nəcəfinin ər-Reyhani haqqında dediyi fikirlər bariz bir nümunə kimi misal gətirilmişdir. Doğrudan da, Əhməd əs-Safi ən-Nəcəfi Əmin ər-Reyhaninin ərəb ədəbiyyatındakı yerini çox düzgün dəyərləndirmişdir. Onun bu fikirlərini Əmin ər-Reyhani haqqında söylənilmiş ən sanballı fikirlərdən biri hesab etmək olar. O demişdir: “Əmin ər-Reyhani ərəb xalqlarının tarixidir. O, ərəblərin ensiklopediyası, milli dirçəlişinin səlnaməsidir. O, ərəblərin iztirablarının güzgüsü, milli təfəkkür tərzinin əsas rəhnidir. Ər-Reyhanidə bir filosof müdrikliyi, şair incəliyi vardır. Onun əlində müəllimin istiqamətverici çubuğu, rəhbərin məşəli, sərkərdənin qılıncı cəm idi” [191, 30].

Elmi araşdırmalardan məlum olur ki, bu epitetlərin hamısı həqiqətən də Əmin ər-Reyhanidə toplanmışdı. Ən-Nəcəfinin bu sözlərinə məntiqi yanaşılsa, onun çox obyektivcəsinə deyildiyini görmək mümkündür. Ancaq çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ən-Nəcəfinin bu fikirlərindən bəhrələnən Z.İ.Levin bir tərəfdən Əhməd əs-Safi ən-Nəcəfini tanımadığı üçün onu «nekiy» adlandırır, digər bir tərəfdən onun bu fikirlərində bir mübaligə, şişirtmə elementlərinin olduğunu vurğulayır. O yazır: «Как образно, хотя и с известной преувеличением, заметил некто Ахмед ас-Сафи ан-Неджафи» (“Əhməd əs-Safi ən-Nəcəfi adlı birisi bunu olduqca böyük mübaligə ilə bədii surətdə təsvir etmişdir”) [90,28].

Z.İ.Levinin bu fikirlərindən belə bir nəticə hasil etmək olur ki, o, şərqşünas filosof olsa da, İraq ədəbiyyatı, onun tanınmış şairləri barədə səthi məlumatla malik olmuşdur.

Biz Əmin ər-Reyhaninin həyat yoluna nəzər salarkən qeyd etmişdik ki, ilkin təhsilini fransız dilində aldığı üçün o, ərəb di-

lini, onun qrammatik qayda-qanunlarını, eləcə də ərəb ədəbiyyatını ilk vaxtlar yaxşı bilmirmiş. Özünün etiraf etdiyinə görə o, ərəbcə adi danışıqı da çox pis başa düşür və bu dildə sistem-siz şəkildə danışırmış. Onun ərəb dilinə, ərəb ədəbiyyatına, ümumiyyətlə bütün ərəblərin ulu babaları sayılan Qəhtan (Ərəbistan yarımadasının cənubunda yaşayan ərəblərin soy kökünün adı) və Ədnan (Ərəbistan yarımadasının şimalında yaşayan ərəblərin əsəti adı) qardaşlarının məskun olduqları ilk məkan və bu iki qəbilədən törəmiş ərəb xalqının mənşəyini bilmirmiş. Onda bu bilgilərə maraq R.U.Emerson və T. Karleyn əsərləri ilə tanış olandan sonra baş qaldırmışdır.

Əmin ər-Reyhaniyə ərəb dilinə, ərəb ədəbiyyatına maraq o, Amerikaya gedəndən xeyli sonralar, təxminən onun 17 yaşında baş vermişdir. Həmin maraq onu çox zəngin tarixə malik olan ərəb dili və ədəbiyyatını mükəmməl öyrənməyə sövq etmişdir. Beləliklə, Əmin ər-Reyhani sərbəst mütləq yolu ilə Kufə və Bəsrə ərəb qrammatika məktəblərinin görkəmli nümayəndələri əl-Kisai (731-806) və Sibəveyhinin (796-cı ildə ölüb) qrammatika kitablarını, Cahiliyyə dövrünün İmrul Qeys (500-540), Abbasilər dövrünün Əbu Nüvas (762-813), Əbul Ətahiyyə (750-825), Əbul Əla əl-Məərri (973-1057) kimi sairlərinin şeirləri ilə tanış olur. Əminin təqribən 17 yaşından sonra əldə etdiyi bu bilgilər onun ərəbdilli yaradıcılığında mühüm rol oynamışdır. Əmin ər-Reyhani ilkin yaradıcılığına ingilis dilində başlamışdır. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində mətbuatda xırda məqalələrlə çıxış edən Əminin ilk bədii əsəri (1901) onun ingilis dilində qələmə aldığı “Qatır, at və uzunqulaq arasında bağlanmış üçtərəfli saziş” adlı təmsili hesab olunur. Bundan sonra onun (1908) Əbul Əla əl-Məərrinin “Luzum mələ yəzəm” (“Luzumiyyət”) kimi tanınan əsərinin ingilis dilinə tərcüməsi meydana gəlir. Bu məlumatları elm aləminə ilk dəfə rus şərqşünasları çatdırmışlar [64, 6].

Aida İmanquliyevanın “Ərəb yazıçısının əsərlərində kapitalizm dünyasının ifşası” adlı məqaləsində isə belə bir fikirlə rastlaşırıq: “Amerika həyat tərziini ifşa edən “Nyu-york” adlı ilk məqaləsini Əmin ər-Reyhani 1910-cu ildə Nyu-Yorkda çap

etdirmişdir. Məqalədə müəllif bu şəhəri buz ürəkli əcaib bir məxluqa bənzədərək yazır: “Sənin dəmir bətnin sonsuzdur, taxta dişlərini qurdlar zədələmişdir. Mis alnında pasın yaşıl kifi var, sənin mərmər ağzın soyuq bir gözəllikdə donmuşdur. Sənin oğulların bədbəxtdirlər, sənə səcdə edənlər də bədbəxt-dirlər. Sən özün də bədbəxtsən. Bağlarda, əyləncə evlərində, banklarda və kilsələrdə sənin səsinə yalnız qızılın cingiltisi eşidilir. Sənin anbarlarında torpağın bütün nemətləri, seyflərində ləl-cəvahirat, saraylarında tərəqqinin bütün möcüzələri var...Sənin daxmalarında isə dilənçilik, yoxsulluq və ehtiyac hökm sürür” [27, 87].

Çox güman ki, burada söhbət Əmin ər-Reyhaninin ilk mətbu məqaləsindən yox, onun kapitalizm dünyasını tənqid edən ilk məqaləsindən gedir.

Əmin ər-Reyhaninin 1924-cü ilə qədər olan ədəbi və publisistik əsərləri müəllifin iştirakı və nəzarəti altında, onun “Reyhaniyyat” (“Reyhaniyə aid əsərlər”) adlandırdığı dörd-cildlik toplularda çap olunmuşdur. Beyrutda 1910-cu ilin yayında çap olunmuş bu topluların ilk iki cildində müəllifin məqalələri, nitqləri, mənsur şeirləri dərc edilmişdir. Onun digər publisistik və tənqidi əsərləri isə “Əl-ədəb və-l-fənn” (“Ədəbiyyat və incəsənət”), “Əntum əş-şüara” (“Siz şairlər”) və digər məcmuələrdə toplanmışdır. Bu məcmuələrdə Əmin ər-Reyhaninin əsas bədii-estetik fikirləri, ədəbiyyatşünas və yazıçıların öz əsərlərinə necə yanaşmaları barədə tövsiyələri öz əksini tapmışdır.

Əmin ər-Reyhaninin 1910-cu ilə qədər yazdığı məqalə, esse, mənsur şeirlər və s.-dən ibarət olan ilk iki cildi dərhal ərəb ədəbi mühitinin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bu cildlər ilk öncə Suriyada, sonra isə Misirdə böyük maraq və diqqətlə qarşılanmışdır. Onun fikirlərini bəyənlər də, bəyənməyənlər də olur. Bu ikili münasibətin özü belə ona ictimai-siyasi, ədəbi arenada populyarlıq qazandırır. Məsələn, tanınmış Misir yazıçısı Məryəm Ziyadə (Meyy) bu kitabların onun dünyagörüşündə oynadığı rol barədə sonralar belə yazmışdır: “Reyhaniyyat müasir ərəb təfəkkürünün müxtəlif çalarları ilə

məni tanış edən, buna istiqamətləndirən beş-altı kitabdan biri idi” [90, 19].

Məşhur rus sovet şərqşünası akademik İ.Y.Kraçkovski Livana səfəri zamanı Əmin ər-Reyhani ilə 1910-cu ilin yazında Beyrut səfərində bir təsadüf nəticəsində tanış olur. Sonralar o, “Xarıcdəki ərəb ədəbiyyatı” («Arabskaə zarubejnaə literaturə») adlı məqaləsində bu tanışlığın tarixçəsini açıqlamaqla yanaşı, Əmin ər-Reyhani haqda fikirlərini belə şərh edirdi: “Onun məqalələri, nitqləri, mənsur şeirləri 1910-cu ildə Beyrutda çap olunmuşdur. Bu əsərlər həmin dövrdə onu ərəb ədəbiyyatının ən orijinal fikirli, güclü istedadı malik bir nümayəndəsi kimi tanıtdı və bu da onun ədəbi mövqeyini möhkəmlətdi. O, öz məqalələrində başlanğıcı hələ XIX əsrdə mətbuat tərəfindən qoyulmuş esse-öçerk formasını təkmilləşdirdi. Bu forma onun yaradıcılığında yüksək bir sənətkarlıqla, mənsur şeirlər formasında təqdim olunurdu. Bu sahədə Uolt Uitmeni özünün ustadı sayan Əmin ər-Reyhani ərəb ədəbiyyatına ilk dəfə olaraq Müqəddəs Qurani-Kərimin üslubuna yaxın bir tərzdə nəslrlə yazılmış yeni şeir nümunəsi-**mənsur şeir** formasını gətirdi. Bu janr məhz onun sayəsində Suriya-Amerika məktəbi yazarlarının başlıca janrına çevrildi. Beləliklə, Əmin ər-Reyhani 40 il ərzində yüksək bir təkamül yolunu keçdi və nəticədə onun son əsərləri onu müasir ərəb ədəbiyyatının klassiki səviyyəsinə yüksəltdi” [84(a), 93]. Bu fikirləri İ.Y.-Kraçkovskinin XX əsrin 30-cu illərinin ortalarında Əmin ər-Reyhani irsinə verdiyi obyektiv qiymət idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əmin ər-Reyhani yaradıcılığına heç də bütün tədqiqatçılar eyni prizmadan yanaşmırdılar. Məsələn, ərəb ədəbiyyatının mahir bilicilərindən biri, tanınmış ədəbiyyatşünas Luis Şeyxo “əl-Məşriq” (“Şərq”) jurnalında Əmin ər-Reyhaniyə “Ər-Reyhaniyyə”ni barədə belə yazırdı: “Ər-Reyhani öz “Ər-Reyhaniyyə”ndə bir inqilabçı xilaskar kimi bizim aramızda peyda oldu. Onun hər bir səhifəsi üsyankar fikirlərlə doludur. O, gah ruhaniyyət xadimlərini pisləyir, gah da mövcud hakimiyyəti tənqid edir. O, gah müqəddəs atamı tənqid edir ki, günahsız olduğu halda əhalini ona, yəni ər-

Reyhaniyə qarşı qaldırır, gah da, o, kasıbları varlılara qarşı üsyana səsləyir. Bir sözlə, o, hər bir xeyirli işdə bir naqislik, bir nöqsan olduğunu iddia edir” [208, 193]; [90, 19].

Beləliklə, müxtəlif qəbildən olan tənqidçilərin onun yaradıcılığına hansı mövqedən qiymət vermələrinə o qədər də məhəl qoymayan Əmin ər-Reyhani öz tərzinə, həyat amalına daim sadiq qalmış və ümumilikdə götürsək, ərəb milli mənafeinə xidmət edən əsərlər yazmaqda davam etmişdir. Onun bu əsərlərinin kitabəsində isə az qala onun həm öz otağının qapısına həkk etdirdiyi, həm də bütün yaradıcılığı boyu daima həyata keçməsi uğrunda çalışdığı zərbi-məsəl mahiyyətli bir cümlə dayanırdı: “Fərdin islahı–millətin islahıdır. Millətin islahı isə–onun rəhbərlərinin islahı deməkdir” [181, 119].

Əmin ər-Reyhaninin 1920-ci ildən sonra yazdığı əsərlərinin böyük əksəriyyəti sanki bu epitafiyanın təsiri altında qələmə alınmış əsərlərdir. Elə bu səbəbdən də o, 1920-ci ildə Nyu-Yorkda tanınmış ədib Cubran Xəlil Cubranın (1883-1931) başçılığı altında yaranmış “Ər-rabitə əl-qələmiyyə” (“Qələmlər birliyi”) ədəbi cəmiyyətinə yaxınlaşmaqla öz əsərləri ilə bu cəmiyyətin üzvlərini real, obyektivlik mövqeyindən çıxış edən məzmunlu əsərlər yazmağa ruhlandırır.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Əmin ər-Reyhani ilə yanaşı Mixail Nuaymə (1889-1989), Əbdül Məsih Həddad (?-1962), Nəsib Arida (1887-1946) və digər görkəmli ədəbi simalar bu cəmiyyətin fəal üzvlərindən idilər. Onlar həftədə iki dəfə “Əs-saih” adlı qəzet, 1920-ci ildən isə ədəbi almanax buraxmağa başladılar. Bu ədəbi orqanlarda çap olunan bütün ədəbi məhsullarda həm insanın mənəviyyatca kamilləşməsi, həm də uzaqda qalmış vətənin taleyi əks olunur və onun azadlığı, hürriyətə necə qovuşması barədə fikirlər irəli sürülürdü.

Əmin ər-Reyhaninin 1920-ci ildən həyatının sonlarınadək olan ədəbi fəaliyyəti sırf ərəb ölkələri, Ərəb Şərqi ilə bağlıdır. Çünki həmin dövrdən onun yaradıcılığında ərəb ölkələrinin müstəqilliyi, ərəb milli dirçəlişi ideyası baş qaldırır. O, sonralar qələmə aldığı “Mərakeş” adlı əsərində yazırdı ki, 1920-ci illərdə özünü yüz faizli amerikalı hesab etsə də, 121 milyonluq

amerikalılar arasında yeganə ərəb, yeganə livanlı idi ki, ərəb ölkələrinin taleyi onu daha çox narahat edirdi” [200, 135]; [90, 25].

Beləliklə, 1922-ci ildə ər-Reyhani çoxdan arzusunda olduğu ərəb ölkələrinə səyahət etmək istəyini reallaşdırır və təqribən iki il çəkən uzun müddətli səfərə çıxır. O, bu haqda “Mərakeş” əsərində belə yazırdı: “Millilik, vətən həsrəti, vətənpərvərlik, Qəhtan və Ədnan nəsillərinin problemləri ilə yüklənmiş bir səs məni yola-səfərə səsləyirdi [181, 8]; [90, 25]. Həmin il Əmin ər-Reyhani Suriyaya gələndə Dəməşqdə, Xumsda fransızlar əleyhinə keçirilən nümayişlərin şahidi olur. Xalq xarici qoşunların–fransızların ölkədən çıxarılması, mandat sisteminin ləğvi, ölkəyə müstəqillik verilməsini tələb edirdi. Fransızlar isə bu haqlı tələblərə qarşı nümayişçiləri güllə-barran etməklə cavab verirdilər. Həmin dövrdə Əmin ər-Reyhani beş kiçik dövlətə bölünmüş əzəli ərəb ərazisini (Suriya, Livan, İordaniya, Fələstin, İsrail) bir dövlət tərkibində birləşdirmək uğrunda təşəbbüs də göstərmişdir. Əmin ər-Reyhani elə o dövrdə bu birlik, daha doğrusu, Ərəbistan yarımadasında və Kiçik Asiyada yerləşən ərəb dövlətləri və əmirliklərini bir bəyraq altında birləşdirmək naminə həmin ölkələrə səyahətə çıxır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, o, 1922-ci ildə Hicaz Xarici İşlər Nazirliyinin Kral Hüseyn və Kral ibn Səudu barışdırmaq barədə rəsmi dəvətini də qəbul etmişdir. Kral ibn Səud həmin il Əmin ər-Reyhaninin ərəbləri birləşdirmək barədə cəhdlərini nəzərə alaraq ona özünün şəxsi qılıncını da bağışlamışdır [200, 135]; [90, 26]. Bu faktlardan bir daha aydın olur ki, ər-Reyhani ədəbi fəaliyyətlə yanaşı, həm də siyasi, ictimai xadim kimi də fəaliyyət göstərmişdir.

Qeyd olunduğu kimi, Əmin ər-Reyhani 1922-ci ildə ərəb ölkələrinə səyahətə çıxaraq İraqı, Hicazı, Yəməni, Ədən protektoratlığını, Nəcd sultanlığını və Ərəb Əmirliklərini (indiki BƏƏ) səyahət edir. On dörd ay sürən bu səyahətdən sonra Fureykə kəndinə qayıdan Əmin ər-Reyhani “Reyhaniyyat”ın III və IV cildlərini, eləcə də ikicildlik “Muluku-l-arab” kitabını çap etdirir. Bu əsərlərin meydana gəlməsində başlıca səbəb

ədəbin səyahət zamanı topladığı zəngin təəssüratlar olmuşdur desək, əsla yanılmazıq.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi rəsmi dövlətlə Amerikadan Ərəb Şərqinə səfərə başlayan böyük ədib Hindistanın Bombay şəhərində bir ingilis gəmisinə minərək İraqın Bəsrə şəhərinə yollanır. Əmin ər-Reyhanini yol boyu belə bir sual düşündürür: “Görəsən, əcnəbiləri mexaniki olaraq yamsılayıb təqlid etməyi tərəqqinin əlamətlərindən hesab etmək olarmı?”(184, 255). Gəminin göyertəsində onun rastlaşdığı gözlənilməz bir mənzərə bu müşkül suala aydınlıq gətirir. Həmin mənzərənin təsviri türk aləmi, o cümlədən biz azərbaycanlılar üçün olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq, ərəbəsilli xristian ədibinin təəssüratını olduğu kimi veririk:

سافرت من بمباي الى البصرة في باخرة انجليزية من بواخر الخليج. و كان محظي فيها اني شاهدت مثالا آخر من الرقي العراقي قبل ان اصل الى العراق. اجاب احد المسافرين سؤالي دون ان يدرك ذلك، و دون ان يحدثني. هو رجل ابيض الاديم، اشقر الشعر، ازرق العين، دخل و رفيقا له يتقدمان نفرا من الخدم يحملون امعتهما. و كان احد اولئك الخدامين اخطا في ما فعل فانهال عليه المسافر الاشقر بالشتائم والمسبات بلغة انجليزية فيها لكنة قبيحة. اللهجة من البصرة و الشتائم من حانات لندن.

عرفت بعدئذ ان رفيق المسافر ارمني و هو يعرف الانجليزية ايضا و لا يحدث حتى رفيقة بسواها...و ما شككت بانهما عرفا اني عربي لاني كنت معلنا ذلك على رأسي بالكوفية و العقال. مر اليوم الاول و الثاني و الثالث فاتفق ان التقينا على ظهر الباحرة صباحا فسلمت باللغة العربية فرد سلامي باللغة الانجليزية. فقلت: انه و لا شك ارمني. ثم عرفت انه و رفيقه من تجار التمر في البصرة، فلم يتنازلا لمحادثة غير بعض الانكليز في الباحرة. الا انه سألني ذات يوم عن الشهر الاسلامي الذي كنا يومئذ فيه، فأجبته بكلمة، فشكرني بأخرى كانت الخاتمة.

بعد ثلاث اشهركنت و بعض الاصحاب نشاهد سباق الخيل خارج البصرة فرأيت هناك رفيق السفر الاشقر الامجد و هو يحمل ناظوره كالأنكليز معلقا في عنقه ، فبسم لي أبتسام التزلف ثم دنى من احد رفاقي و سلم عليه باللغة العربية التي لكنة فيها. فاستطلعت بعدئذ خبره اليقين فقال صديقي: هو من البصرة، من المسيحي البصرة سمسار تمر. فقلت: يظهر ان عندكم في العراق طبقة من الناس شبيهة بطبقة

المتفرجين في سورية. المتحذلقين المتفوقين بين قومهم ، المتسكسين امام الاجانب .
فقال : نعم، و هم يتشبهون بالانجليز كما ترى يحمل النظورو لبس القفازات في الصيف.
اعود الى سؤالي : هل يعد مجرد التقليد الخارجي مظهرا من مظاهر الإرتقاء ؟
(184, 255)

(“Mən Bombeydən Bəsrəyə körfəz gəmiçilik donanmasına məxsus bir ingilis gəmisinə mindim və orada, hələ İraqa çatmamış bir mənzərə ilə rastlaşdım. Beləki, gəmidəki müsafirlərdən biri hələ mənimlə kəlmə kəsməmiş, öz hərəkəti ilə məni düşündürən bir sualı cavablandırdı.

O, ağ çöhrəli, sarışın saçlı, göy gözlü bir kişi idi. Özünə və yoldaşına məxsus malları gəmiyə daşıyan bir hindli hambal ilə birlikdə gəmiyə minirdi. Qəflətən hambalın nə isə bir diqqətsizliyi onu bərk əsəbiləşdirdi və o, hambalı ingiliscə, London barlarında işlənən küçə söyüşləri ilə təhqir etdi. Bir qədər sonra mən ləhcəsindən bəsrəliyə oxşayan bu adamın erməni olduğunu öyrəndim. O, ingilis dilini bilirdi. Hiss olunurdu ki, yanındakı yoldaşı da ondan fərqlənmirdi. Mən şübhə etmədim ki, onlar mənim ərəb olduğumu qət etmişdilər. Çünki mənim bunu sübut edən əlamətim vardı—başıma kufiyə, üstündən isə iqal qoymuşdum. İki gün keçdi. Üçüncü günün səhəri iş elə gətirdi ki, mən göyertədə yenidən onunla rastlaşdım. Ona ərəbcə salam verdim. O, mənim salamımı ingiliscə aldı. Mən öz-özümə dedim: O, şübəsiz ki, ermənidir. Sonra öyrəndim ki, o və yoldaşı Bəsrədə xurma alveri ilə məşğuldurlar. Onlar yalnız gəmidəki ingilislərlə ünsiyyət saxlayırdılar...

...Bu vaxədən üç ay keçmişdi. Mən bir neçə nəfər rəsmi dövlət adamı ilə Bəsrə ətrafında keçirilən cıdır yarışlarına tamaşa edirdim. Orada ağbəniz, sarışın saçlı, tanış simalı keçmiş səfər yoldaşımı gördüm. O, ingilislərsayağı boynundan durbin asmışdı. O, mənə gülümsəyərək təzim etdi. Daha sonra isə yoldaşlarımdan birinə yaxınlaşıb ərəbcə salam verdi. Mən tam əminlik üçün dostumdan bu adamın kimliyini xəbər aldım. O, isə mənə dedi ki, bu adam bəsrəlidir, Bəsrə xristianlarındanır, xurma alveri ilə məşğuldur. Mən dostuma dedim: Görünür,

sizin İraqda da bizim Suriyada olduğu kimi, fransızlaşmış cildini dəyişmiş adamlar çoxdur. Belələri camaat arasında özlərini çox lovğa aparırlar, əcnəbilərin qarşısında isə boyun əyərək onlara təzim edirlər. O, dedi: Bəli, onlar həqiqətən özlərini ingilislərə bənzətməyə çalışırlar. Bir baxın, o, durbin götürmüş, hətta əlinə bu istidə ingilislərsayağı əlcək də taxmışdır.

Məndə belə bir sual yarandı: “Əcnəbini yamsılayıb təqlid etməyi tərəqqinin əlamətlərindən hesab etmək olarmı?”).

Bu mənada Əmin ər-Reyhaninin ingilis gəmisinin göyörtəsindəki müşahidələri olduqca ibrətamizdir. Xüsusilə onun gəmi sərnəşinləri olan iki erməni xurma taciri barədə düşüncələri, bəlkə də başqa birisi üçün o qədər də əhəmiyyət kəsb etməsin, lakin bu məqam biz azərbaycanlılar üçün xüsusi önəm daşıyır. Unutmayaq ki, bu qənaətlər ər-Reyhanidə heç bir təsirə məruz qalmadan, hələ 1922-ci ildə baş qaldırmışdı. Məhz buna görə də ədibin bu qənaətlərini təhlil etmək olduqca önəmlidir. Məlum olduğu kimi, ermənilər qazanc, xoş güzəran dalınca bütün dünyaya yayılmışlar. Onlar səpələndikləri ölkələrdə özlərini yazıq, fağır, kimsəsiz kimi qələmə verir, hər yerdə, hamıya onların əsas düşmənlərinin türklər olduğunu söyləyir, torpaq iddiasına düşürlər. Onlar bu qərəzli və məkrli iddialarını azərbaycanlılara qarşı bu gün də davam etdirirlər. Tarix boyu ermənilər əlində səlahiyyəti olan, vəzifəli, çinli, rütbəli məmurların qarşısında ikiqat olub, özlərini “yazıq”, məzlum bir millətin nümayəndəsi kimi qələmə vermiş, elə bu yolla da öz çirkin, məkrli əməllərini həyata keçirməyə çalışmışlar. Belə görkəm, bu cür mütilik təbii ki, əcnəbilərin ermənilərin halına acımasına səbəb olur. Onlar üzdə “məsum” görkəmi alan bu “yazıqların” arxada qan içən yırtıcı olduqlarını görmür və yaxud xristian təəssübkeşliyi ucbatından bunun fərqi nə varmır, onlara “əl tutmağa”, havadarlıq etməyə çalışırlar.

Bizim qənaətimiz belədir ki, bəlkə də məsihi ər-Reyhani erməninin iç üzünə təkəcə bu səfər zamanı bələd olmamışdır. O, erməniləri hələ uşaq yaşlarından tanıyırdı. Çünki onun vətəni olan Livanda o vaxt digər ərəb ölkələrindən qat-qat çox sayda

erməni yaşayırdı. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən bu ermənilər var-dövlət toplamaq, firavan güzaran qurmaq üçün Amerikaya mühacirət edir, özlərini isə guya türk zülmündən qaçaraq, “dostlara” pənah aparan “yazıq”, “fağır” adamlar kimi təqdim edirlər.

Ola bilər ki, Əmin ər-Reyhani ermənilərin müsəlmanlara qənim kəsildiyini, kin-küdurət bəslədiyini yetərincə bilmirdi. Lakin erməni taciri ər-Reyhanini geyimindən ərəb olduğunu, daha doğrusu, bir müsəlman olduğunu güman etdiyindən müsəlmanlara olan nifrətini saymamazlıq yolu ilə biruzə vermişdir. Lakin həmin təkəbbürlü, yekəxana erməni üç ay sonra Əmin ər-Reyhanini vəzifəli, mənəb sahiblərinin yanında görəndə özünü yenə də fağır, yazıq görkəmində təqdim etməyə çalışır.

Böyük ədib bu epizodla ermənilərin iyrenc, rəzil sifətlərinin bariz nümunəsini yaratmağa müvəffəq olmuş, erməni riyakarlığını hələ 100 il bundan öncə görüb müşahidə edə bilmiş və sanki insanları ehtiyatlı olmağa çağırmışdır.

Sonrakı on il ərzində isə Əmin ər-Reyhaninin “Ərəbistan kralı ibn Səud”(1928), “Müasir Nəcdin tarixi” (1928), “İraqın qəlbi” (1935), “Livanın qəlbi” (1938) kimi əsərləri işıq üzü görür.

Bu kitablarda Əmin ər-Reyhaninin həmin ölkələrdə rastlaşdığı ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni vəziyyət, ərəblərin etnoqrafiyası və s. barədə çox orijinal fikir və düşüncələri toplanmışdır.

Beləliklə, fəslə yekun vuraraq qeyd etməliyik ki, çox erkən yaşlarından həyatın girdabına atılan, azadlığın beşiyi sayılan Amerikada saysız-hesabsız məhrumiyyətlərə düçar olan, gəncliyində sol qolu əbədi iflic xəstəliyinə tutulan və yaxşı ki, bu cismani xəstəliyin onun mənəviyyatına təsiri keçməyən Əmin ər-Reyhani sağlam bir ruh, əqidə ilə həm ingilis, həm ərəb dillərində əsərlər yazıb yaradır. On yeddi yaşına qədər ərəblər haqqında təsəvvürü az olan bu ərəb gənci zaman keçdikcə özünün ulu babalarının keçmiş, onların həyat və məişət tərz, dili, adət-ənənəsi barədə zəngin məlumatlar toplayır və ərəblərin kökü sayılan Ədnan və Qəhtan qəbilələrinin keçmiş ilə maraqlanır. O, əl-Kisai və Sibəveyhi kimi ərəb dilçilərinin,

Əbul Əla əl-Məərri, Əbu-t-Tayyib əl-Mütənəbbi kimi şairlərin ərəb dilində qoyub getdikləri zəngin irsi mənimsəyərək onların ərəb mədəniyyətinə bəxş etdikləri töhfələrin əvəzsiz təbliğatçısına şəvrilir. Bu zəngin irsə vurğunluğun nəticəsində öz müasirləri arasında ilkin olaraq dərin məzmunlu əsərlər, şeir və publisistik yazılar ərsəyə gətirir.

Qərb dünyasında böyüyüb başa çatan ədibin düşüncələrinin Ərəb Şərqiə istiqamətlənməsində Amerika yazıçıları U.Uitmen, H.Toro və V. İrvinqin ərəblər barəsində yazdığı əsərlərin böyük rolu olur.

Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərqi barəsində yazdığı əsərləri haqda isə monoqrafiyanın növbəti fəsillərində əhatəli məlumat veriləcək, xüsusən onun “Muluku-l-arab”, “Qalbu-l-İraq”, “Qalb Lubnan” və s. kimi əsərlərində bu ədibin Ərəb Şərqiə bəslədiyi dərin məhəbbət saysız-hesabsız bədii nümunələr, şeirlər, publisistik yazılarından gətirilən misallar fonunda təhlilə cəlb ediləcəkdir.

III FƏSİL

ƏMİN ƏR-REYHANI VƏ ƏRƏB DÜNYASININ GÖRKƏMLİ ƏDƏBİ SİMALARI

Əmin ər-Reyhani və Məruf ər-Rusafi

Əmin ər-Reyhani Ərəb Şərqiyyə səyahətindən sonra çox məhsuldar və səmərəli işləməyə başlayır. O, bir tərəfdən qışı bir qədər sərt, yayı isə mülayim keçən doğma kəndi Fureykədə bədii yaradıcılığını davam etdirir, digər tərəfdən Qərbi dünyası və ərəb ölkələrinin cənnəti sayılan Livanla müqayisədə dözülməz isti təbiətə malik Ərəbistan yarımadası və İraqdan aldığı təəssüratları gecikmədən qələmə almağa başlayır.

Livan ədibinin səfər təəssüratları onun ikicildlik “Muluku-l-arab” (“Ərəb hökmdarları”), həmçinin “Feysəl əl-avval” (“Birinci Feysəl”), “Qalbu-l-İraq” (“İraqın qəlbi”) kimi kitablarında öz əksini tapmışdır. Yeri gəlmişkən onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bu qalın cildlər bir ədibin və jurnalistin gördüklərinin təhkiyəsi deyil, onlar Qərblə Şərqiyyə ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatını dərinliklərinə qədər bilən bir tədqiqatçının zəngin mənbələrə söykənən olduqca real zəminli araşdırmasıdır. Təkcə onu demək lazımdır ki, “Muluku-l-arab” əsərinin təqribən 250 səhifəsindən çoxu məhz İraqa həsr olunmuşdur. Əsərdə İraqın hansı coğrafi məkanda yerləşməsi, təbiəti, əhalisi, əhalinin dini əqidəsi, qəbilələri və s. barədəki məlumatlardan tutmuş, XX əsrin 20-ci illərində İraqdakı ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatı, məşhur 1920-ci il İraq inqilabı, onun qayə və məqsədləri, ingilislərin ölkədə yürütdükləri işğalçılıq siyasəti, İraqla ingilislər arasında bağlanan müqavilələr və s. barədə tutarlı faktlara söykənən məlumatlarla yanaşı, ingilislərin Bağdaddakı cəsus müşaviri Persi Koksun sağ əli hesab olunan ingilis cəsus Gertruda Bill, eləcə də “Əshab əl-qavafi” (“Qafiyə dostları”) -deyə təqdim etdiyi ədəbi mühitə dair 40 səhifəlik oçerk öz əksini tapmışdır. Bu iri həcmli

oçerkdə əsrin 20-ci illərindəki İraqın poetik mühiti ətraflı süzğəcdən keçirilmişdir. Bu mühitin əsas aparıcı şairi, ingilislərin qatı düşməni Məruf ər-Rusafinin obrazı isə bu oçerkin zirvəsində dayanır.

Lakin mövzuya birbaşa müdaxilə etməzdən öncə bir haşiyəyə çıxıb deməliyə ki, Əmin ər-Reyhani “Ərəb hökmdarları” (“Muluku-l-arab”) və “İraqın qəlbi” (“Qalbu-l-İraq”) əsərlərində 1920-ci illərdə İraqda mövcud olan ədəbi vəziyyə-tə, bu ədəbi mühitin tanınmış, o dövrün gündəmdə olan bir sıra şairlərinə, ölkənin ədəbi həyatına dair iri həcmli məqalələr, oçerklər də həsr etmişdir. Bu əsərlərində o, İraq ədəbi-bədii mühitinin, ölkənin müstəqilliyinin, azadlıq uğrunda mübarizəsinin digər ərəb ölkələrinə nisbətən çox dinamik yolda olması faktını özünün Qərb yönümlü qələmi ilə ətraflı şəkildə təhlil etmişdir.

Fikrimizin təsdiqi üçün Əmin ər-Reyhaninin “Muluku-l-arab” əsərində toxunduğu bir məqamı diqqətə çatdırmaq istəyirik. O, həmin əsərdə 20-ci illərdəki İraqda, xüsusilə Bağdad şəhərində mövcud olan ictimai-siyasi və ədəbi vəziyyəti oxucunun nəzərinə bu cür çatdırırdı:

و ليس في الاقطار العربية كلها من يشغفون بالسياسة شعغ العراقيين. في مدينة بغداد مثلا ثلاثمئة مقهاة و في كل مقهاة عشرون سياسيا في الاقل يدخنون الارجيلة ليل نهار و يديرون شؤون العرش والانتداب. و لكن سياسي حدثته رأي في السياسة الدولية و السياسة العراق غير رأي زميله و جاره. الا انهم لحسن الحظ يدخنون و ينسون. ان في الارجيلة لتعتمص الامة.

و لكن في هذه الامة اناس ممتازون يدخنون و يكتبون فيجمع اليراع احلاما بولدها التباكو ببدها، و يحفظ القرطاس من النغامة و النغامة ما لا نعددها. هم الشعراء و اكثرهم بل كلهم في العراق اليوم سياسيون ينظمون،

(“Mən deyərdim ki, dünya xalqları arasında siyasətə ərəb xalqı qədər, ərəb ölkələri içərisində isə iraclılar qədər həssaslıqla maraq göstərən digər bir xalq yoxdur. Məsələn, bu gün təkcə Bağdadda üç yüz qəhvəxana vardır və bunların hər birində gündə iyirmi siyasətçi oturub narcilə (sulu qəlyan) çəkib

taxt-tacdan, mandatdan (ingilis mandatu-F.M.) söhbət açır. Məsələ burasındadır ki, onlar qəlyan çəkə-çəkə söhbət edir və bu qəlyanın təsirindən nə danışdıqlarını çox tez unudurlar...Ancaq bu millətin içərisində bir dəstə də vardır ki, onlar qəlyan çəkməklə yanaşı, həm də yazıb yaradırlar. Onlar şairlərdir. Bu şairlərin əksəriyyəti siyasətçi nazim (nəzmə çəkən-F.M.) olmuşlar. Əgər bu şairlər olmasaydı, mən İraqda rast gəldiyim digər siyasətçilərin əlindən baş götürüb qaçardım”) [184, 375-376].

Ər-Reyhani İraqda olduğu müddətdə bu iki zümrənin–siyasətçilər və şairlər dəstəsinin arasında özünü, obrazlı bir ifadə ilə söyləsək, “pəhləvan” kimi hiss etdiyini qeyd edir. O deyir ki, “əgər İraqda bu iki dəstə olmasaydı, o, özünü şənliklər, qonaqlıqlar məclisində məhv olmuş sanardı. Çünki bu məclislər çox güman ki, həddən ziyadə mədhiyyəçilik və yaltaqlıq atmosferində keçirmiş”:

لو لا الشعراء في العراق لسئمت السياسيين، و لو لا السياسيون لفررت هاربا من الشعراء. و بكلمة اوضح لو لا الفريقان حولي لكننت من الهالكين. بيد اني مشيت مثل البهلوان على حبل احتفالات و التكريم، احمل بيدي خيزرانة التوازن و في احد طرفيها الكرة السياسية و في الاخر. فيثارة الشعر.تباركت الامة التي يتوازن فيها الشعر و السياسة.

Yuxarıda nümunə gətirilən parçadan aydın hiss etmək olur ki, o dövrün İraq şairləri sanki “siyasi nazimlərə” çevrilmişlər. Tədqiqatçı alim V.Cəfər yazır ki, “İraq şairləri XX əsrin 20-ci illərində çox vaxt poeziyada şeiriyyəti, sənətkarlığı güclü mənaya qurban verərək xalqı yadellilərə qarşı ayağa qaldırmaq üçün siyasi məsələləri öz şeirlərinin əsas mövzu obyektinə çevirmişdilər” [8, 65]. Bu cəhəti biz Əmin ər-Reyhani-nin tənqidi görüşlərində aydın görürük.

Əmin ər-Reyhani “Muluku-l-arab” əsərində o dövrdəki İraq şairləri içərisində “siyasi nazim” kimi qələmə verdiyi bir sıra şairlər: Məruf ər-Rusafi, Cəmil Sidqi əz-Zəhavi, Kazım əd-Dəcili, Məcid əs-Şavi, eləcə də İraqın ensiklopedik zəkası

sayılan İbn Xəlliqan əl-İraqini oxuculara təqdim etdikdən sonra 20-ci illərin tanınmış ədəbi tənqidçisi Rəfail Batti barəsində əhatəli məlumat vermişdir. O, hətta Rəfailin mənsur şeirlərindən xeyli nümunələrə yer ayırmışdır. 1935-ci ildə çap etdirdiyi “İraqın qəlbi” adlı kitabında isə ər-Reyhani bu siyahıya daha iki İraq şairini: əş-Şəbibî və irəlidə haqqında danışdığımız Z.İ. Levinin “nekiy as-Safi” kimi təqdim etdiyi Əhməd əs-Safi ən-Nəcəfini əlavə edərək onların barəsində mülahizələrini söyləmiş, onların yaradıcılıqları haqqında qənaətlərini oxuculara çatdırmışdır.

O, ərəb şeirini Avropa şeiri ilə müqayisə edərək göstərdi ki, ərəb şeirinin o dövrki Avropa poeziyası ilə ayaqlaşma bilməməsinin əsas səbəbi ərəb şeirində forma və məzmun etibarını ilə klassizmə olan meylin güclü olması ilə izah edilir. Sonra o, bu dörd nəfər İraq şairi barədə fikirlərini oxucularla belə bölüşürdü: “Mən indi burada vətənpərvərlikləri və islahatçı meylləri güclü olan dörd İraq şairindən danışmaq istəyirəm. Bunlar əz-Zəhavi, ər-Rusafi, əs-Safi və əş-Şəbibidir. Onlardan ilk ikisinin şöhrəti İraqın hüdudlarından kənara çıxıb üfüqləri döyəcləyir, son ikisi isə poeziya aləmində az tanınaraq, məhdud şöhrətə malikdirlər. Əş-Şəbibî özünü cəmiyyətdən izalə etmiş, əs-Safi isə qarşısındakı maneələri aşaraq səyahətdə olmağı üstün tutmuş və bu sahədə üfüqləri yararaq bütün həmkarlarını ötüb keçmişdir. Bu dördlük sanki təqlidçilikdən uzaqlaşmaq barədə sazişə gəlmişdir. Onlar öz yaradıcılıqlarında istər mənə, istərsə də forma baxımından yeniliyə can atırlar.

Şübhə yoxdur ki, əz-Zəhavi və ər-Rusafi bu gün İraqın ən böyük şairləridirlər. Bununla belə, bu gün ictimaiyyət bu iki şairdən hansı birinin digərindən nədə üstün olmasını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir. Mənim qənaətimə görə, onlar fikir sərbəstliyində, söz azadlığında, siyasi, ictimai, dini baxışlarında eynidirlər. Onların hər ikisi səmada manevr etməkdə eynidirlər. Ancaq bununla belə, əz-Zəhavi zənnimizcə, elmiliyi, pərvazlığı və fantaziyası ilə ər-Rusafini üstələyir. Ər-Rusafi isə şeirin quruluşu və dibaçəsində əz-Zəhavinə qabaqlayır. Əz-Zəhavi islahat səciyyəli fikirlərində dağıdıcı topa, ər-Rusafi isə k-

əsərli qılınca bənzəyir. Bir sözlə, əz-Zəhavi poetik yönümlü filosof, ər-Rusafi isə fəlsəfəyə meyilli şairdir. Elə bilirəm ki, bu müqayisə və ümumiləşdirmələr kifayətdir” [94, 240-241]. ər-Reyhaninin mühakimələrini ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlil etdikdə aydın olur ki, o, həm Şərq, həm də Qərb poeziyasının ədəbi janrlarına, onların təkamül yollarına mükəmməl bələd olmuşdur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, görkəmli şərqşünas Aida İmanquliyeva ərəb məhcər ədəbiyyatının korifeylərindən biri hesab etdiyi Əmin ər-Reyhaninin “Ərəb Şərqi” şeirini təhlil edərək bunu ədibin ərəb şairlərinin yaradıcılıqlarına verdiyi ən layiqli, ən obyektiv qiymət hesab etmişdir. ər-Reyhani özü yaşadığı dövrdə İraq şeirinin, İraq şairlərinin timsalında “Ərəb Şərqi” şeirinin ideya, məzmun, daşdığı məna çalarları, əhatə etdiyi mövzu rəngarəngliyinin ümumi mənzərəsini belə təsvir edirdi.

Tanınmış rus şərqşünası akademik İ.Y.Kraçkovski XIX – əsrdə qonşu ərəb ölkələri Misir, Suriya və Livanla müqayisədə İraqın siyasi, iqtisadi, mədəni və ədəbi həyatın bütün sahələrində son dərəcə geridə qalmasından, XX əsrin əvvəllərindən etibarən ərəb ədəbiyyatı aləminə iki nəhəng şəxsiyyət bəxş etməsindən danışarkən qeyd edir ki, “bu şairlərin şöhrəti hələ sağlıqlarında İraqın sərhədlərini aşaraq digər ərəb ölkələrinə də yayılmışdır”[84, 101]. Bu ədəbi simalardan biri “maarifçilik ideyalarının təbliğindən xarici istilacılar və daxili irticaya qarşı kütləvi inqilabi mübarizənin zəruriliyini anlamış və beləliklə də əzablı bir həyat yolu keçmiş [100, 225] olan cahiliyyət və xurafatın amansız düşməni Cəmil Sidqi əz-Zəhavi (1863-1936), digəri isə təsviri və ictimai mövzularda yazdığı şeirlərinə kamilliyin ən yüksək zirvəsinə çatmış [90, 73], İraq realist poeziyasının banisi Məruf ər-Rusafi (1875-1945) idi.

Əmin ər-Reyhani “Muluku-l-arab” əsərinin İraqa həsr olunmuş hissəsinin “Əshabu-l-qəvafi (“Qafiyə dostları”) adlı bölməsində adlarını çəkdiyi şairlərin 1922-ci ilə qədər olan yaradıcılıqları, onların o dövərə qədərki poetik fəaliyyətlərinin başlıca istiqamətləri haqqında ətraflı söz açır.

Fureykə filosofu ər-Reyhanini özünün “Muluku-l-arab” əsərinin “Qafiyə dostları” bölməsini “Məruf ər-Rusafi” adlı oçerklə başlayır. O, ər-Rusafini oxuculara daha yaxından tanımaq üçün onun 20-ci illərə qədərki ərəb aləmində, Türkiyədə qazandığı nüfuzu açıqlayır. Bu məqsədlə o, Məruf ər-Rusafinin XX əsrin əvvəllərində İstanbulla necə gedib çıxması barədə məlumat verərək qeyd edir ki, həmin dövrdə siyasətlə daha yaxından maraqlanan İraq şairlərinin önündə Məruf ər-Rusafi gedirdi. Onun şöhrəti artıq əl-Cəzirənin sərhədlərini aşıb kənara çıxmış, onu Suriya, Misir və Astanədə (İstanbulda) alqışlarla qarşılayırdılar. Onun bu şöhrəti Fureykə kəndinə də gəlib çıxmışdır.

Əmin ər-Reyhaninin yazdığına görə, Məruf ər-Rusafi Türkiyəyə gedərkən qəlbi, ruhu, ləhcəsi, şeiri ilə hələ bədəvi ərəb olaraq qalırdı. Hətta o, həmin kənddə asketizmə meyilli bir şəxsin üzü vadiyə baxan kasıb xeyməsində fureykəli bir livanlıya qonaq olmaqla bu asketin boşqabında yemək yeyir, bardağından su içir və oradan da Astanəyə yollanır. Məruf ər-Rusafi İstanbulda başına tərbuş qoyur, firəng libası geyinir və o dövrün türkləri kimi siyasətə meyl göstərərək siyasiləşir, türk müsəlmanına çevrilir [7, 42-56].

Əmin ər-Reyhani təhkiyəsini davam etdirdikcə, oxucuya Məruf ər-Rusafinin Türkiyəyə gedərkən 10-15 il öncə Fureykə kəndində boşqabından xörək yediyi, cürdəyindən su içdiyini fureykəli asketin elə Əmin ər-Reyhani özü olduğu məlum olur. Məruf ər-Rusafi Əmin ər-Reyhaninin İraqa gəlişindən bir neçə il öncə, uzun müddətli mühacirətdən sonra Bağdada qayıtmışdı. 1919-cu ilə kimi Türkiyədə yaşayıb işləyən, orada bir türk qızı ilə ailə quran, 1919-cu ildən sonra isə artıq Türkiyədə qalmağın mənasız olduğunu görən ər-Rusafi Dəməşqə qayıdır, oradan da Qüds şəhərinə yollanıb Müəllimlər İnstitutunda ərəb ədəbiyyatından dərs deməyə başlayır.

1920-ci ilin haziran (mart) ayında ingilislərə qarşı baş vermiş və 6 ay çəkən məşhur İraq inqilabından sonra ölkədə qurulan müvəqqəti hökumət xaricdə olan iraqlıları öz vətənlərinə dəvət etmişdir. Bu dəvət Qüdsdə müəllim işləyən Məruf

ər-Rusafiyə də göndərilir. İraqa qayıtdıqdan sonra o, Bağdad-da müəllimlik etməklə yanaşı Maarif Nazirliyində müfəttiş işləyir [7, 45].

Əmin ər-Reyhaninin İraqa gəlişi də məhz bu məqama təsadüf etmişdir. Ədib özü qeyd edir ki, onun İraqa gəlişi günlərində dostu ər-Rusafi İraq Maarif Nazirliyində kiçik bir vəzifədə çalışdı [185, 477].

Əmin ər-Reyhaninin İraqa gəlişi günlərində ölkə bərk çaxnaşma içində idi. İngilislər İraqda krallıq üsul-idarəsi yaratmışdılar. Bu krallıq üsul-idarəsinin başında özlərinə çox yaxın olan bir adamı, Məkkə şərifinin oğlu, I dünya müharibəsi dövründə ingilislərlə birgə Türkiyə əleyhinə döyüşlərdə fəal iştirak edən Feysəli əyləşdirmişdilər. Burada həmin günlərdə kralın Əmin ər-Reyhani ilə etdiyi söhbətindən bir məqamı diqqətə çatdırmaq istəyirik:

“Bu gün mən düşmənlərlə əhatə olunmuşam. Mənim ingilislərdən başqa dostum yoxdur. Əgər mən ittifaqa girmək istəsəm, kiminlə ittifaqa girim? Qərbdə-Suriyada fransızlardır. Onlar mənim düşmənlərimdirlər. Şimalda türklər... Onlar mənə nifrət edirlər. Şərqdə kürdlər... Onlar isə mənim əlimdən çıxmışlar. Əcəmlərə-farslara gəlincə isə, onlar şiə cəsusları vasitəsilə hökumətimdə intriqa salırlar. Cənubda isə İbn Səud məni vahhabilərlə hədələyir. Deməli, ingilislərdən başqa mənə kömək edəcək heç kim qalmır. Sən elə bilirsən, mən onların əleyhinə gedə bilərəm?” [185, 277].

Təbiidir ki, belə bir şəraitdə ölkənin azad fikirli ziyalı təbəqəsinin xalqı tam suverenliyə çağıran vətənpərvər qüvvələrin, öz şeirlərində İraqda ingilislər qarşısında quyruq bulayanları, özlərini siyasətçi adlandıraraq, ancaq ingilislərin çaldığı havaya oynayan, ingilislərin İraqa tətbiq etdikləri mandat sistemini tərifiylən ikiüzlüləri, kraldan tutmuş bütün əyanları, əlində sərvəti olanları, bu sərvəti xalqın mənafeinə sərf etməyənləri ilkin olaraq tənqid edən şairlərin önündə ər-Rusafi gedirdi. Ona görə də İraqda mətbuata nəzarət edən ingilis cəsusları, adını şərqşünas qoyaraq, ərəb dilində şirin danışığı, ləhcəsi ilə bəzi İraq yaltaqlarını öz tərəfinə çəkməklə, ölkədə böyük nü-

fuza malik olan xanım Gertruda Bill Məruf ər-Rusafinin onların İraqdakı siyasətlərini kəskin tənqid atəşinə tutan şeirlərinin İraq qəzetlərində çap olunmasına qadağa qoymuşdu.

Əmin ər-Reyhani Bağdada ilk qədəm qoyduğu gündən bunları görürdü və hətta eşidirdi ki, bu xanım Məruf ər-Rusafi barədə “O, şairdir. Şairlər isə məhbəsdə və ya sürgündə şeirlər yazırlar”-deyərək onu ölkədən ya sürgün etməyi, ya da həbs etməyi məsləhət görmüşdü [185, 378]. Bunun səbəbi isə tamamilə aydın idi. Çünki Məruf ər-Rusafi 1920-1922-ci illərdə ondan artıq iri həcmli qəsidə yazaraq ingilislərin İraqda yürütdükləri siyasətin mahiyyətini açmış və bu siyasətin heç də İraq xalqının mənafeyinə xidmət etmədiyini, onun arxasında ölkənin kölə vəziyyətinə salınacağı kimi iyrənc bir planın gizləndiyini xalqın nəzərinə çatdırırdı. Belə şeirlər Məruf ər-Rusafinin şah əsərləri idi. Bunların elə adlarından məlum olurdu ki, ər-Rusafi ingilislərə qarşı hansı mövqe tutmuşdu. Bu şeirlər silsiləsi şairin “İndə nəşri-l-muahədə” (“Müqavilə nəşr olunarkən”) adlı qəsidəsi ilə açılırdı.

“İndə nəşri-l-muahədə” qəsidəsində şair müqavilənin İraq xalqının arzu və amallarının ayağına ağır, açılmaz qandallar vurmasından, ingilislərin onlara müstəqillik yox, köləlik gətirməsindən müdrək bir mütəfəkkir dühası ilə söz açırdı. Şair digər şeirlərində olduğu kimi, bu şeirində də özünün mübariz mövqeyini nümayiş etdirərək bu müqaviləni yırtıcı, acgöz bir qurdla körpə quzu arasında bağlanmış sazışə bənzədirdi [8, 61-62].

Məruf ər-Rusafiyə görə, bu elə bir müqavilə idi ki, acgöz yalquzaq ovunu didib-parçalamaq üçün öz məkrli siyasətini işə salmışdı. Fikrimizin sübutu üçün həmin şeirin bir parçasının tərcüməsini aşağıda nümunə kimi göstərməyi zəruri saydıq. Şeirdə deyilir:

“Mahiyyətində zəncir olan bir müqaviləni nəşr etdilər.
Bununla da arzuların ayaqlarına qandal vurdular.
Onlar bizə quldarlıq həbi içirdilər.
O həbin üzərinə istiqlalyyəət şirəsi çəkilməşdir.

İngilislərlə bizim aramızda bağlanmış ittifaq
Qurdla quzu arasında bağlanmış ittifaqa bənzəyir.
Yırtıcı bir qurdun quzunu dostluq həvəsi ilə
Qucaqladığını axı kim görmüşdü?!
Onlar bizim qollarımızı açmaq əvəzinə
Üstəlik ayaqdakı qandallarımıza qıl da vurdular.
Onu imzalayan əllər gərək iflic olaydı
Onu imzalayanlar gərək nəsillərin lənətinə gələydi”
[8, 62]; [200, 117-118].

Nümunədən göründüyü kimi, ər-Rusafi şeirində təkcə ingilislərin hiyləgərliklərini tənqid etməklə kifayətlənməmiş, habelə bu müqaviləni yəni –1922-ci ildə İngiltərə ilə İraq arasında imzalanmış 25 illik müqaviləni imzalayan İraq rəhbərlərinin də ünvanına kəskin sözlər işlətmişdir. Çünki bu müqaviləni imzalayan əllər onu imzalamaqla ölkənin müstəqilliyinin bir-başə məhvə gömülməsinə səs vermişdir.

Məruf ər-Rusafinin şeirlər divanında “Əs-siyəsiyyat”(“Siyasi şeirlər”) başlığı altında toplanmış şeirlər təqribən yüz səhifədən çoxdur. Bu şeirlərin bir qismi sultan Əbdülhəmid və gənc türklər ilə əlaqədar yazılsa da, onun ingilislərin İraqdakı siyasətini tənqid edən şeirləri də az deyildir. Bunlar məhz 1920-1922-ci illərdə yazılmış şeirlərdir. Bu şeirlərdə “dostluq”, “hamilik” pərdəsi altında İraqa soxulmuş Britaniya quzğunlarının ölkəyə gətirdikləri bədbəxtlik, səfalət, dilənçilik, xəstəlik, qarətçilik, ölkənin milli mədəni sərvətlərinin həyasızcasına London muzeylərinə daşınması vətənpərvər İraq şairi tərəfindən kəskin tənqid atəsinə tutulmuşdur. Məruf ər-Rusafi bu şeirlərində xalq kütlələrini yadellilərə qarşı bir nəfər kimi ayağa qalxmağa çağırmışdır. Vətənpərvər şairin həmin ərəfədə qələmə aldığı bu şeirlər özünün daşdığı qayə, məzmun etibarını ilə olduqca cəlbedici şeirlərdir. Bu şeirlər toplusu “Vilson” [200, 433-435], “Biz İraqda necəyik”(“Keyfə nəhnu fi-l-İraq”) [200, 460-462], “İmperialislərin siyasətindəki azadlıq” (“Əlhurriyyə fi siyəsə əl-mustəmirrin”) [200, 448-449], “Mandat gözəli”(“Ğadətu-l-intidab”)[200, 449-450], “Mandat hökümə-

ti” (“Hukumətu-l-intidab”) [200, 461-465], “Reyhani ilə üz-üzə” (“Tucahə ər-Reyhani”) [200, 423-425], “Bizdə maarif nazirliyi” (“Vizarət əl-maarif indənə”) [200, 510-511], “Günahkar nazirlik” (“Vizarət əl-muzənnəbə”) [200, 464-465], “İngilislər öz imperialist siyasətlərində” (“Əl-inciliziiyun fi siyasətihim əl-istimariyyə”) [200, 467-469], “Mandat və istiqlal arasında” (“Beynə-l-intidab va-l-istiqləl”) [200, 469-470], “Mister Krayn” [200, 470-471], “Fəllucə günü” (“Yaum Fəlluca”) [200, 466-467] və s. kimi onlarca iri həcmli qəsidələrdən ibarətdir.

Əlbəttə, biz burada bu şeirlərin hər birindən söhbət açmaq, onların ideya qayəsini araşdırmaq fikrində deyilik. Xüsusi tədqiqat tələb edən bu məsələ barədə konkret mülahizə yürütmək imkanından çox uzağıq. Çünki bütün bunlar əsas mətləbdən uzaqlaşmağa gətirib çıxarırdı. Ancaq bununla bağlı təkcə onu demək istəyirik ki, Əmin ər-Reyhani öz oçerklərində bu şeirlərin bəzilərini təhlil edərək onlardan xeyli nümunələr gətirmişdir.

Əmin ər-Reyhani publisist əsərlərində İraq ədəbi mühitinin XX əsrin əvvəllərində yetişdirdiyi görkəmli tənqidi realizm nümayəndələrini təbliğ etməklə, əslində onlara olan hüsnü-rəğbətinə ifadə etməyə çalışmışdır. İraq poeziyasının o zamankı sarkazm ustaları sanki sələfləri sayıla biləcək M.Ə.Sabiri, Səməd Mənsuru, “Molla Nəsrəddin”çiləri xatırladırdı. Həyatın eybəcərliklərini cəmiyyətdəki neqativ halları bu ədəbi cərəyan nümayəndələri eyni sarkazm dili ilə ifşa edirdilər.

Biz irəlidə Əmin ər-Reyhaninin həyat yolu və bədii fəaliyyətindən bəhs edərkən tanınmış rus şərqsünası A.A.Dolinina-nın ədibin Leninqradda rus dilində çap olunmuş “Seçilmiş əsərləri”nə yazdığı müqəddimənin bəzi məqamlarına toxunmuşduq. A.A.Dolinina orada qeyd edirdi ki, ərəb tənqidçiləri, şərqsünaslar Əmin ər-Reyhani barədə daha nələr yazmayıblar. Biri onu tənqid edərək yazırdı ki, onun əsərləri zərərli fikirlər, məhvedici ideyalarla doludur. O, yalan məlumatlar yayır, bütün xeyirxah işlərdə bir yamanlıq, hiylə və bədlük axtarır. Biri yazırdı ki, “O, iri dənizlərdə qaranlıq gecələrdə yol gedən nəhəng gəmilərə yol göstərən mayakdır”. Digəri yazırdı:

“O, azadlıq simvoludur, hər cür zülmün amansız rəqibi-
dir”[64, 3].

Rus şərqsünasının sözlərinin qüvvəti–ona, yəni Əmin ər-
Reyhaniyə İraqda-Bağdadda az qala ilahi tərəfindən göndəril-
miş bir xilaskar, bir peyğəmbər, bir loğman kimi nəzər salır-
larmış. Ona görə də biz onun sözlərini olduğu kimi ərəbcə ve-
ririk. O, ər-Rusafiyə həsr etdiyi oçerkində belə yazır:

«وحمل الرصافي على السياسيين في العراق، الوطنيين منهم والانجليزي، و
حمل كذلك على الاغنيا والاعيان، و شكوا الدهر والزمان، كأن صديقه الرحالة يحمل
في حقيته دواء لكل ادواء الانسانية و درياقا لسموم الحكومات الانتدا بية و
الاستعمارية»

(“Ər-Rusafi İraqda yerli siyasətbazlara, onların havadarı
olan ingilislərə qarşı sərt hücumlar etdi. O, həmçinin varlılara,
əyanlara qarşı da çıxırdı. Şeirlərində zəmanədən, dəhərdən şik-
kayətləndi. O, elə zənn edirdi ki, onun səyyah dostu Əmin ər-
Reyhani öz çantasında bəşəriyyəti sağaltmaq üçün dəva-
dərman daşıyır, imperialist və mandat hökumətlərinin zəhərlə-
rinə qarşı vaksin gəzdirir”) [184, 277].

Deməli, səyyah Əmin ər-Reyhani İraq əhalisi, İraq ziyalı
təbəqəsinin nəzərində imperialist dövlətinin zəhər tuluğuna
qarşı bir peyvənddaşıyıcısı, bəşəriyyətin bələlərinə qarşı özü
ilə bir həb çantası gəzdirən loğman, dara düşənə, haqqı-hü-
ququ tapdalananlara bir pənah, ümid mənbəyi rolunda çıxış
edirmiş. O, nağıllardakı zümrüd quşuna bənzəyirdi ki, dara
düşənlər onun lələyini yandıranda dərhal onun yanında peyda
olurmuş. Əmin ər-Reyhani Məruf ər-Rusafinin zəmanəsindən,
dövründən şikayət etdiyi şeirlərindən birində aşağıdakı par-
çanı misal gətirərək göstərir ki, ingilislərin mandatlı dövlət
qurduqları İraqda şairin nəsibi təhqir, həqarət dolu baxışlar,
öz vətəninə vətənsizlik, qarıblər kimi gün keçirmək və s. imiş:

علي فكل ما فيها مريب
إلي كأنما قد مر ذيب

أقمت ببلدة ملئت حقودا
أمر فنتظر الابصار شذرا

و في طي ابتسامتها قطوب
اخو سفر تقاذفه الدروب
لاني اليوم في وطني غريب

و كم من اوجه تبدي ابتساما
سكنت الخان في بلدي كأن
و عشت معيشة الغرباء فيه

“Mən elə bir torpaqda məskən salmışam ki,
Orada mənə qarşı kin-küdurət çoxalıbdır.
Mən haradan ötüb keçirəmsə, həqarətli baxışlar mənə tuşlanır.
Elə bil ki, oradan mən yox, sanki bir qurd keçib gedir.
Mən üzlərdə təbəssüm görsəm də,
Onların qəlbindən qara fikirlər keçir.
Mən öz ölkəmdə satqınlar kimi yaşayıram.
Elə bil ki, mən yolları əbədi bağlanmış bir müsafirəm.
Mən öz ölkəmdə qərib həyatı yaşayıram.
Çünki mən bu gün öz ölkəmdə əsl qəribəm”)

[200, 142].

Bəli, o zaman ölkənin ziyalı təbəqəsinə, həyatın reallıqlarını görüb duyan və xalqın düşdüyü müsibətlərə göz yummayan qələm əhlinə münasibət belə idi. Görün, şair bu barədə özü nə deyir: “Mən ölkəmdə qəriblər kimi yaşayıram. Çöhrələrdə bir təbəssüm görsəm də o təbəssümün arxasında kin-küdurət dayanmışdır. Mən haradan keçirəmsə, məni canavar gözündə görürlər” və s. və ilaxır [200,142].

Azərbaycan ərəbşünası prof. V.Cəfər özünün “İraqda neoklassik poeziya” adlı tədqiqat əsərində Məruf ər-Rusafinin və eləcə də İraqın 1920-ci illərdəki ictimai-siyasi vəziyyətindən danışarkən yazır: “Mənbələrdə göstətilir ki, ölkənin taxt-tacına real namizədlər əl-Gilani və ən-Nəqib Feysəlin İraqda kral təyin edilməsi xəbərini eşidən kimi ingilislərin əleyhinə qəzet buraxmaq və bu qəzətdə Feysəli tənqid etməklə İraq xalqını onun əleyhinə qaldırmaq istəyirlər. Həmin qəzetin redaktoru vəzifəsinə isə ər-Rusafinin namizədliyini irəli sürürlər. Lakin bu qəzeti buraxmaq onlara müyəssər olmur. Çünki ingilislər qatı millətçi, vətənpərvər şəxsiyyət, “İraq iraclıqlarıdır” şüarı ilə siyasət meydanına atılmış Talib ən-Nəqibi dərhal aradan götürürlər [8, 65].

Buradan aydın olur ki, bu qəzeti buraxmaq ər-Rusafiyə nəsb olmur. Lakin deməliyik ki, o bir şeyin öhdəsindən gələ bilər. Şeirlərində bacardığı qədər ingilis siyasətini tənqid və ifş-a edir. İkiüzlü siyasətçilərin maskasını cırıb parçalamaq, onların mənfur, xəbis simalarını ictimaiyyətə çatdırmaqla onları rüsvay edir.

Əmin ər-Reyhani ər-Rusafiyə həsr etdiyi oçerkində Məruf ər-Rusafinin şeirlərinin birindən aşağıdakı dörd beyti misal gətirir:

لا ادعي شيئا بغير دليله
و سبيل ممتلكيه غير سبيله
عند جباته و المال عند بخيله
عند غريبه و الحكم عند دخيله

أ أمين لا تغضب على فائني
من اين يرجى للعراق تقدم
لا خير في وطن يكون السيف
و الرأي عند طريده و العلم

[184, 378]

(“Ey Əmin! Sən mənə qəzəblənmə, çünki mən Sənə dəlilsiz-sübutsuz bir şey deməyəcəyəm. İraqa tərəqqi haradan gələcəkdir ki, Onun tutduğu yol müstəqim yol deyildir. Vətənə heç bir xeyri ola bilməz, o yerdə ki, Qılınc qorxağın, mal-sərvət xəsisin əlində olsun. Rəy qovulmuşun, elm qərblinin, hökmsə gəlmənin əlində olsun”).

Əmin ər-Reyhani bununla bağlı şərh verərkən deyir ki, “əgər mən mədəniyyət və ədəbiyyat cəhətcə İraqdan heç də geridə qalmayan, yəni onunla oxşar taleli bir ərəb ölkəsindən gəlməsəydim, bəlkə də şair dostumu o qədər də qınamazdım. Əslində mənim qınağım qardaşlarımla, gənclərimizin və yüksək vəzifə sahiblərinin, habelə mühafizəkar ruhanilərin danlağına, tənbehinə yönəlmişdi. Mənim qəzəbim təkcə bunlara yox, İraq qəzetlərinə başçılıq edən əcnəbi xanıma yönəlmişdi. O xanıma ki, “şair sürgündə, yaxud da zindanda daha yaxşı

şeyrlər yazı bilər”–deyərək Məruf ər-Rusafini ölkədən uzaqlaşdırmaq istəyirdi” [184, 378].

Tədqiqatçıların yazdıqlarına görə, ölkədə böyük səs-küyə səbəb olan bu şeirin yazılması tarixçəsi belədir: Əmin ər-Reyhani İraqa gəldiyi günlərdə kral Feysəl onun şərəfinə öz sarayında bir ziyafət verir. Həmin məclisə ölkənin yüksək mənşəb sahiblərini, ingilis qoşunlarının İraqın baş komandanı cənab Persi Konsu, onun sağ əli, casus xanım Gertruda Billi, digər ingilis ağalarını və onların xanımlarını, eləcə də bir neçə qələm sahibini və onların sırasında Məruf ər-Rusafini dəvət edir. Qonaqlıq zamanı müxtəlif çıxışlar olur, Əmin ər-Reyhani şərəfinə sağıqlar səslənir. Söz ər-Rusafiyə verildə ayağa qalxıb sakit şair təbi ilə ər-Reyhaniyə ünvanladığı şeirini oxuyur. Sonralar bu şeir şairin divanına “Tucahə ər-Reyhani” (“ər-Reyhani ilə üzbəüz” və yaxud “ər-Reyhani qarşılayarkən”) başlığı altında daxil edilmişdir.

Olduqca oynaq, ritmik qafiyə sisteminə malik, mənə, məzmun etibarını ilə diqqəti çəkən, sadə dili və sadə olduğu qədər də anlaşılıqlı və dərhal hafizələrdə həkk olunan bu şeirin bir bəndini Əmin ər-Reyhani 1924-cü ildə çap etdirdiyi “Muluku-l-arab” əsərində nümunə kimi misal gətirmişdir. Şeyrin özü isə bir neçə bənddən ibarətdir.

Əslində bu şeiri Məruf ər-Rusafinin livanlı həmkarı qarşısında hesabı da saymaq olar. Beləliklə, deməli ki, İraq şairi ər-Rusafi ər-Reyhani İraqa gəlməsi münasibəti ilə onu təbrik edib salamladıqdan sonra qeyd edir ki, bütünlüklə İraq ictimaiyyəti bu səfərdən çox məmnundur. Çünki ərəb ölkələrinin müqəddəratı uğrunda daha çox düşünən ər-Reyhani uzaq bir diyarda–Amerikada yaşamasına baxmayaraq onun nəbzi ərəblərin nəbzi ilə vurur [8, 70].

Lakin ər-Rusafi təbrikdən sonra Əmin ər-Reyhaniyə üzr istəməli olur. Səbəbi də odur ki, bu gün İraqda əvvəlki şənşöhrət, keçmişdəki əzəmət, təm-təraq, nizam-intizam qalmamışdır. Vaxtı ilə öz münbit ərazisi, geniş əkin sahələri, məhsuldar xurma plantasiyaları ilə şöhrətlənən iki çay arasında qərar tutmuş bu məmləkət indi xarabazarlığa çevrilmiş,

bayquş məkanına dönmüşdü. Vaxtı ilə müdrik filosofları, ədibləri, şair və ziyalıları, filoloqları ilə məşhur olan İraq bu gün bir cahalət diyarına çevrilmişdir.

İraqda artıq bu gün qılınc qorxaqların, var-dövlət xəsislərin, hakimiyyət gəlmələrin əlindədir. Bir sözlə, bu gün İraqda Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqif demişkən “xeyru-şər öz yerində deyildir”. Orada qonşu-qonşuya, dost-dosta etibar etmir. Bu deyilənlər şeirin bir bəndində belə səslənir:

أ أمين جئت الى العراق لكي ترى
عفوا و ذاك النجم أصبح أفلا
أو ما ترى قطر العراق بحسنه
فالجار ليس بأمن من جاره
ما فيه من غرر العلى و حجوله
و القوم محتربون بعد افوله
قد فاق مقفره على مأهوله
و الخال ليس بواثق بخليله

(“Ey Əmin, sən İraqa gəlmisən ki,
onun əvvəlki cah-cəlalını görəsən?
Bağışla, o parlaq ulduz çoxdan sönmüşdür.
Camaat isə biri-biri ilə paxla dənəsinə görə savaşıır.
Yoxsa İraqı öz gözəlliyi olan
bir ölkə kimi görmək istəyirdin?
Yox, indi orada dəhşətli xarabalıq hökmrandır.
Orada indi qonşu-qonşuya, dost-dosta etibar etmir”)
[200, 423].

Bu ricətdən sonra Əmin ər-Reyhaninin nümunə kimi misal gətirdiyi bənd gəlir. Həmin bəndin sonundakı beytdə Məruf ər-Rusafi ər-Reyhaniyə xitabən deyir ki, bir ölkədə ki, qılınc qorxaqların, var-dövlət xəsislərin, hakimiyyət gəlmələrin əlində ola, orada hər hansı tərəqqidən söhbət açmağa dəyərmimi?! [200, 423].

XX əsr İraq ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Yusif İzəddin “Müasir ərəb ədəbiyyatı” adlı əsərində yazır ki, Məruf ər-Rusafi şeirin son beytindən “qılınc qorxaqların, var-dövlət xəsislərin, hakimiyyət gəlmələrin əlində olanda o ölkədə tərəqqidən danışmağa dəyərmimi?” kəlamlarını söylərkən ziyafət təşkilatçısı kral Feysəl qəzəblənərək məclisi tərk edir [227, 151].

Oçerkdə Məruf ər-Rusafi yaradıcılığı Əmin ər-Reyhani tərəfindən üç istiqamətdə araşdırılmışdır. Yuxarıda söylənilənlər Məruf ər-Rusafini bir siyasi xadım, şair, vətənpərvər bir yazar kimi xarakterizə edən fikirlərdir. Livanlı ədibin ər-Rusafi yaradıcılığında diqqətini çəkən ikinci istiqamət onun dinə, əqidəçiliyə olan münasibətidir. Əmin ər-Reyhani Məruf ər-Rusafinin yaradıcılığını araşdırdıqdan sonra belə qənaətə gəir ki, Mərufun din, axirət barəsindəki düşüncələri az qala materializmə oxşayan bir qənaətdir” [184, 379]. “O, əqidələrdə, ənənəçilikdə islahat aparılmasının tərəfdarı idi. Bir dəfə o mənə demişdi ki, ərəb ölkələri təkcə küfurlə idarə oluna bilməz. Əlbəttə o, öz elmi, düşüncəsi ilə müdrik bir mütəfəkkir idi. Onun fikirlərini bir mən, bir də özü başa düşürdü. Əlbəttə, onun fikirlərinə elmin, məntiqin dili ilə şərh verilsə idi, bəlkə də bundan adamların şüuruna təsir etmək olardı”-deyən ər-Reyhani fikirlərinin təsdiqi kimi şairin yaradıcılığından aşağıdakı nümunəni gətirir:

و لقد مزقوا احكام كل ديانة
و ما جعلوا الاديان الا زريعة
و خاطوا لهم منها ثياب رياء
إلى كل شعب بينهم و عدااء

(“Onlar bir dinin hökmlərini parça-parça edərək
Ondan özləri üçün riyə libası tikmişlər.
Onlar dinlərdən özləri və düşmənləri arasında
Bir təfriqə yaratmaq üçün
Tale ağacı kimi istifadə edirlər”)

[184, 379].

Şairin obrazlı ifadələrlə dediyi bu fikirlərdə bir həqiqət vardır. Burada söhbət hər hansı bir konkret dindən getmir. Burada söhbət dinləri özləri üçün özəlləşdirənlərdən gedir. Dini özünüküləşdirməklə dinlər arasında hökmranlığa nail olmaq tərəfdarlarından gedir.

Əmin ər-Reyhani yazır ki, məhz bu cür fikirlərinə görə o, mühafizəkar opponentləri tərəfindən ikrahla qarşılır. Onlar onu bir qurd kimi həqarətli baxışlarla süzür, onun ölkədən

uzaqlaşdırılmasını istəyirdilər. Halbuki Məruf ər-Rusafi “İraqın azadlıq, istiqlaliyyət canavarı” idi [184, 379].

O ki, qaldı Məruf ər-Rusafinin “küfr”lə bağlı fikirlərinə burada onu qeyd etmək lazımdır ki, o, hər bir yeniliyi, özü də elmi yeniliyi, millətin, xalqın mənafeyinə yönələn hər bir uğurlu təklifi, ideyanı “şeytan əməlidir” deyə qəbul etməyənləri nəzərdə tutur. Məsələn, tədqiqatçı Y.İzəddin yazırdı ki, “hətta XIX əsrin sonlarında belə İraqda bəzi mühafizəkarlar mətbu kitablara “şeytan əməli” kimi nəzər salır, hətta onları əllərinə alanda dəsmalla tuturdular ki, əlləri çirkəblə murdarlanmasın” [184, 380].

Müsəlman Şərqiində məhz bu kimi xurafi baxış və meyllərlə rastlaşan Əmin ər-Reyhani istər ər-Rusafinin, istərsə də sonralar görəcəyimiz kimi bəzi dini ənənələrə qarşı qəti mövqə tutan əz-Zəhavinin müsbət rüşeymli fikirlərini dəstəkləyirdi. O, xurafi meyllərdən əl çəkib Qərbin elmi-texniki nailiyyətlərindən bəhrələnməyi təklif edirdi. Bu barədə biz Azərbaycan ərəbşünası, professor A.İmanquliyevanın əsərlərində geniş tanış olmuşuq.

Əmin ər-Reyhani xatırladılan oçerkdə özünə belə bir sual verir ki, yəqin ki, oxucuları “onun siyasi və dini şeirlərinə bu qədər aludə olmaq əvəzinə, görəsən, bu istedadlı şairin bədiiliyindən, şeiriyyətindən niyə söz açmır? sualı düşündürür. Mən onlara cavab verərək deyirəm ki, bu günün araşdırıcısı ümumiyyətlə Şərqi, xüsusən də ərəbin ümumi əhval-ruhiyyəsinə, məişət və davranış tərzinə nəzər salanda ilk olaraq onun diqqətini ərəb dünyasının iki mühüm amili–siyasət və din cəlb edir. Bu iki mühüm amilin təsvirini isə ən yaxşı əks etdirən şeirdir. Şairin bu iki amili daha təsirli, daha əhatəli əks etdirərkə təvsiyyə, istiqamət verici rolu böyükdür.

O ki qaldı şairin şeiriyyətinə, onun bədii inikasına, forma və məzmununa Məruf ər-Rusafi buna öz poeziyasının dili ilə belə cavab verir:

كما رنحت اعطاف شاربها الخمر
على ايك يشجع الحزين لها هدر

و ما الشعر الا كل ما رنح الفتى
و من نفثات الشعر سجع حمامة

على الزهر في روض به إبتسم الزهر
بها قد شكا للحب ما فعل الهجر
تعاود مجرى صوته الخفض و النبر
بجنح الدجى بانث يضاحكها البدر

ز من شذرات الشعر حوم فراشة
و من ضحكات الشعر دمة عاشق
و من نقحات الشعر ترجيع مطرب
و ان من الشعر اعتلاف كواكب

(“Şeir hər kəsi içdiyi şərab onu
məst edən kimi məst etməlidir.

Şeirin ideyası oxucuya budaq üstündə oxuyan göyər-
çinlərin səsinin həzinliyi qədər həzinlik gətirməlidir.

Şeirin hər bir parçasında bağçada çiçək üstə uçan
böcəklərin xəfif uçuşu qədər xəfiflik olmalıdır.

O xəfiflik ki, o çiçəklərin təbəssümünə səbəb olur.

Şeirin təbəssümündə hər bir aşıqın göz yaşı olmalıdır.

O göz yaşı ki, məhəbbətlə hicranın
etibarsızlığından şikayətlənir.

Şeirin kəlmələri (təfilələri) ilə müğənni
havacatını nizamlayır.

O onunla səsinə gah endirir, gah da qaldırır.

Ulduzların qaranlıqla razılığa gəlmələri şeir vasitəsilə
Bədrələnmiş ayın gülüşünə səbəb olur”)

[184, 380].

Bax budur həqiqi, əsl şair! Bu, həmin ər-Rusafidir ki, bağ-
bağatlardan həmkarları kimi danışmağı bacarır”- deyərək
Əmin ər-Reyhani İraq şairi barədə yazdığı oçerkə, onun haq-
qında söylədiyi fikirlərə xitam verir.

Buradan belə nəticə hasil etmək olur ki, Əmin ər-Reyhani
XX əsrin İraq, eləcədə məşhur ərəb şairini oxuculara bu cür
təqdim edir. Onun yaradıcılığından qırmızı bir xətt kimi keçən
üç başlıca cəhəti–siyasətə, dini məfkurəyə və şeiriyyətə olan
münasibətini bu cür açıqlayır. Təbiidir ki, bunlar XX əsrin
əvvəllərində ərəb şeirinin başlıca mövzu obyektlərindən idi.

Əmin ər-Reyhani və Cəmil Sidqi əz-Zəhavi

Ötən paragrafda Əmin ər-Reyhaninin Məruf ər-Rusafi barəsində fikirləri ilə tanış olarkən onun İraqın digər şairi Cəmil Sidqi əz-Zəhavi haqqında da çox məzmunlu fikirlər söylədiyini qeyd edib onun bu iki şairin XX əsr Ərəb Şərqi poeziyasında tutduğu mövqe, bu poeziyanın inkişafında oynadığı rol barədəki qənaətləri ilə tanış olmuşduq.

Əmin ər-Reyhani Cəmil Sidqi əz-Zəhavinin “öz elmi ilə ər-Rusafini üstələdiyini, islahat xarakterli şeirlərində uzaq vuran topa bənzədiyini, bir sözlə görkəmli bir şair-filosof” olduğunu qeyd etmişdir. Konkret olaraq deməliyik ki, Əmin ər-Reyhani publisistik oçerklərində əz-Zəhavi yaradıcılığına bu prizma altında nəzər salmışdır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Əmin ər-Reyhani “Muluku-l-arab” və “Qalbu-l-İraq” əsərlərində İraqın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatına digər ərəb ölkələri ilə müqayisədə daha çox yer ayırmışdır. Bu da təbii idi. Çünki Əmin ər-Reyhani bu ölkədə yarım ildən çox qalmışdır. Bu müddət ərzində əmirdən başlayaraq fəllaha qədər bütün ictimai zümrələrlə söhbətlər aparmış və Qoca Şərfin bu qədim diyarı barədə eşidib öyrəndiklərini bir daha öz gözləri ilə görmüşdür. Bu ölkə barədə ətraflı məlumatlar toplayan ədib Livana qayıdıandan sonra İraq realıqları barədə öz gözləri ilə gördüklərini ürək dolusu təsvir etmişdir.

Əmin ər-Reyhani İraqda olarkən əz-Zəhavi (1863-1936) artıq 60 yaşın civarında idi. Artıq o, ərəb ölkələrində, xüsusən Misir, Suriya, hətta Livanda yaxşı tanınırdı. Onun 1896-cı ildən Misirdə çap olunan ictimai-siyasi yazıları, Əbdülhəmidə yazdığı “Hattə mə təğfulu” (“Nə vaxtadək qəflətdə qalacaqsan”) adlı tənqidi qəsidəsi, 1909-cu ildə “əl-Kəlimət əl-mənzumə” (“Mənzum kəlamlar”) adlı ilk şeirlər kitabı Beyrutda nəşr edilmişdir.

Əz-Zəhavi 1908-1909-cu illərdə İstanbul Dövlət Universitetində ərəb ədəbiyyatı və İslam fəlsəfəsindən dərslər demişdir. Elə həmin dövrdən də o, Osmanlı Türkiyəsində “Məclis əl-

məbustan”ın (Milli Məclisin) üzvü olmuşdur. Türkcəni əla bilən əz-Zəhavi Bağdadın varlı bir türk ailəsinin qızı ilə evlənmiş, əsası vali Midhəd Paşa tərəfindən 1869-cu ildə qoyulan “Əz-zaura” adlı ikidilli həftəlik qəzetin 1888-1890-cı illərdə baş redaktoru olmuşdur [9].

Təbiidir ki, Əmin ər-Reyhani İraqa gəldiyi ərəfədə əz-Zəhavinin tərcümeyi- halı, ictimai-siyasi və ədəbi fəaliyyəti ilə müəyyən qədər tanış idi. Ona görə də o, əz-Zəhavi barədə yazdığı ilk oçerkində onun yüksək elmi biliyə sahib olması barədə söhbət açaraq ərəb şeirindəki mövqeyini oxuculara bu cür təqdim edirdi:

على ان لجميل صدقي الزهاوي منزلة في الشعر العربي اليوم لا يشاركه احد بها. فهو في علمه، و ادبه، في شعره اقرب نوابغ العرب إلى المعري ابي العلاء . و اذا صح مبدأ التناسخ و الحلول يكون «رهن المحبسين» قد عاد الى هذه الدنيا بعد الف سنة فاتخذت روحه الزهاوي محبسا جديدا و معقلا من الفكرمجيدا، أو ليس شبيها بصوت صاحب اللزومات صوت من قال:

من رغاء الخطوب و الاحداث
لبنيها الالباء من ميراث

«نم بعيدا في خلوة الاجداث
انما الموت خير ما خلفته

(“Hər halda Cəmil Sidqi əz-Zəhavi bu günki ərəb şeirində elə bir mövqeyə çatmışdır ki, ona heç kim şərikin çıxma bilməz. O, öz şeirlərindəki elmi, ədəbi düşüncəsi ilə ərəblərin ən istedadlı şəxsiyyəti Əbul Əla əl-Məərriyə daha yaxındır. Əgər “ruhun bir bədəndən digərinə keçməsi” nəzəriyyəsi doğrudursa, onda biz deyərdik ki, “iki zindan dustağı”nın ruhu min ildən sonra yenidən bu dünyaya qayıtmış və o, əz-Zəhavinin cismini özünə yeni məhbəs seçmişdir. Həm də o, yeni bir mənə ilə yüklənmişdir. Yoxsa, “Lüzumiyyət” sahibinin səsi bu beytləri yazanın səsinə bənzəyərdimi?

Qəbirlərin xəlvətindən uzaq yat,
Hadisələrdən və hayqırtılardan da uzaq ol!
Ataların öz oğullarına qoyub getdikləri
Pis mirasdansa, ölüm daha xeyirlidir”) [184, 381].

Zəmanəsini bu cür sözlərlə qamçılayan əz-Zəhavini Əbu-İl-Əla əl-Məəriyyə bənzədən digər bir tanınmış ərəb mütəfəkkiri, yazıçı və tənqidçisi Taha Hüseyn idi. O da əz-Zəhavinin ruhunda Əbül Əla ruhunun izlərini görürdü. Ancaq bu iki müqayisə arasındakı fərq ondan ibarət idi ki, Taha Hüseyn əz-Zəhavini “Müasir elm və Avropaya bağlılığı” ilə XX əsrin Əbu-l-Əlası adlandırır [9].

Əmin ər-Reyhani bir paralel də apararaq göstərir ki, əgər korluq Əbu-l-Əlanı zindan dustağı etmişdisə, əz-Zəhavini fiziki durumu kor etmişdi; onun bədəninin bir tərəfi uşaqlıqdan iflic olmuşdu. O, Bağdadda qatır qoşulmuş bir arabada gəzir, dünyanı, ətraf mühiti məhz bu arabadan seyr edirdi.

Əmin ər-Reyhani obrazlı şəkildə əz-Zəhavini fransızlara, türklərə bənzədir, qismən də rus bolşeviklərinə oxşadırdı [184, 381]. Bir sözlə, o, əz-Zəhavinin sifətindən elmi, azadlığı götürdükdə tam “zahid şeyx”ə bənzədirdi. Əz-Zəhavinin elmi, onun azadlıq uğrunda apardığı intəhasız mübarizə bərəsində çox yazılıb, çox deyilibdir. Ancaq onun şeirlərinin baş qəhrəmanı Leyla əl-Əxyəliyyə bərədə az deyilmişdi. Əmin ər-Reyhani əz-Zəhavinin özünə siyasi bir rəmz kimi götürdüyü Leyla bərəsində belə yazır:

« اجل ان للزهاوي ليلاه، تطرد من نفسه الظلمات، و من قبله الشبهات، و من بيته الطالبات، هي عروس شعره، عروس حياته، عروس افكاره و احلامه. و هي كذلك رمز سياسته» .

(“Bəli, əz-Zəhavinin elə bir Leylası vardır ki, onun (əz-Zəhavinin-F.M) nəfsindən zülmətləri qovur, onun qəlbindən sübhələri çıxarır, onun evindən tələbatları qovub yox edir. Bu onun şeirinin gəlini-baş qəhrəmanıdır. Onun həyatda gəlini, fikirlərinin, arzularının simvoludur. O, həmçinin, əz-Zəhavi siyasətinin rəmzidir”) [184, 381].

Daha sonra Əmin ər-Reyhani şairin lirik dünyasına nüfuz edərək onun gah bu Leylanın vüsali üçün xəyallara dalmasından, gah da məcnun kimi səhralarda dolaşaraq onun həsrəti

ilə, bu vüsəlın naminə hər cür əzab əziyyəətə dözməsinə hazır olmasından danışıır:

بساعة من وصالك	أبيع كل حياتي
لى لا ماحلة هالك	إني بحبك يالى
إذا هلكت ببالك؟	فهل سأخطر يوماً

(“Mən sənın bircə saatlıq vüsəlına çatmaq üçün
Bütün həyatımı qurban verərdim.
Mən sənın eşqindən, ey Leyla,
məhv olmaq dərəcəsindəyəm.
Əgər bir gün mən həlak olarsa,
heç sənın yadına düşərəmmi?”) [184, 382].

Sonra ər-Reyhani öz təhkiyəsinı davam etdirərək bu cür incə ruha malik, aşiqanə şeirlər dünyasında cövlan edən şairin şikayətçi kimi bir gün onun yanına gəldiyini qeyd edir. Onun şikayəti isə kral Feysəldən idi. Həmin şikayət əz-Zəhavinin bu beytində necə də gözəl ifadə olunmuşdur:

«لا يرأس الناس في عصر نعيش به الا الذي لقلوب الناس يمتك»

“Bizim zəmanəmizdə xalqın qəlbini ələ almağı bacarmayan kəs, ona rəhbərlik edə bilməz” [184, 383]. Əmin ər-Reyhaninin yanına şikayətə gələn əz-Zəhavi ona deyir ki: “Ustəz, şair xalqın nümayəndəsidir. Bununla belə onun insanlar üzərində hökm edənlərdən daha çox haqqı vardır. Ustəz, biz acliqdan, səfalətdən az qala ölən insanlara əllərimizdə od daşıyıırıq. Qapının ağzında dayanan bir qrup insan bizdən soruşmur ki, ay yazıqlar, əllərinizin yanmaması üçün barmaq-larımıza qoruyucu geymisinizmi?” [184, 383].

Əmin ər-Reyhani əz-Zəhavinin bu fikirlərinə haqq qazan-dıraraq yazır ki, bu bir həqiqətdir və bütün ərəb ölkələrinin reallığıdır. Ancaq bunlar İraqda oranın böyük şairlərinin tim-salında təcəssüm olunur. Məni narahat edən odur ki, onlar

zamanın mükafatından daha çox, insanın mükafatına ehtiyac hiss edirlər. Yoxsa onlar özlərinə düşməyə bənzər rəqib axtarmazdılar. Məsələn, ər-Rusafi Leyla və onun heyranları rolunda əcnəbi bir xanıma hücumu keçməzdi. Ər-Reyhani keçmişdə ünvanlarına mədh yazdıqları (burada türklər nəzərdə tutulur) şəxslərdən indi şikayət etməzdi. Əz-Zəhavi deyir ki, mənə əmirin şairi olmağı məsləhət görürlər ki, onlar mənə aylıq məvacib təyin etsinlər. Mən onlara dedim ki, mən pulla mədhiyyə yazmıram. Mən vəzifəni bu şərtlərlə qəbul edəyəm ki, məmduhdə vacib bildiyim şeyləri gördüyüm halda mədh edim, ya da mənə mədhiyyəsiz vəzifə versinlər. Bu işə kralı qəzəbləndirdi. Bundan istifadə edənlər işə kralın qəzəbinə arxalanıb mənim əleyhimə çevrildilər. Vallahi, yə ustəz, mən deydim şərtlərlə kralın rəsmi şairi olmağımı təklif etmişəm. Allah eləməsin ki, mənə belə bir zamanda pulla mədh yazan şair adını versinlər”[184, 383].

Əmin ər-Reyhani Əz-Zəhavi haqqında fikirlərini davam etdirərək yazırdı ki, əz-Zəhavi qədər ölkəsinə xidmət edən bir şəxs bu gün İraqda yox dərəcəsinədir.

Əz-Zəhavi dövlətdə müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdı. Bu vəzifələrdə çalışarkən zamanə gah onun leyhinə, gah da əleyhinə hökm vermişdir. Yəni o, sevinc də dadmışdı, kədər də. Ədəbiyyat, elm sahəsində o, böyük uğurlara nail olmuşdur. O, elm sahəsində “Kainat”, “Cazibiyyə və onun təhlili”, “Atların yarışma qaydaları” (“Sibaq əl-xayl”), “Dama oynamaq elmi haqqında kitab” (“Kitəb fi ilmi-d-dama”) və s. kimi kitablar yazmışdır.

Əmin ər-Reyhani əz-Zəhavinin elmi biliyi barədə fikirlərini davam etdirərək yazır ki,

"فلم يكون الزهاوي شاعرا وطينيا لا قلنا ان في تعليم الامة لو لا وظيفة داما
وظيفته الكبرى"

(“Əgər əz-Zəhavi milli şair olmasaydı, biz deyərdik ki, onun millətin dama oyununa yiyələnməsi uğrunda böyük xidməti olmuşdur”) [184, 383].

(“O, bu maraqlı kitabda öz kəşflərinin min oyun variantını xatırlatmışdır”) [184, 384].

Cəmil Sidqi əz-Zəhavinin yaradıcılığında müasir elmin, xüsusən də dünyəvi elmin təbliği də onun çoxşaxəli yaradıcılığının prioritet sahəsi sayıla bilərdi. Dini bir mühitdə, dini ailədə (onun atası Məhəmməd Fayzi əz-Zəhavi uzun müddət Bağdadın müftisi olmuşdur) dünyaya göz açan əz-Zəhavi, çox qəribə də olsa, xürafə meyllərdən tamamilə uzaq bir şair olmuşdur. Elə onun yuxarıda adları çəkilən əsərləri dünyəvi elmlərə böyük maraq göstərməsinin parlaq təzahürüdür. Məhz buna görə də tanınmış Misir alimi, yazıçı Taha Hüseyn əz-Zəhavinin XX əsrin müasir alimi və Avropa ilə möhkəm bağlanmış əl-Mərrisi adlandırmışdır.

Bu mənada əz-Zəhavinin elmin təbliği, onun XX əsrdəki uca mövqeyi, elmin misilsiz nailiyyətlərinin kəsb etdiyi zirvə və s. bu kimi fikirlərini bir növ süzgəcdən keçirən ər-Reyhani şairin şeirlərindən seçdiyi ən parlaq misraları misal gətirərək qeyd edir ki, əz-Zəhavi böyük şairdir. O, vətəninin çiçəklənməsini, izdiharını istəyən şairdir. İraq şairinin elmlə bağlı yazdığı şeirlərində elm həmişə cəhalətə qarşı qoyulmuşdur.

O, Ərəb Şərqiində maarifçilik ideyalarını ilkin təbliğ edənlərdən biri olmuş və özü demişkən “ərəbləri səsi batana kimi elmə, təhsilə dəvət etmişdir”[194, 240]. “O ölkə bədbəxtidir ki, orada məktəb yoxdur”[194, 249]–deyən əz-Zəhavi “Əl-mədəris” (“Məktəblər”) şeirində məktəblərin, tədris ocaqlarının ulduzlar kimi cəhalətin zülmətini işıqlandırmasını qeyd edir, tədris müəssisələrindən xali olan ölkələri viranə qalmış xarabazarlıq adlandırır. Şair göstərirdi ki, “İraq, tədris müəssisələri olmasa, öz tərəqqisinə nail ola bilməyəcəkdir” [9, 37].

Əmin ər-Reyhani şairin elm bərəsində yazdığı şeirlərindən nümunə gətirdiyi bir neçə beyt yuxarıda deyilənlərin təzahürüdür:

و يجهل حرمان لها و بوار
وأضاء جنح الليل وهو نهار

العلم ثروة أمة و بسار
العلم قد دك الجبال فهو ها

بالعلم صارت تنطق الأحجار
بالعلم غاصوا في البحار وطارا.

بالعلم أطلعت البلاد كواكبا
بالعلم أدنى الناس شقة أرضهم

(“Elm millətin sərvətidir, onu irəli aparır.
Cəhalət isə onun müflisliyi və məhvidir.
Elm dağları parçaladı, gecənin qara pərdəsini yırtdı,
O parlaq səhərdir.
Ölkələr elmin köməyi ilə ucalıq kəsb etdilər.
İnsanlar elmin köməyi ilə ulduzlara uçdular.
Elmin köməyi ilə daşlar dil açmağa başladılar.
Elmin köməyi ilə ölü torpaqları dirçəldilər.
Elmin köməyi ilə dənizlərdə üzdülər, səmaya uçdular”).

Yaxud, Əmin ər-Reyhaninin şairin “Əl-ilm və-l-cəhl”-
 (“Elm və cəhalət”) adlı qəsidəsindən nümunə gətirdiyi aşağı-
dakı beytlər əz-Zəhavinin elm, təhsil barədə dediyi “şah beyt-
lər” idi:

و إن نهار العلم ابيض شامس
و تشقى بلاد ليس فيها مدارس».

«إلا أن ليل الجهل أسود دامس
تشقى حياة ما لها من مدرب

(“Cəhalətin gecəsi zil qara zülmətdir,
Elmin gündüzü isə işıqlı, aydın səhərdir”.
O həyat bədbəxtidir ki, onun bir yol göstərəni yoxdur.
O ölkə bədbəxtidir ki, orada məktəblər yoxdur”).

Əmin ər-Reyhani bu beytlərə şərh verərək deyir ki, bunların, yəni bir ölkədə yol göstərən, məktəblərin olmaması o ölkənin fəlakətinə gətirib çıxarır. Bu həyat həqiqətidir. Bu məlum həqiqətlərin xalqa, millətə çatdırılmasında qələm sahiblərinin, maarifçilərin və ən başlıcası isə şairlərin üzərinə böyük vəzifələr düşür. O, göstərir ki, əsl şairin ən əsas məziyyətindən biri milləti üzən, onu daim xəcalət içərisində saxlayan yoxsulluqdan, kasıbçılıqdan xilas olmağın yolunu göstərməkdir. Bundan xilas olmağın mümkünlüyünü isə o, istər fərdin, istərsə də kütlənin gündəlik işlə, əməllə məşğul olma-

sında görür [184, 385]. Bu fikirləri şərh edərkən ər-Reyhani qeyd edir ki, əz-Zəhavinin həqiqətləri isə təkcə bu deyildir. Əz-Zəhavi öz həqiqətlərinin mərkəzində iki mühüm amilin yanaşı dayandığını görür. O, qeyd edir ki, bu amillər mənşəyində etinasızlıq (xumul), tənbellik qərar tutmuş yoxsulluq, digəri isə məhvərində yoxsulluq dayanmış və onu daima hərəkətdə, öz oxu ətrafında fırlayan cəhalətdir. Cəhalət isə ər-Reyhaninin təbirincə həyatın düşmənidir, allahın düşmənidir. Dinlərin rəhbərləri isə bu cəhalət vasitəsilə alver edirlər. Bu cəhalətlə alver edən dini rəhbərlər hər bir ölkədə vardır. Onları isə faş edən əz-Zəhavi, ər-Rusafi kimi şairlər və onların şeirləridir [184, 385]. Livan ədəbi fikirlərini davam etdirərək yazır ki, bu öz yerlərində və elmlərində donub buza dönmüş adamlar (dini alverçilər nəzərdə tutulur-F.M) bu gün İraqda yetişməkdə olan yeni nəsəl və həmin nəslin yol göstərənlərinə (müdərriblərinə-yəni şairlərə) küfr edirlər. Onların bəşər cəmiyyətindəki mövcudluqları Allaha və dini əqidələrə inamı azaldır. Məhz bu səbəbdən də əz-Zəhavi məişətdə davamlı olan ətaləti, donuqluğu yox etmək üçün əsil vətənpərvər mövqeyindən çıxış edərək özünün kamil şeirlər divanı olan “Nazağat əş-şeytan” (“Şeytan vəsvəsələri”) divanını yaratdı. O, bu divanda Yəmən ülgücü kimi kəsərli, alman topu kimi partladıcı, gurultuludur. Şair həmin divanda ritorik bir sualla öz-özündən soruşur:

أ أني خلقت الله ام هو خالقي؟»

«توقفت لا أدري تجاه الحقائق

(“Həqiqətlərin önündə dayanıb qalmışam:
Bilmirəm mənmi Allahı yaratmışam,
Yoxsa o, mənim xaliqimdir?”) [184, 385].

Biz burada həm Əmin ər-Reyhaninin obyektivliyini, həm də əz-Zəhavinin cəsarətini göstərmək üçün Livan filosofunun, daha doğrusu, Fureykə mütəfəkkirinin əz-Zəhavinin “Şeytan vəsvəsələri” barədə dediyi əzəmətli qiyməti ərəbcə olduğu kimi verməyi zəruri saydıq. Çünki ərəbcə bilən əsl oxucu XX əsr İraq, eləcə də ərəb şeirinin patriarxı əz-Zəhavinin mövqeyini

və yaradıcılığının böyük əksəriyyəti Qərb romantizmi üstündə köklənmiş, amma milli kökdən, milli zəmindən, daha doğrusu, ərəb reallıqlarından ayrılmayan, ondan bəhrələnən ər-Reyhaniyin fikirlərini orjinaldan oxuyub bəhrələyə bilsin. Ər-Reyhani bu divan və onun sahibi haqqında belə yazır:

«إن الزهاوي في «نزغات الشيطان» مثل أبي العلاء في «رسالة الغفران» وقد يفوق معري اليوم معري الامس جسارة و بريقاً. فتصل يد شيطانه حتى إلى العرش الاقدس، و حتى إلى لحيه صاحب العرش»

(“Əz-Zəhavi “Nəzəğət əş-şeytan” əsərində Əbül Əlanın “Risalət əl-ğufuran”da olduğu kimidir. Ancaq bu günün əl-Məərrisi (yəni əz-Zəhavi), dünənin əl-Məərrisini cəsarətdə və fikir aydınlığında üstələyir. Onun (şeytanının) əli müqəddəs ərşə və onun sahibinin saqqalına qədər uzanır”)[184, 386].

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, Əmin ər-Reyhani ərəb kökünə, ərəb ədəbiyyatına, bədii yaradıcılığa Əbu-l-Əla əl-Məərrisi vasitəsilə qayıdıb gəlmişdir. O, ərəb ədəbiyyatına Əbu-l-Əla əl-Məərrinin şeirlərini oxuduqdan sonra heyran kəsilmiş, Əbu-l-Əlanın “Lüzumiyyat”ından ilk dəfə ingilis dilində seçmələr çap etdirmişdir. Sonralar isə onun bütün yaradıcılığı ilə tanış olmuşdur. Məhz bu mənada onun bu iki şair arasındakı oxşarlığa verdiyi qiymət olduqca obyektivdir desək, əsla yanılmazıq.

Əz-Zəhavinin “Şeytan vəsvələri” divanı barədə geniş məlumat biz f.ü.e.d., prof. V.Cəfərovun araşdırmalarında rast gəldik. Həmin divan barədə ərəb oxucularına ilk məlumatı 1927-ci ildə çıxan “Əs-siyasə əl-usbuiyyə” (“Həftəlik siyasət”) adlı qəzet vermişdir. Bu məlumatı isə həmin qəzetə şairin özü ötürmüşdür. Beləki, əz-Zəhavi həmin qəzətdə çap etdirdiyi bir məqaləsində bu divan haqqında məlumat verərək yazıbmiş: “Mənim kiçik bir divanım vardır. Onun adını “Nəzəğət əş-şeytan” qoymuşam. Mən onu çap etdirə bilmirəm. Qorxuram ki, o, işıq üzü görəni kimi mən həyatımı itirəm. Həyat isə mənə olduqca əzizdir. Mən bilirəm ki, bu divan mənim sağlığımda

çap üzü görməyəcək. Öləndən sonra nəşr olunar. Çünki o zaman çürümüş sümüklərin üzərinə camaat hücum etməz”. Əz-Zəhavi bu divanın XX əsrdə çap olunmasına ümid etməmiş. Lakin əz-Zəhavi yanılırdı. Divan XX əsrin ikinci yarısında gərgin axtarışdan sonra İraq ədəbiyyatşünası Hilal Naci tərəfindən tapılaraq nəşr olunmuşdur [56].

Beləliklə, konkret olaraq demək mümkündür ki, əz-Zəhavinin “Nəzəğat əş-şeytan” divanı təxminən XX əsrin 20-ci illərində yazılmış və divanın ilkin oxucularından biri, bəlkə də birincisi Əmin ər-Reyhani olmuşdur. Təbiidir ki, Əmin ər-Reyhani bu divanın yalnız əlyazması ilə tam tanış ola bilərdi. Əks halda bu divan barəsində o, belə əhatəli danışa bilməzdi.

Əmin ər-Reyhani əz-Zəhaviyə həsr etdiyi həmin oçerkdə göstərirdi ki, İraq şairinin Şərqdə cəhələti, ətaləti, elmə, biliyə biganəliyi, laqeydliyi kəskin tənqid etməsinə baxmayaraq, Qərbin Şərqi istismar etməsinə onun Şərq ökləri xalqlarına bir kölə, qul kimi münasibət bəsləmələrinə heç vaxt dözə bilmirdi. Bu istismara qarşı o, bir vətənpərvər, təəssübkeş şair kimi öz etirazını bildirir, Qərbi hədələyir və onları başa salırdı ki, Şərq heç də sönmüş vulkan, süst diyar deyildir. O, mütləq ayağa qalxacaq və qərblilərə özünün güclü olduğunu, məzlum olmadığını sübut edəcəkdir:

«يا ايها الغرب ان الشرق مضطرب
يا ايها الغرب ان الشرق مغتصب
حطف من الوطاء فالايام تنقلب
الشرق يشبه بركانا حمة
أخالف من انه يا غرب ينضجر»

(“Ey Qərb, Şərq təlatümə gəlmişdir.
Ey Qərb, Şərq qəsb olunmuşdur.
Azalt bu həqarəti, axı zəmanə dəyişməkdədir.
Şərq bu gün püskürən vulkana bənzəyir.
Ey Qərb, mən ondan qorxuram ki,
O bir gün partlayacaqdır”).

Bəli, əz-Zəhavi Qərbə xəbərdarlıq edirdi. Onun gələcəkdə aqibətinin heç də daima dəbdəbəli olmayacağını, müstəmləkə zülmünə qarşı bir gün Şərqi hamılıqla ayağa duracağını, onlardan intiqam alacağını bildirirdi.

Deməli ki, Əmin ər-Reyhaninin 1929-cu ildə Beyrutda çap etdirdiyi “Muluku-l-arab” əsərində əz-Zəhavinin digər şeirlərindən də xeyli nümunələr gətirilmişdir. Ər-Reyhani bu əsərində əz-Zəhavini ərəb aləminə alman topu kimi gurultulu, Yəmən qılıncı kimi kəsərli bir şair kimi təqdim etmişdir. Biz bunların hamısından ətraflı danışa bilməsək də ər-Reyhaninin digər bir əsərində (“İraqın qəlbi”) əz-Zəhavinin “Cəhənnəmdə inqilab” poemasına verdiyi qiymətdən yan keçə bilmədik. Əmin ər-Reyhani 1935-ci ildə Beyrutda çap etdirdiyi “İraqın qəlbi” əsərində İraq mövzusunda yenidən qayıtmış və əz-Zəhavinin sonrakı dövr yaradıcılığında ərəb aləmində böyük marağa, bir qədər də səs-küyə səbəb olan “Əs-saura fi-l-cəhim” (“cəhənnəmdə inqilab”) adlı 435 beytlik qəsidəsinin təhlilinə böyük önəm vermişdir. Rəvisi “ra” ilə bitən bu qəsidəni ər-Reyhani “Məlhəmə sağıra” (“Kiçik poema”) da adlandırmışdır [173, 241].

Biz həmin poemanın Əmin ər-Reyhaninin nə üçün xoşuna gəlməsi, onun bədii təhlilinə hansı prizmadan yanaşması, ümumiyyətlə əsəri necə dəyərləndirməsi barədə bəhs etməzdən öncə, poemanın yazılma tarixi, harada nəşr olunması və nəşrinə görə əz-Zəhavinin hansı hədələrə məruz qalması barədə bir qədər ətraflı məlumat vermək istərdik. V.Cəfərov yazır ki, “Cəhənnəmdə inqilab” poeması 1929-cu ildə yazılmış və 1931-ci ildə “əd-Duhur” (“Həyat”) jurnalında çap olunmuşdur. Ərəb tədqiqatçılarından Nəsir əl-Hani, Əhməd Əbu Səd poemanın beytlərinin sayının 435 olduğunu qeyd etmişdir. Əz-Zəhavi özü həmçinin, qeyd etmişdir ki, bu poemaya görə fanatlar onu cümə namazı zamanı minbərdən söyüşlərə qərq etmiş, müsəlman şeyxi isə onu mühlidlikdə təqsirləndirmişdir [9, 643].

Belə güman etmək olar ki, Əmin ər-Reyhani poemanı elə Beyrutda çıxan “Həyat” jurnalında görüb oxumuş və onun

haqqında ürək dolusu danışmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ər-Reyhaninin bu poemaya həsr etdiyi məqalə “İraqın qəlbi” kitabında on səhifəyə qədər yer tutur.

Livanlı ədib əvvəlcə oxuculara əz-Zəhavi haqqında qısa məlumat verərək qeyd edir ki, Cəmil Sidqi əz-Zəhavi artıq 70 yaşını haqlamışdır. O, 20 yaşından şeir yazmağa başlamış, bu sənəti atasından və dayısından mənimsəmişdir. İllərin kədəri və dərdi bu şairin əzmini qıra, yaradıcılığına təsir edə bilməmişdir. O, bir ox kimi hədəfə sancılmasa da, onun tra-yektoriyasında ox itiliyi, nəzərlərində bir qığılcım parlaqlığı, qəlbinin döyüntülərində bir həmahənglik vardır. Onun hərəkətlərində bir məcnunluq olsa da, cənazədə gedən ac adam kimi başını qaldırıb gülür, dərddən-ələmdən sarsılmaz, hətta iblis kimi rixşənd edir. O, söyərəkən biədəb sözlər işlətmir, ələ salanda da sözləri tikan olub batmır. O, Xəyyam ateistliyini əl-Məərrinin şəkləri ilə birləşdirir, ondan öz şeytani üçün qamçı düzəldir, verdiyi şərhlərə onlarda dayaq axtarır [173, 241].

Ər-Reyhani yazır ki, əz-Zəhavinin çoxsaylı şeirləri vardır ki, ancaq mənim nəzərimcə onun “Cəhənnəmdə inqilab” poeması bu şeirlərin fəvqündə durur. Əz-Zəhavinin bu əsərində iki şairin-ərəb və qərb şairinin təsirini hiss etmək mümkündür. Beləki o, cənnət və cəhənnəmə ziyarəti zamanı mövzu və məzmun təqlidçiliyinə yol vermişdir. Ancaq o özü bunu etiraf edərək deyir ki, bu əsərdə mövzu istər Əbül Əlanın “Risalətu-l-ğufuran”ını, istərsə də Dantenin “İlahi” komediyasını təkrarlamamışdır [173, 242].

Beləliklə, Əmin ər-Reyhaninin ideya və məzmunundan hədsiz dərəcədə xoş-hal olduğu bu əsərin qısa məzmunu belədir: Şair yuxuda görür ki, o, vəfat etmişdir. Ona qüsul verir, kəfəne bükür və qəbristanlığa dəfn etməyə aparırlar. O, basdırıldıqdan bir qədər sonra sorğu-sual mələkləri: İnkir və Min-kir qəbrə daxil olub onu oyadır və dini əqidəsi ilə bağlı sorğu-suala tuturaq maddi aləmdə nə ilə məşğul olduğunu, Allah, axirət günü, həşr, mizan, cənnət və cəhənnəm haqqında bir növ imtahana çəkirlər. Mələikələr ondan soruşurlar ki, o dün-

yadan (yəni maddi aləmdən) nə gətirib? Şair cavab verir ki, maddi aləmdən təhqirdən başqa bir şey gətirməyib. Çünki orada o daim təhqir edilmiş. Sonra mələikələr ondan əqidə-sini, kimə ibadət etdiyini xəbər alırlar. Şair bildirir ki, maddi aləmdə onun dini İslam dini, ibadət etdiyi varlıq eşidən, gören Allah olmuşdur. Cavanlıqda imanı cəm olmuş, qocalanda isə lənətə gəlmiş şeytan onu oğurlamışdır. Sonra gah iman gətirmiş, gah da mülhidlik etmiş, nəticədə əqidələri öyrənmək-də bir qədər dərinliyə getmişdir. Bu isə onun “tərəddüd edən əllamə” adlanmasına gətirib çıxarmışdır. Hətta o, mələikələrin “Kitab”da səhv vardırmı? sualına ağılına gələn bir cavab verir:

«لم يكن في الكتاب من خطأ كل و لكن قد أخطئ التفسير»

(“Kitabda heç bir xəta yoxdur. Ancaq ona yazılan təfsir xətalıdır” 173, 243)].

Əlbəttə, bu fikir düşündürücüdür. Əmin ər-Reyhani bu beyti nə üçün xüsusi vurğulamışdır. Belə çıxır ki, Allahın dilin-dən çıxan hər hansı bir fikrə, kəlməyə onun qulu, ona ibadət edən abid şərh verə bilməz.

Şair bu sualdan sonra bir qədər qəzəblənir və mələikələrə deyir ki;

في سبيل الحقوق و هو شهير	«و لماذا لم تسألا عن جهادي
عن بلادي ايام عن النصير	و لماذا لم تسألا عن ذبيادي
لا بطل الشر و هو خطير»	و لماذا لم تسألا عن مساعي
و سؤال عن كل ما هو زور؟»	«أ سكوت عن كل ما هو حق

(“Niyə ona belə sual verirlər? Niyə onun maddi aləmdəki əməli işindən soruşurlar; Nə üçün onun qadın azadlığı haq-qında apardığı mübarizədən soruşurlar? Niyə onun şeirlərin-də təbliğ etdiyi fikirlərin mahiyyətinə varmırlar? Həqiqət olan barədə susmaq, yalan və qondarma şeylər barədə soruşmaq nə dərəcədə düzgündür?”) [173, 244].

Əmin ər-Reyhani şairin bu fikirlərinə münasibət bildirərək deyir: “Minkirləri belə şeylər maraqlandırmır. Onlar yal-

nız mərhumun dinini, əqidəsini, onun fərzlərini soruşmaq üçün gəlmişlər. Bu onların vəzifələridir. Onlar meyyitin başına qətran tökərək onu Qaf dağına gətirirlər: Ey kafir, Yəcuc-Məcuc haqqında nə deyərsən?-deyə soruşurlar. Mərhum cavab verir ki, buna ağılın gözü ilə baxmaq lazımdır.

Mələikələr bu kafir meyyitin başına qətran tökdükdən sonra onu möhkəm-möhkəm bağlayıb cənnətə aparırlar ki, qoy oradakı nemətləri öz gözləri ilə görsün” [173, 244]. Əmin ər-Reyhani yazır: Onun cənnəti vəsfi “Quran”da deyildiyi kimidir, ondan fərqlənmir. Amma əz-Zəhavi cənnəti kurort yerlərinə bənzədir. Orada hurilər, qılmanlar, ləziz təamlar, ətirli içkilər və s. çoxdur. Quş istəyirsən budaqdan sənə qızardılmış halda gəlir. Toyuq istəyirsən toyuqlar-xoruzlar uçaraq sənənin hüzuruna gəlir. Meyyit cənnətin bu nemətlərindən bəhrələnmək istəyir. Ancaq onu qoymurlar. Çünki o, kafirdir. Sonra onu cəhənnəmə aparırlar. Cəhənnəmdə şairin rastlaşdığı həyat bam-başqadır. Şair burada tanış simalarla rastlaşır. Bu simalar ərəb şairləri Fərzədq, əl-Əxtəl və Cəridir. Şair onların əhvalını xəbər alır. Onlar bildirirlər ki, bu cəhənnəmə sakin olmalarının başlıca səbəbi yazdıqları həcvlərdir. Sonra əz-Zəhavi orada Bəşşar bin Burd, Əbu Nuvas, Əbu-l-Əla əl-Məərri, İmrul Qeyslə rastlaşır. Başqa bir tərəfdə fars Ömər əl-Xəyyam “bint əl-kərmə”ni (şərabı) mədh edir. Digər bir tərəfdə alim və filosofların dəstəsi dayanmışdı. Sokrat çıxış edir. Onun yanında isə Əflatun dayanmışdı. Sokrat “nar”ın (odun) mənşəyindən danışır. Mənsur əl-Həllac Allaha üz tutaraq onu tənbeh edir. Elə bu zaman cəhənnəm əhlindən bir gənc alim cəhənnəmin püskürən odunu söndürə biləcək bir alət ixtira edir. Cəhənnəm əhli onlara edilən zülmün dözülməzliyinə qarşı mitinq keçirərək bir yerə cəm olurlar. Həmin gənc irəli çıxaraq deyir ki, artıq bu zülmə dözmək olmaz, üsyana qalxmaq lazımdır. Gənc toplaşanlara üz tutaraq deyir:

«عدد الحرسين فهو صغير»

«أنتم اليوم الاكثرون و اما

“Siz bu gün çoxluq təşkil edirsiniz
Cəhənnəm keşikçilərinin isə sayı çox azdır”).

Cəhənnəmdə aləm bir-birinə dəyir. Üsyançılar inqilabi ideyalar təbliğ edən mahnılar oxuyurlar, döyüşə hazırlaşırlar. Bu zaman əl-Məərri irəli çıxır və onları cəsarətə gətirən şeirlər oxuyur:

ان غضب الحقوق ظلم كبير إنما نحن للحقوق نثير وللابله في الجنان القصور إنما نحن للحقوق نثور»	«المعري: غضبوا حقكم فيا قوم ثوروا الجمهور: غضبوا حقنا و لم ينصفونا المعري: لكم الاكواخ المشيدة بالنار الجمهور: غضبوا حقنا و لم ينصفونا

“Əl-Məərri: Ey camaat! Sizin hüququnuzu
qəsb etmişlər, üsyana qalxın.
Haqqı tapdalamaq böyük bir zülümdür.
Əhali: İnsafsızcasına bizim haqqımızı tapdalamışlar,
Biz öz hüquqlarımız uğrunda inqilab edirik.
Əl-Məərri: Od ilə qurulmuş komalar sizindir,
Əbləhlərə isə cənnətdə saraylar tikilmişdir.
Əhali: İnsafsızcasına bizim haqqımızı tapdalamışlar,
Biz öz hüquqlarımız uğrunda inqilab edirik”) [173, 247].

Müharibə başlanır. Tərəflər biri-birinin üzərinə hücumla keçirlər. Yəni Zəbani (cəhənnəm əhlini oda atan mələk) ilə cəhənnəm əhli arasında dəhşətli döyüş baş verir. Ərşin sahibi Əzrayılın başçılığı altında mələiklərdən ibarət qoşun Zəbaniyə, şeytanlar isə cəhənnəm əhlinin köməyinə gəlir. İki qoşun cəhənnəm vadisi sahillərində qızgın döyüşlərə atılır. İldırımlar, şimşəklər biri-birinə qarışır. Tərəflər biri-birinə odlu suxurlardan düzəldilmiş nizələr atır. Dənizlərin suyu qaynayır, dağlar və vulkanlar isə düşür. Nəticədə Zəbani və onun mələiklərdən ibarət qoşunu basılır, döyüş cəhənnəm əhlinin və onların tərəfdarları olan şeytanların qələbəsi ilə başa çatır.

“Qəsidə burada tamamlanır” deyən ər-Reyhani qeyd edir ki, “bu poemada xoşa gələn və gəlməyən məqamlar, bədii fik-

rin romantik bəyanı, fəlsəfi, ictimai məna kəsb edən çalarları çoxdur. Bu poema sənə-yəni oxucuya açıq şəkildə bəyan edir ki, ərəb şairinin cəhənnəmi İtalya şairinin cəhənnəmindən çox fərqlənir. Məsələn, Dante cəhənnəmdə özünün siyasi düşmənləri ilə qarşılaşır. Bunlar qatillər, zinalar və oğrulardır. Əz-Zəhavinin cəhənnəmdə qarşılaşdığı adamlar isə cəhənnəmi inkar edənlər, axirətə inanmayanlar, bir sözlə, alimlər, şairlər və filosoflardır. Daha doğrusu, yüksək istedad sahibləri, həqiqəti və gözəlliyi sevənlərdir” [173, 248].

Bundan sonra Əmin ər-Reyhani poema haqqında özünün tənqidi fikirlərinə, arzu və təkliflərinin ifadəsinə keçir. “Cəhənnəmdə inqilab”da nəyi bəyəndiyini və nəyi bəyənmədiyini bildirir. O, əvvəlcə qeyd edir ki, “bu poemada bir qədər səthilik vardır. Məsələn, cənnət və cəhənnəmin vəsfində əz-Zəhavi təqlidi-vəsfdən istifadə etmişdir, yəni təqlidçiliyə yol vermiş, yalnız hamıya məlum olan şeyləri təsvir etmişdir. O, qafiyələrdə təkrarçılığa yol vermiş, əsərə nəsr hissələri daxil etmişdir. Əgər əz-Zəhavi poemanı bir neçə qismə-məqtuəyə bölsəydi, hər bölməni də yeni rəvi ilə versəydi, onda o, qafiyə buxovundan azad olar, 430 beytlik poemada qafiyə-rəvi axtarışından xilas olardı. Bu da əsərdə onun yeni, oijinal fikirlər nümayiş etdirməsinə gətirib çıxarardı. Zənnimcə, bu şairi təkrarçılıqdan, səthilikdən xilas etmiş olardı.

Başqa bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu poemada ildırım, şimşək kimi bir anlıq çaxan və tez də sönüb gedən bir həlqə (rabitə) vardır (“hunəkə hələqətun zaharat fi silsilət ər-rivayə kə vəmid əl-bərq və ixtiləf”). Bu həlqə mənim nəzərimcə qəsidənin ən mühüm həlqəsidir və o, olduqca yenidir. Mən burada cəhənnəmin odunu söndürən aləti nəzərdə tuturam. Sən bu ixtiraya nəzər salsan şairin bu kəşfinə təəccüb edərsən və düşünərsən ki, inqilabın qələbəsində bu nadir ixtiranın rolu böyük ola bilərdi. Ancaq şair müharibənin gedişində nədənsə bu ixtirasını unudur və cəhənnəmdəki müharibəni adi müharibələr kimi aparır. Beləki, döyüş zamanı istifadə edilən silahlar dağlardan, oddan, fiziki güc və vulkanlardan ibarət olur.

Mən bu qəsidəni ilk dəfə oxuyanda beynimdə belə bir fikir dolaşdı. Bilmirəm bu necə yarandı, düşündüm ki, qəsidənin sonluğu aşağıdakı kimi qurtarsa idi daha ağlabatan olardı. Ona görə də ingilis dilində aşağıdakı cümlələri yazdım. Bu od söndürən alət barədə idi. “Bu ixtira çox maraqlı ixtiradır. Cəhənnəm əhli bu silahla silahlanıb dağları, vulkanları, vadiləri, çayları, əridib külə döndərir...Cəhənnəmin qoruyucuları bu silahı işlətməkdən məhrum olduqları üçün səmum küləyinə dözə bilməyən qum təbəqələri kimi bir andaca əriyib yox olurlar. Səməvatın rəbbi isə ərşdən bu döyüşü seyr edir və öz cəhənnəminə mərhəmət edir. Axı onu o, kamil yaratmışdır. Ona görə də o nə cəhənnəmin, nə də onun Zəbanisinin yox olmasını istəmir. Bu vaxt zəbanilərin rəhbəri qışqırır: Kömək, kömək! Sübhənə Təala onun sözlərini eşidir və onun köməyinə mələikələrdən ibarət qoşun göndərir. Üsyankar cəhənnəm əhli isə odu söndürən alətlərin köməyi ilə düşməni ağır tələfata uğradır, onlardan minlərlə nəfərini qırırlar. Onlar zülmətlər rəisini əsir götürülər. Bu zaman məğlub tərəf ağ bayraq qaldırır və qarşı tərəfi sülhə dəvət edirlər. Məğlub tərəflə inqilabçılar arasında danışıqlar başlayır. İnqilabçıların hər biri bir mələikənin belinə minib cənnətə uçurlar. Beləliklə, bu inqilabdan sonra cəhənnəmdə cəhənnəmlik qalmır” [173, 249].

Əmin ər-Reyhani daha sonra yazır: “Bilmirəm, mən qəsidənin sonluğunun bu cür qurtarması fikrinə gəlməyimlə, bəlkə də, səhv edirəm. Əks halda bu nadir ixtiranın əsərdə xatırladılmasının nə xeyri vardır? Şairin ruhuna gəldikdə onu demək lazımdır ki, qəsidədə bütün əzəmətilə parıldayan bu ruh insanın şəkk və şübhə dolu hissələrinin sahiblərini ağılın, ədalətin, insani məhəbbətin nuru ilə şölələndirir. Bu da insanda istər bu dünyada, istərsə də axirətdə gözəlliyə, ədalətə, məhəbbətə inamı möhkəmləndirir” [173, 250].

Əmin ər-Reyhani Cəmil Sidqi əz-Zəhavinin bu poemasını ərəb ədəbiyyatşünaslığında İraq şairinin özünün sağlığında ilkin olaraq təhlil edib Ərəb Şərqinə çatdıran bir şair, alim və ədəbiyyatşünas idi. Ər-Reyhəninin Qərb poeziyasına, onun keçdiyi inkişaf yoluna dərinlən bələd olmasını, Qərb şeiri ilə

Şərq şeiri arasında, xüsusilə, ərəb şeirində mövcud olan təqafiyə sisteminin şairin yaradıcılığını qandalladığını və bu qandalın onun mövzu, məzmun səmasında geniş cövlan etməsinə imkan vermədiyini, tək rəvi qafiyə sisteminin onun fikir genişliyinə, fikrin əhatəli ifadəsinə bir əngəl olduğunu çox düzgün duyub dərk etmişdir. Bütün bu deyilənləri nəzərə alacaq olsaq, onda deməliyik ki, ər-Reyhani bu poemanın Şərq-Qərb müstəvisində müqayisəli şəkildə ilkin şərhçisi, tədqiqatçısı idi. Ər-Reyhani bu tədqiqatı ilə əz-Zəhavini həm Ərəb Şərqinə, həm də Qərb dünyasına əhatəli şəkildə tanıtmışdır.

Bununla belə, ər-Reyhaninin bu fikirləri ilə əz-Zəhavinin tanış olub-olmaması barədə konkret bir fikir söyləmək çətin-dir. Tədqiqatçılar, xüsusilə Aida İmanquliyeva ər-Reyhaninin “Qalbu-l-İraq” əsərinin ilkin çap tarixini 1935-ci il kimi göstərir [71, 128]. “Cəhənnəmdə inqilab” poemasının isə 1931-ci ildə çap olunduğunu və ər-Reyhaninin araşdırmasının da həmin ildən sonra yazıldığını nəzərə alsaq, belə qənaətə gəlmək olar ki, bəlkə də əz-Zəhavi sağ ikən ər-Reyhaninin bu tədqiqatı ilə tanış ola bilməmişdir. Çünki əz-Zəhavi 1936-cı ilin fevral ayının 23-də dünyasını dəyişmişdir. Hər halda deməliyik ki, Əmin ər-Reyhani bu poema barəsində ilkin olaraq fikir söyləyən bir araşdırıcı olmuşdur.

Əmin ər-Reyhani və Cubran Xəlil Cubran

Əmin ər-Reyhaninin IV cildlik “Reyhaniyyat”ında Ərəb Şərqinə dair bir neçə esse və ədəbi-bədii məqaləsi vardır. Ədibin Ərəb Şərqinin məşhur şəxsiyyətlərindən biri barədə yazdığı kiçik həcmli esse-poeması bu yazıların içərisində özünün daşdığı ideya və məzmunu görə olduqca diqqətəlayiq əsərdir. Bu, Əmin ər-Reyhaninin yaxın dostu, sirdaşı, onun kimi ərəb məhcər ədəbiyyatının ən parlaq siması Cubran Xəlil Cubran haqqındadır.

Cubran Xəlil Cubranı Azərbaycan oxucularına əhatəli tanıتماğa ehtiyac yoxdur. Cubran haqqında Bakıda professor A. İmanquliyevanın ilk dəfə 1975-ci ildə “Cubran Xəlil Cubran” adlı monoqrafiyası çapdan çıxmışdır. B.Əziz-əliyevanın namizədlik dissertasiyası onun yaradıcılığına həsr olunmuş və AMEA-nın müxbir üzvü S.Xəlilovun 2009-cu ildə çap etdirdiyi “Şərq ruhunun Qərb həyatı” adlı kitabında C.-X.Cubrandan bir neçə seçilmiş nümunələr verilmişdir. Cubrana həsr olunmuş digər bir kitab A.İmanquliyevanın anadan olmasının 70, C.X.Cubranın isə 125 illiyi münasibəti ilə yenə də Bakıda nəşr olunmuşdur. Burada da Cubranın əsərlərindən çoxsaylı bədii nümunələr və məqalələr yer almışdır. Kitab f.e.d. N.Paşayevanın redaktorluğu və müqəddiməsi ilə, S.Xəlilovun ön sözü ilə çap olunmuşdur. AMEA-nın müxbir üzvü S.Xəlilovun 2009-cu ildə Moskvada çap etdirdiyi «Романтическая поэзия в контексте восточно-западной проблематики» adlı tədqiqat əsərində «Джебран Халил Джебран и азербайджанская литературно-философская мысль» adlı oçerki çap olunmuşdur. 2010-cu ildə Cubranın “Əl-əcnihə əl-mütəkəssira”(Sındırılmış qanadlar, Bakı, 2010) adlı əsəri orijinaldan tərcümə olunaraq Azərbaycan oxucularınının ixtiyarına verilmişdir. Kitabın tərcüməçiləri f.e.d. prof. G.B.Baxşaliyeva və f.ü.f.d. Ə.Məmmədova kitaba birgə ön söz yazmışlar.

Demək lazımdır ki, istər bu tədqiqat işlərində, istərsə də C.X.Cubranın Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş bədii qələm nümunələrində eləcə də bu nümunələrə yazılmış müqəddimə və şərhlərdə C.X.Cubran haqqında kifayət qədər məlumata rast gəlmək mümkündür.

Prof. A.İmanquliyevanın 1975-ci ildə “Elm” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş Azərbaycan dilində yazdığı “Cubran Xəlil Cubran” kitabı haqda həmin il f.e.n. V.Cəfərov “Yeni sahə, ilk qaranquş” adlı məqalə çap etdirmişdir. Məqalədə müəllif kitabın məziyyətlərindən danışmış, A.İmanquliyevanın məhcər ədəbiyyatı barədəki xidmətlərindən söz açmış və Cubran Xəlil Cubran haqqında tədqiqatçının əhatəli məlumata sahib olduğunu qeyd etməklə Cubranı azərbaycanlı oxuculara

bir şair, ədib, rəssam kimi təqdim etmişdir. Müəllif monoqrafiyanı Azərbaycanda “ərəb ədəbiyyatının, ərəb ədəbiyyatşünaslığı”nın təbliği baxımından çox təqdirəlayiq bir əsər hesab etmişdir” [11, 23]. O, bu kitabla Azərbaycanda ərəb ədəbiyyatının tədqiqi üzrə yeni bir tədqiqat obyektinin təməlinin qoyulduğunu xüsusi vurğulamış və onu belə təqdim etmişdir: “Kitabı, ümumiyyətlə, müasir ərəb ədəbiyyatı və xüsusən də onun mühacirətdə (Amerika Birləşmiş Ştatlarında) yazıb-yaratmış görkəmli bir nümayəndəsi haqqında Azərbaycan dilində yazılan ilk mətbu əsər, ilk qaranquş hesab etmək olar”[6]; [10, 23].

Beləliklə, deməliyik ki, Cubran Xəlil Cubran Azərbaycan oxucusuna prof. A.İmanquliyevanın vasitəsilə hələ 1975-ci ildən tanış idi. Son illərdə isə o, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz digər tədqiqatçılarımız tərəfindən yenidən yada salındı və əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olundu. Hətta onun “Kafir Xəlil” və “Peyğəmbər” kimi əsərləri ilə C.Məmmədquluzadənin “Ölümlər”, H.Cavidin oxşar adlı əsəri “Peyğəmbər” arasında paralellər, müqayisələr aparıldı. AMEA-nın müxbir üzvü S.Xəlilov “Cubran və Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi fikri” adlı əsər yazmışdır [16, 150-164].

Cubran Xəlil Cubran ərəb-amerika yazıçısı, şair, rəssam və filosof kimi məşhurdur. O, öz əsərini həm ingilis, həm də ərəb dillərində yazmışdır. Bu əsərlər ingilis və ərəb dillərindən dünyanın 30-dan artıq dilinə tərcümə edilmiş və dünyanın bir çox ölkələrində bu ümumbəşəri şəxsiyyət tanınmışdır. XIX əsrin sonlarında (1883-cü ildə) Livanın Bşarrə kəndində anadan olmuş və ilk təhsilini də elə orada almış C.X.Cubran 1895-ci ildə ailəsi ilə birgə ABŞ-ın Boston şəhərinə köçmüş və ömrünün sonuna qədər(1931-ci il) orada yaşamışdır. Cubran 1920-ci ildə Amerikada ərəb ədəbiyyatı tarixinə əbədi həkk olmuş “Ər-rabitə əl-qələmiyyə” adlı cəmiyyət yaradır. Bu cəmiyyət ABŞ-ın şimalında yaşayan ədəbi qüvvələrin sonrakı taleyində, onların yaradıcılığının ümumbəşəri mahiyyət kəsb etməsində mühüm rol oynayır.

C.X.Cubranın Mixail Nuaymə və Əmin ər-Reyhani ilə çox sıx həmkarlıq və dostluq əlaqəsi olmuşdur. Məhz buna görə də onun 1931-ci ildə Amerikada vəfat etməsi xəbəri Livanda yaşayan Əmin ər-Reyhanini bərk sarsıdır və onun ölümünə şeirlə bir esse yazır. Tədqiqatçıların esse-poema adlandırdıqları bu şeir beytlərin sayı müxtəlif olan doqquz bölümdən ibarətdir. Şeirdə ər-Reyhaninin romantik xəyalı pərvazlanır, Cubranın şanlı həyat yolunu vərəqləyir. Orada göstərilir ki, Cubran vətəninə tərki edib Amerikaya gedəndə özü ilə vətəninə dağlarının saf havasını, meşələrinin xoş ətrini öz ürəyində qürbətə aparmışdır. O, Livandan uzaqlaşmışdı, lakin onunla əlaqəsini kəsməmişdi. O, okeanın o tayına özü ilə ulu babalarının ənənəsini, mirasını aparmışdı. O taya qəlbində öz vətəninə, onun sevinci və kədərini aparmışdı. Cubran Amerikadan Parisə oxumağa gedəndə bu amalla, bu məramla yaşayır. Əmin ər-Reyhani onun Parisdə də öz əqidəsinə sadıq qaldığını qeyd edir. Yəni harada olmasından asılı olmayaraq o, heç vaxt Livanı unutmur, daima onun xəyalı ilə yaşayır.

Şeirdə göstərilir ki, Cubranın Parisdə rəssamlıq emalatxanası olur. O, bu emalatxanada 20 il biri-birindən gözəl əsərlər yaradır. Ər-Reyhani göstərir ki, Cubranın o dövrdə əlində iki qılınc vardı- biri Şərqi qılıncı, digəri isə Qərb. O, bu qılıncı heç vaxt qında saxlamır. Şərqi qılıncı ilə daima qəlbini zədələyir ki, o, daşlaşmasın, Şərqi heç zaman unutmasın. Qərb qılıncı ilə isə daima ağılı və ruhunu itiləyir. Ərəb və ingilis dilləri isə onun əsl istehsalat silahı idi. Bu dillər vasitəsilə o, öz fikir və fantaziyasını gücləndirmişdir.

C.X.Cubran ədəbiyyata pafos, stil (üslub) gətirmişdi. Əvvəllər Şərqi görməyə gözü olmayan xalqlar onun qələmi sayəsində Şərqi tanımış və onun səsinə eşitməyə məcbur olmuşdur. Bunlar Cubranın ər-Reyhaninin qələmi ilə nəzmə çəkilən, vəsf olunan bir sənətkar obrazı, bir dahinin xidmətləri idi.

Esse-poemanın son bölümü ər-Reyhaninin dostu, qardaşı Cubrana bəslədiyi dərin məhəbbətin inikası aşağıdakı misra-

larda belə təcəssüm olunmuşdur. Həmin beytlərin bir qədər ixtisarla tərcüməsi:

“Qardaşım, dostum Cubran!
Sənin əbədi olaraq öz vətəninə qayıdışın
Nə qədər kədərlidir.
O qayıdış ki, sənin həyatın və mübarizən qədər kədərlidir.
Əgər mən ürəyimi və gözlərimi sənə verə bilsəydim
Sən onlarla görüb dərk edərdin ki,
Biz səni necə sevirik, sənə necə yas saxlarıq.
Cubran, mənim qardaşım, dostum!
Şöhrət də bir günlükdür, kədər də bir günlük.
Əbədiyyət isə Livanındır.
Onun əzəmətli, uca, xeyirxah dağlarına xasdır.
Bu gün onlar səni öz ağışına aldığı kimi
Sabah da məni öz qoynuna alacaqdır.
Bizim hər ikimizin Şərq və Qərb qarşısındakı xidmətimizi
Sabah onlar qiymətləndirəcəklər.
Bizim insanlara etdiyimiz və edə bilmədiyimiz xeyirxahlığı
Gələcək müəyyənləşdirəcək.
Sabah mənim müqəddəs əl-Fureykədəki külüm,
Sənin külünlə xəlvət söhbət edəcəkdir.
Sabah mənim şam ağacları altında uyuyan
qəbrimin rayihəsini küləklər,
Sənin Livan sidirlərinin altında uyuyan
qəbrinin rayihəsi ilə öpüşdürəcəkdir”[59, 80].

Bu esse-poemanı Əmin ər-Reyhani 1931-ci ildə Cubran Xəlil Cubranın cənazəsinin Livan torpağına tapşırılması münasibətilə yazmışdır. Göründüyü kimi o, burada Ərəb Şərqi-nin əlçatmaz şəxsiyyətinin ədəbi obrazını yaratmağa nail ola bilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əmin ər-Reyhaninin “qardaşım, dostum”-deyə müraciət etdiyi Cubrana olan sevgisi, məhəbbəti, sədaqəti təkcə bu esse-poemada olan ülvü hisslərlə bitmir. O, bu hissləri M.Nuayməyə 1934-cü ildə ünvanladığı məktu-

bunda da bariz şəkildə ifadə etmişdir. Həmin məktubda da Cubrana olan dostluq, qardaşlıq duyğularının əbədi olduğunu bir daha nümayiş etdirmişdir. İndi isə həmin məktubla bağlı bəzi məqamlara nəzər salmaq istəyirik.

Məsələ burasındadır ki, prof. A.İmanquliyevanın “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” kitabının baş qəhrəmanları səviyyəsinə yüksəltdiyi bu üçlük Amerikada yaşadıkları müddətdə yaxın dost, qardaş olmuşlar. Bu üç Livan ədibindən biri olan ər-Reyhani 1920-ci ildə Amerikayı həmişəlik tərk edib öz doğma kəndi Fureykəyə qayıtmış, 1931-ci ildə Cubranın cənazəsi Livana gətirilmiş, M.Nuaymə elə həmin dövrdə Amerikayı tərk etmişdir. M.Nuaymə Livana qayıtdıqdan sonra Cubran haqqında “Cubran Xəlil Cubran” adlı bir kitab yazmışdır. Əmin ər-Reyhani həmin kitabı oxuduqdan sonra M.Nuaymənin bu kitabda Cubrana qarşı yürütdüyü bəzi müddəalarla razılaşmamışdır. 1934-cü ilin 6 yanvar tarixində M.Nuayməyə bir məktub yazmışdır. Məktub belə başlayır:

“Mənim qardaşım Mixail, Allah səni hifz etsin! Sən özünün “Cubran Xəlil Cubran”adlı kitabını mənə göndərməklə çox gözəl bir iş görmüsən. Sənə buna görə çox təşəkkür edirəm. Sənə ədəbiyyat aləmində böyük uğurlar qazanmağı arzu edirəm. Ancaq sənin bu gözəl ağacının gövdəsində mən bəzi zədəli, qurd yemiş yerlərə rast gəldim və qorxuram ki, bu çürüklük sonra ona ağır zərbə vursun. Ona görə də bu barədə sənə məlumat vermək istəyirəm. Axı mən sənin bu ağacını, onun məhsulunu çox sevirəm”[59, 292].

Konkret olaraq Əmin ər-Reyhani öz məktubunda M.Nuaymənin kitabının 131, 144 və 244-cü səhifələrində müəllifin eqoizmindən doğan, Cubran barədə qeyri-obyektiv fikirlərin olduğuna işarə verərək göstərir ki, “o hansı əsaslarla ümumi şəkildə dediyi “insanlar yazıçıların dilindən və qələmindən çox əziyyət çəkirlər” fikrini Cubranın yaradıcılığına da şamil edir? Axı Cubran belə olmamışdır. Sən bu fikirlə onun böyük və kiçik əsərlərinin, ədəbiyyata və incəsənətə dair yaratdıqlarının üstündən sanki bir xətt çəkib onun zəhmətini heçə endirirsən” [59,292]. “Sən öz qardaşının çətin anlarda ürəyinə nəzər salır-

san və onu sevənlərin qəlbini yaralayırısan, sonra isə heç bir əsas olmadan onun qeyri-mühüm və şəxsi məsələlərinin üstündəki pərdəni qaldıraraq car çəkirsən. Halbuki insanlar bunu bilməməlidirlər” [59,292].

Daha sonra ər-Reyhani qeyd edir ki, Cubran Nuayməninin təbirincə sirrli, gizli adam olmuşdur. Nuaymə guya onun qəlbindəkiləri oxumağa qadir imiş. Ər-Reyhani bu fikrə də etiraz edərək yazır: “Sənə məlumdur ki, son 10 ildə mənim Cubranla sənə qədər yaxınlığım olmayıb(o burada 1920-ci ildən Cubranın ölümünə qədər keçən 10 ili, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Amerikadan əbədi olaraq ayrılmasını nəzərdə tutur-F.M.). Ancaq mən onu uzun illərdir tanıyırdım və ona Sizdən əvvəl heyran olmuşdum. Onun qəlbini Sizin zond salmağınızdan çox-çox qabaq bələd olmuşdum. Biz-nə mən, nə də Cubran psixoloq olmamışdıq ki, biri-birinin qəlbinə girək. Mən nə qədər sağam, istər Paris və Londonda, istərsə də Nyu-Yorkda qonşu olduğumuz dövrdə ona olan məhəbbətimdən heç vaxt dönməyəcəyəm” [59,292].

Əmin ər-Reyhani məktubda qeyd edir ki, Cubran çox sadə, qəlbi, ürəyi açıq bir insan olmuşdur. Biz onunla səmimi olmuş, bir yerdə çörək kəsmiş, bir yerdə məqalə, qəsidə yazmış, birgə mahnı oxumuşuq, Allaha dualar edib, ayələri təkrarlamışıq, hətta bütün Nyu-Yorku 25 dollara satmağa da razı olmuşuq”. Ər-Reyhani fikrinə davam edərək yazır ki, o bunları Cubranı müdafiə etmək üçün yox, dostluğu, məhəbbəti xilas etmək üçün deyir. O yazır ki, Cubran bu gün əbədiyyət dünyasındadır, onun müdafiəyə ehtiyacı yoxdur, ancaq bil ki, sən səhv etmisən, qoy allah səni bağışlasın. Ər-Reyhani məktubunu aşağıdakı sözlərlə qurtarır:

“Bununla belə, sənə kitabında “əl-Mustafa”, “Məst olma, oyanma, yenidən məst olma” və “Nyu-York” kimi fəsillər vardır ki, mən onların qarşısında baş əyirəm. Bunlar ərəb ədəbiyyatının şəfəqli, işıqlı zirvələridir”. Əlbəttə, ər-Reyhaninin bu fikirləri barədə konkret bir şey demək, ona haqq qazandırmaq və ya inkar etmək üçün M.Nuayməninin həmin kitabını oxumaq gərəkdir. Ancaq bu bizim imkanlarımız xaricindədir.

O ki qaldı xatırladılan məktuba bu barədə onu demək lazımdır ki, ər-Reyhaninin həmin məktubunu rus şərqşünası A.A.-Dolinina ərəb dilindən tərcümə edərək onu Əmin ər-Reyhaninin 1988-ci ildə Leninqradda çap edilən “Seçilmiş əsərləri”ndə nəşr etdirmişdir [45, 292-295].

Əmin ər-Reyhani və Şibli Şmayyil

Əmin ər-Reyhaninin esse və məqalələri içərisində vəfatı münasibətilə ədəbi-fəlsəfi planda oçerk yazdığı ikinci bir şəxsiyyət XX ər Şərqinin böyük mütəfəkkiri səviyyəsinə yüksəlmiş suriyalı Şibli Şmayyil ərəb mühacirlərindən deyildi, amma bir filosof kimi Qərb yönümlü, Qərbə meyilli, dünyanı təsəvvür və qavramanın elmi əsaslarla şərhinə çalışan bir mütəfəkkir idi. Onu Ərəb Şərqinin tanınmış ziyalıları, şair və yazıçıları, mütərəqqi şəxsiyyətləri yaxşı tanıyırdı. Bu sözün həqiqi mənasında iri hərflərlə yazılan –Azadlıq, Həqiqət və Kamilləşmə carçısı öz yazılarında bu üç ülvə mənəli sözün birgə əmələ gətirdiyi bir ilahi anlama həmişə sadıq qalmış, zülmkarları, despotları daim qamçılarmış və onları bu üç sözün əhatə dairəsindən uzaqlaşmağa çağırarmışdır. Bu amala daima sadıq qalan Şibli Şmayyil mütərəqqi əqidəli insanların zorakı, qaraguruhçular tərəfindən sıxışdırılmasını gördükdə bütün varlığı ilə zorakılığa məruz qalan insanların müdafiəsinə qalxmış, onun Azadlıq, həqiqət və Kamilləşmə yolundakı mübarizəsinin zamanın tələbinə cavab verdiyini öz elmi, təfəkkürü, dünyagörüşünə əsaslanmaqla sübut etməyə çalışmışdır.

Yeri gəlmişkən burada belə bir faktı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, İraq şairi Cəmil Sidqi əz-Zəhavi (1863-1936) 1910-cu ildə Misirdə çıxan “Əl-muəyyəd” qəzetində qadın hüququna dair yazdığı “əl-Məra və əd-difəu anhə” (“Qadın və onun müdafiəsinə dair”) məşhur məqaləsini çap etdirdiyi zaman bu məqalə Ərəb Şərqində bir bomba kimi partlamış, qaraguruhçu qüvvələr bu şairi cismani şəkildə məhv etmək istəmişdilər. Əz-Zəhavi o vaxt Bağdadda işdən azad edilmiş, ev dus-

tağına çevrilərək məhbus həyatı yaşamağa məhkum edilmişdir [9, 14-15]. Həmin dövrdə vəziyyətin çox gərgin olduğunu görən Misrin ədib və ziyalıları başda Şibli Şmayyil olmaqla Yəqub Sərruf, “əl-Hilal” jurnalının baş redaktoru, İslam tarixi romanlarının müəllifi, məşhur Curci Zeydan və şair Vəliəddin Yəkun əz-Zəhəvini xurafat yığnağının cəngindən qurtarmaq üçün bütün varlıqları ilə onun müdafiəsinə qalxmışdılar [207, 180].

Bu hadisə ilə əlaqədar türk oğlu, şair Vəliəddin Yəkun(1873-1921) Şibli Şmayyilə ünvanladığı məktubunda əslən Suriyadan olan bu mütəfəkkir filosofa müraciətlə yazır ki, Osmanlı kostitusiyasından sonra da mühafizəkar dairələrin qılıncları yenə də boyunları kəsməkdə davam edir. O, məktubun sonunda müsəlmanlara üz tutaraq yazırdı: “Ey müsəlmanlar, mən də sizin kimi müsəlmanam. Ancaq sizin hərəkətiniz mənə bərk əsəbiləşdirir. Əbdülhəmid insanları qırır, onlara zülm edərək zindana salır, xəzinələri qarət edir. Bütün bunlar sizin dininizdə qadağandır, haramdır. Sizə məlumdur ki, o vaxt həmin adamların (əz-Zəhəviyə hücum edən qaraguruhçu dəstə nəzərdə tutulur–F.M.) heç biri onun əleyhinə getmədi, ziddinə bir kəlmə belə danışmadı. Lakin bu gün onlar ölkədə azadlıq hökm sürdüyü bir vaxtda azad insanları gördükləri zaman onlara nifrət yağdırır, onların ətrafında olmayanlara hücum edir, din adından hay-küy qaldırırlar. Ey müsəlmanlar, bu gün əz-Zəhəviyə edilən hücumlar, sabah sizin övladlarınıza ediləcəkdir” [207, 117].

Rus-sovet şərqşünası, məşhur ərəbşünas alim, prof. A.A.Dolinanın “ilk ərəb materialisti və darvinisti” kimi qələmə verdiyi Şibli Şmayyil [64, 15] XX əsrin əvvəllərində Ərəb Şərqində bax beləcə bir hüquq müdafiəçisinə çevrilmişdir. Bəs görəsən, Ərəb Şərqində belə bir nüfuzlu şəxsiyyətə çevrilən Şibli Şmayyili Əmin ər-Reyhani oxuculara necə təqdim edirdi?!

Əmin ər-Reyhani 1917-ci ildə Şibli Şmayyilin vəfatı münasibətilə yazdığı oçerkə aşağıdakı sözlərlə başlayırdı: “Şərqdə elə istedadlar var ki, Şərq onun istedadının tam dərinliyinə

nüfuz edə bilmir. Şərq insanların içərisində elə bir qrup vardır ki, onlar layiq olduqları qiyməti tam ala bilmirlər. Buna nümunə kimi mən bir nəfəri qeyd etmək istəyirəm. Bu şəxsin əsərləri azdır. Amma o, özünün nadir istedadı ilə digərlərindən seçilir. O özünün varlığı ilə ətrafındakılara şəfəq saçır, insanlara nur, işıq, ziya bəxş edir. Belə adamın həyatının məqsədi şan-şöhrət, ad-san, var-dövlət deyil. O, elmin, ədəbiyyatın və həqiqətin naminə millətə xidmət edir”[60, 268].

Əmin ər-Reyhani göstərir ki, “Qərbdə belə adamlarla nadir hallarda rastlaşmaq olur, baxmayaraq ki, orada inkişaf, yüksəliş hökm sürür. Şibli Şmayyil Şərfin belə istedadlarından. Ərəb milləti onun itkisi üçün göz yaş tökməlidir və buna görə heç kim ona tənə edə bilməz” [60, 269].

Əmin ər-Reyhani göstərirdi ki, “Şibli Şmayyilın ən böyük xidmətlərindən biri o idi ki, o, ömrünün sonuna kimi öz məramından dönmədi. O, ərəb millətini ilkin olaraq təcridçi inkişaf nəzəriyyəsi ilə tanış etdi. O, zəmanəsinin yalan və böhtan əqidəli cəlladlarına qarşı həqiqət və ədalət bayrağını ucaltdı. Onun bayrağı bizim bayrağımızdır, elmin, inkişafın bayrağıdır”-deyən ər-Reyhani çox təəssüflə xatırladır ki, Şərqdə əfsuslar olsun ki, belə adamları kafir, allahsız adlandırırlar.

Nəhayət, bütün bu ikili yanaşmalara baxmayaraq Əmin ər-Reyhaninin Şibli Şmayyil haqqında son qənaəti belədir: “Şibli Şmayyil ulu tanrının yetişməkdə olan gənc ərəb nəslinin içərisində göyerməkdə olduğu pak bir ağacdır. Onun ölümündən sonra da bu ağac onun həyatda diri olduğu zaman ucaldığından çox qol-budaq atıb şaxələnəcəkdir”[60, 271].

İraqın görkəmli ziyahları və ölkədəki təhsil sistemi barədə

Əmin ər-Reyhaninin istər ikicildlik “Muluku-l-arab”, istərsə də “Feysəl əl-əvvəl” və “Qalbu-l-İraq” kimi əsərlərində bir ərəb ölkəsi kimi digər ərəb ölkələri ilə müqayisədə İraqa daha geniş yer ayırılmış, onun 20-ci illərdəki ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatı, təhsil sistemi barədə olduqca maraqlı, diqqət çəkən fikirlər söylənilmişdir.

Əmin ər-Reyhani İraqla bağlı yazdığı əsərlərində Ərəb Şərfinin bu ölkəsinin ədəbi mühitindən, onun şairlərinin poetik istedadından, onların öz şeirlərində toxunduqları ictimai-siyasi məsələlərdən xeyli söhbət açmış və ədəbiyyatın bu sahəsinin ölkədəki mövcud durumun təsirindən bir ərəb ədəbi münəqqidi kimi ətraflı bəhs etmişdir. Biz bundan əvvəlki bölümlərdə bu şairlərdən ikisi- Məruf ər-Rusafi və Cəmil Sidqi əz-Zəhavi barədə Livan ədibinin fikirləri ilə tanış olmuşduq.

Belə şairlərin sırasında o, daha iki şairin şeirlərindən bəhs etmişdir. Bunlar **Kazım əd-Dəcili** və **Məcidi əş-Şavidir**. Ər-Reyhaninin yazdığına görə, Kazım əd-Dəcili İraqda əz-Zəhavi və ər-Rusafidən sonra dini əqidəsinə görə fanatlar tərəfindən lənətlərlə, küfurlərlə qarşılaşan üçüncü şairdir. Qəribədir ki, ər-Reyhani onun şeirlərində təbliğ etməyə səy göstərdiyi materialist əqidəsinə görə, “Şiruh əqrab ilə şuara əl-cahiliyyə” (“Onun şeirləri cahiliyyə şairlərinin şeirinə daha yaxındır”)-deyərək bu şairin açıq, cəsarətli fikirlərinə yüksək qiymət vermişdir. Hətta ərəb ölkələrində onun mislində digər bir kimsə ilə rastlaşmadığını söyləyən ədib buna görə də onu ingilis şairi Ernest Heneyley (XIX əsr) müqayisə edir.

Əmin ər-Reyhani bu şair haqda fikirlərini belə yekunlaşdırır: “Bir dəfə mən Kərbəlada şairin əqidə yoldaşlarının – şüərlərin topladığı bir izdihamlı yığıncaqda iştirak etdim. Kazım əd-Dəcili orada cəsarətli, olduqca kəskin bir çıxış etdi. Mən onun mühafizəkarların, dini təəssübkeşlərin qəzəbinə tuş gəlməməsi arzusu ilə çıxışına qulaq asırdım. O əvvəlcə ölkədə

üç şeyin–elmin, amirliyin və qayda-qanunun sabitliyinə toxunaraq ingilisləri təriflədi və sonra üzünü iştirakçılara tutaraq dedi: “Bizdə elm, güc, qayda-qanun hanı? Bizim ərəb dövlətlərində dirçəliş əsri kimi qələmə verdiyimiz ötən əsr məgər qan tökənlərin əsri deyildimi? Bizim mədrəsələrimizdə, eləcə də kətatiblərimizdə (mollaxanalarımızda) fəsad yuva salmayıbmı? Yoxsa, bizim evlərimizin içində, künc və bucaqlarında ənənələrin çirkabları, qədim, eybli adətlərimizin üfunəti hökmran deyilmi? Dinimizdə xürafat və müqəddəs hesab olunan bəzi adətlər həqiqətin və faydalı işlərin üstündə hökmranlıq etmirmi?”. Bax, bu öz məzhəb qardaşlarını, millətinin oğullarını oyatmağa çalışan əd-Dəcili idi. Əgər onun kafirliyi barəsində sonralar bir fikir çıxarılsa, təəssüflənməyin [184, 393]”.

Doğrudan da ağır ittihamdır. Bu ittihamların Kərbələdə bir şair tərəfindən səsləndirilməsi XX əsrin əvvəllərində İraqda ziyalı oyanışının sübutu idi.

Əmin ər-Reyhaninin İraq ədəbi mühitinin o dövrdəki tanınmış nümayəndələrinə həsr etdiyi oçerklərindən biri də “Əbdül Məcid əş-Şavi” adlı oçerkidir. Bu şair təhkiyəçinin qənaətinə görə İraqda lənətlə damğalanaraq dini və bəzi mühafizəkar dairələrdə küfr işlədənlərin siyahısında dördüncü yeri tuturdu.

Əbdül Məcid əş-Şavi Əmin ər-Reyhani ilə görüşüb tanış olanda onun təxminən əlli yaşı varmış və bu şəxs o vaxta kimi bir sıra dövlət və hökumət qulluğunda çalışsa da çox sadə həyat tərzini keçirmişdir. O, öz işinə daim məsul bir şəxs olmaqla yanaşı, öz gücünün, bacarığının əsas hissəsini xidməti vəzifəsinə həsr etmiş və bunun müqabilində az bəhrə ilə kifayətlənməli olmuşdur.

Ər-Reyhani bu şairlə əmir Feysəlin rəsmi qonaqlığında tanış olmuşdur. Bu ədib özünün sadə geyimi, səmimi rəftarı, poeziya vurğunu olması ilə livanlı ədibin marağını özünə cəlb etmişdir. O, ər-Reyhaninin yazmasına görə, bir dəfə də olsun, digər iraqılı həmkarları kimi ər-Reyhani ilə görüşməyə mehmanxanaya, onun yanına gəlməmişdir. Amma ər-Reyhani ilə görüşəndə onu: “Xoş gördük, əmi oğlu!”- deyə salamlamış-

dır. Əmin ər-Reyhaninin ona təəccüblə baxdığını görəndə o, dərhal “Təəccüblənmə, biz sənənlə əmi oğluyuq. Sən Əbül Əla əl-Mərrinin, mən isə Ömər Xəyyamın oğluyam. Onlar isə qardaş olmuşlar”- deyərək Əbül Əladan və Ömər Xəyyamdan şeirlər söyləmişdir ki, bu da Əmin ər-Reyhaninin çox xoşuna gəlmişdir [184, 394]. Ər-Reyhani “Ər-Reyhaniyyat”da bu şair haqqında da xeyli məlumat vermiş və onun öz dövrü üçün müasir olan fikirlərindən ətraflı bəhs etmişdir.

Həmçinin Əmin ər-Reyhani öz yazılarında İraq ədəbiyyatşünasları barədə müəyyən fikirlər söyləmiş və bu ölkədə yenicə çiçəklənməkdə olan bu janrın heç də quru, boş yerdən yaranmadığını, bu ölkədə ədəbiyyatşünaslığın inkişafı üçün əlverişli zəmin olduğundan xəbər verir. O, qeyd etmişdir ki, İraqda ədəbiyyat nümayəndələrindən çoxları hürriyyət və ədəbiyyatda yeniliyin tərəfdarıdır. Əmin ər-Reyhani yazır ki, “təəssüf ki, imkan məhdudluğu üzündən onlar haqqında burada bəhs edə bilmir və bir də əsərin “Muluk əl-arab” adlanması da bu istəyi geniş açıqlamağa ona imkan vermir. Bununla belə o, bu sayaq İraq ziyalılarından biri barədə qısaca da olsa, məlumat verməyi zəruri sayır. Bu şəxs yaşına görə yox, əsərlərinin dərinliyinə görə, onların ən böyük filoloq-ədəbiyyatşünası **Rəfail Battid**dir. O, ilk gündən İraq yenilikçi şairlərinin tərəfində dayanmışdır. O, “İraq Ərəbində müasir ədəbiyyat” adlı kitabın müəllifidir. Əmin ər-Reyhani yazır ki, Rəfailin üç cilddən ibarət nəzərdə tutduğu bu qiymətli araşdırmasının ilk cildi artıq İraq ədəbiyyatsevərlərinin sevimli kitabına çevrilmişdir. Ər-Reyhaninin təbirincə bu görkəmli ədəbiyyatşünası İraq ədəbiyyatının Xəlliqanı və “ensiklopedik zəkası” hesab etmək olar [184, 316].

Əmin ər-Reyhani yazır ki, “Rəfail Batti təqlidçiliyin, ənənəçiliyin əleyhdarı idi. O, şeirdə təkqafiyəlilik sisteminin məcburiyyətinin təbliğatçısı deyildir. O özü də şair idi və mənsur şeirə daha çox meyl göstərirdi” [151, 314].

“Qalbu-l-İraq” əsərində Əmin ər-Reyhani ölkənin ədəbi-mədəni həyatını daha geniş təsvir və təhlil etməklə yanaşı, bir növ bədii publisistikaya da üstünlük vermişdir. Qələmə aldığı

bədii oçerklərdə onun diqqətini çəkən bir sıra maraqlı hadisə və əhvalatlar: xalqın məişəti, etnoqrafiyası, ümumi mədəni durumu fonunda təhkiyəyə cəlb edilmişdir. Səyahətə çıxana qədər Qərbin ədəbi və mədəni həyatını öz gözləri ilə görmüş Suriya-Amerika məktəbinin bu yetirməsi üçün Ərəb Şərqində müşahidə etdiyi hər şey yeni idi. Bu yenilik təqribən 50 yaşına qədər Ərəb dünyasını görməyən bir ədib üçün “Min bir gecə” nağıllarının əsrarəngiz sehr dünyasını xatırladırdı. Təpədən dırnağadək təzadlar içərisində çabalayan, sakinləri daim zorakılıq, qarətçilik xofu ilə üzləşən, əxlaqi-etik mədəniyyətlərində müxtəlif millətlərin davranış tərzlərinin mövcud olduğu, amma bununla belə texniki tərəqqinin zirvəsinə yüksəlmiş Amerika mühitindən az qala Şəhircinin nağıl dünyasına düşmüş bu Qərb düşüncəli ədib üçün ərəb ölkələrində gördüyü hər şey: insanların davranışı, məişət tərzini tamamilə yeni idi. Özü ərəb olduğu halda ərəb mədəniyyətinə yad olan bu ədib üçün İraqda müşahidə etdiyi ən xırda epizodik amil də onun nəzər-diqqətini maqnit kimi özünə çəkirdi. Məhz buna görə də Ər-Reyhəninin “İraqın qəlbi” əsərində müxtəlif başlıqlar altında verilmiş təəssüratları xırda publisistik yazılar və yaxud xırda hekayələr də adlandırmaq mümkündür. Onlardan bəzilərinin adlarını xatırlatmaq yerinə düşərdi: “Əs-sufi əl-əkber” (“Ən böyük sufi”), “Əl-məra əl-məhulə” (“Naməlum qadın”), “Fi vafat əş-şeyr” (“Şeyr vadilərində”), “Şəəriu-l- mustənsir” (“Mustənsir küçəsi”) və s. Onu da qeyd edək ki, “Əl-mustənsir küçəsi” 1988-ci ildə Leninqradda tanınmış rus şərqşünas alimi A.A.Dolininin redaktorluğu ilə “Amin ar-Reyxani. İzbrannoje” adlı məcmuədə rus dilində nəşr olunmuşdur [64, 316-338].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin oçerkləri “Əmin Ər-Reyhəni və onun ərəb romantizminin təşəkkülündə rolu” tədqiqatının müəllifi prof. A.İmanquliyeva xırda hekayələr kimi qələmə vermişdir. Bu barədə o belə yazır: “Ər-Reyhəninin nəsrində əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri məişət təsviri olan səyahətlər barədə *hekayələr* xüsusi yer tutur. Qeyd edək ki, vaxtı ilə romantiklər maarifçi oçerklə yanaşı, bu janrın re-

alist təhlil elementlərinin toplandığı bədii nümunələr arasında müəyyən inkişaf mərhələsi olan məişət oçerkini də yaratmışdırlar. Məişətin səciyyəvi xüsusiyyətləri, həyat təfərrüatları ər-Reyhəninin səyahətlər haqqında yazdığı hekayələrində geniş şəkildə özünə yer tapmışdır. Hekayələrdə hər şeydən əvvəl, insanların zahiri görünüşünə, onların davranış tərzlərinə, geyimlərinə diqqət yetirilir» [28, 192].

Tədqiqatçının “hekayələr” kimi təqdim etdiyi həmin oçerklərin bir qismi barədə öləri məlumat vermək istəyirik. Bunlardan biri “Əs-sufi əl-əkber” (“Ən böyük sufi”) adlanır. Bu hekayə ədibin Bağdadda Mənsur əl-Həllacın məqbərəsini ziyarət edərkən aldığı təəssüratlardan yaranmışdır. Orada “Ənə-l-həqq” deməsinə görə boynu vurulan Mənsur əl-Həllacın həyatının bəzi məqamlarından, xalq arasında onun haqqında gəzən rəvayətlərdən bəhs olunur.

Ədibin digər bir hekayəsi “Əl-məra əl-məçulə” həcm etibarilə “Əs-sufi əl-əkber” hekayəsindən kiçik olsa da, oradakı faktlar özünün nadir olması, biz azərbaycanlılar üçün maraqlı olması ilə diqqəti daha çox cəlb edir. Livanlı ədib Mənsur əl-Həllacın məqbərəsinin yaxınlığında iki türbəyə rast gəlir. Onlardan biri Zibeydə adlı bir qadına məxsus olmuşdur. Əslində bu türbənin sahibinin adı orada tam yazılmadığı üçün ər-Reyhəni bu bər-bəzəkli türbənin sahibinin kim olduğunu müəyyənləşdirə bilmir. Türbənin kitabəsində yalnız iki hərf “ج” və “ب” hərfləri həkk olunduğu üçün onun Harun ər-Rəşidin zövcəsi Zubeydə xatunun, yaxud digər Abbasi xəlifəsi əl-Mustədi Biəmfillahın zövcəsi, xəlifə Nasirəddin Billahın anası Zəmrədənin türbəsi olduğunu müəyyənləşdirə bilmir. Ona görə də hekayəyə “Naməlum qadın” adını verir. Biz azərbaycanlılar üçün maraq doğuran məsələ isə ondan ibarətdir ki, bu hekayənin başlanğıcında ər-Reyhəni Mənsur əl-Həllacın məqbərəsinin yanında bir türbənin də olduğunu qeyd edir. O, həmin türbənin kimə məxsus olması və bu adamın kimliyi barədə ətraflı məlumat verir. O yazır: “Mən Bağdadda görünüşü, memarlıq üslubu ilə diqqəti çəkən ikinci belə bir türbəyə rast gəlmədim. Mənsur əl-Həllacın məqbərəsi yaxınlığında, seyrək

xurma ağaclarının kölgəsi altında yerləşən bu türbənin sahibi sufi əs-Suhravərdidir. Həmin səhifədə ər-Reyhani sətir altında Suhravərdinin kimliyi barədə belə məlumat verir: “O, Əbü-l-fəth əş-Şəhabəddin Yəhya bin Həsən əl-Həkim əs-Süh-rəvərdidir. Onun günəşi hicrətin altıncı əsrində Azərbaycan əyalətinin Marağa şəhərində öz işığını yaymış və vaxtından qabaq da Hələbdə sönmüşdür. Bunun da səbəbi odur ki, bu sufi alim Həllac kimi kafirlik və zındıqlıya meyillənmişdir. Hələb şəhərinin üləmaları onun qanının tökülməsi barədə fitva vermişdilər. O vaxt Şəhabəddinin 38 yaşı tamam olurdu. Sührəvərdi uğurlu şair idi. Onun bir qəsidəsinin mətləi belədir:

ووصالكم ريحانها و الروح

ابدا تحن إليكم الأرواح

173, 163].

Əlbəttə, Əmin ər-Reyhaninin Sührəvərdi haqqında söylədiyi bu fikirlər, bir azərbaycanlı kimi bizləri maraqlandırmaya bilməz. Məlum olduğu kimi, şeirlərində “Ənə-l-həqq” söyləyən görkəmli Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi də Hələb şəhərində etiqadına görə din xadimlərinin fitvası ilə edam olunmuşdur.

Əmin ər-Reyhanin “İraqın qəlbi” kitabında toplanan təəs-sürat hekayələri sırasında “Əl-mustənsir küçəsi” hekayəsi Dəclə çayının sol sahilində, Harun ər-Rəşid küçəsi ilə yanba-yan uzanan, o dövrdəki Bağdadın hökumət, ticarət və bank sistemi binalarını özündə cəmləşdirən əl-Mustənsir küçəsinin real durumuna həsr olunmuşdur. Livanlı ədib bu küçənin kafe və restoranlarından, gecə barlarından, pilləkanlarla birbaşa Dəclə çayının sahilinə enən, qədim ərəb memarlığı üslubunda tikilmiş fərdi yaşayış binalarının quruluşundan, öz gündəlik dolanışq vasitələrini emalatxanalarındakı çəkic, zindan zər-bələrinin təsiri ilə hazırladıqları məhsullardan çıxardan, qiy-mətdə heç kəsi aldatmayan, ticarətlərini vicdan və düzlüklə aparan sabii ustalarının gümüş üzərində döyüb düzəltmələri müxtəlif növlü əl işlərindən söhbət açır. Bu sənətkarların həyat

və məişət tərz-i barədə ər-Reyhani belə yazır: “Sabiilər sadə həyat tərz-i keçirir və vicdanla alver edirlər. Bunlar əl-Mustansir küçəsində rastlaşdığım ən gözəl insanlardır. Onlar ümumiyyətlə, Bağdadın ən ləyaqətli sakinləridirlər” [173, 321].

A. İmanquliyevanın yazdığı kimi, bu cür hekayələrdə Əmin ər-Reyhani hər şeydən əvvəl insanların zahiri görünüşünə, onların davranış tərzlərinə və geyim tərzinə diqqət yetirir. Məsələn, o, bağdadlıların libaslarını belə təsvir edir: “Bağdadlıların başdan, daha doğrusu, baş geyimlərindən, onları bəzəyən çalma və ya sidaradan başlayaq. Təsəklər arasında diqqəti ilk cəlb edən qəhvəyi yaxud qara rəngli yun parçadan bürmələnmiş böyük təsəkdir....Onu ya göy, ya da qırmızı rəngli yaylığın üstündən geyirlər. Üst geyimi olan əba qara rəngdə, qızılı, gümüşü ya da qara sapdan tikilirdi. Qızılı və ya gümüşü saplardan tikişi olan qara əbalar Bağdada Avropadan gətirilən parçadan tikilirdi” [28, 192-193]; [64, 326].

Qeyd etmək lazımdır ki, Əmin ər-Reyhaninin Şərqlə, eləcə də Ərəb Şərqi ilə bağlı yazdığı əsərlərində, xüsusilə Şərqə həsr etdiyi şeirlərində öz millətində, onun dahi sənətkarlarının qoyub getdiyi zəngin irsə əbədi vurğunluğu aydın hiss olunur. Bunu onun “Əl-mustənsir küçəsi” adlı hekayəsində də açıq hiss etmək mümkündür. Məsələn, ədib bu küçədə rast gəldiyi küçə ticarətindən də bir şərqli kimi böyük zövq alır. Bu zövqü o, həmin küçədə alver edən bir gəncin timsalında, onun Şərq poeziyasına vurğunluğunu və belə bir istedadın məhz Şərq əhlinə məxsus olduğunu Qərb dünyasına misal çəkir. Fikrimizə bir qədər etinasız yanaşanlara bu dediklərimizi sübut etmək üçün ər-Reyhaninin özünə müraciət edək. Ər-Reyhaninin nəzərini bu küçədə, bazarın girəcəyində özünün kiçik ticarət köşkünə qurub duzlu suda qovrulmuş qarpız tumu satan bir gənc cəlb edir: “Bu gənc mənim ona baxdığımı görüb ərəbcə olduqca dərin mənalı bir beyt dedi:

“İnsanlar dünyanın hər yerində sərvət dalınca qaçirlar,
Hər bir kəs öz addımını ata-ata!”

Ey, Nyu –York ! Sənin küçədə araxis (fısdıq) satanlarının içində bir nəfər tapıların ki, alver edə-edə şeir söyləsin?! Ey, London! Ey, Paris! Sizin balıq və ya qurbağa satanlarınızın arasında bircə nəfər tapıların ki, o, şeirlə aforizm desin?! Bax bu, Şərqdir! Təvazökar, nəzakətli, sadə Şərq! Həqiqətdə isə bu bağdadlı insanlara qarmaq atanlardan daha alicənab, daha yüksəkdə dayanan bir şəxsdir. O, müasir nəslin nümayəndəsi sayılsa da onun daha şərəfli keçmişi vardır. Ancaq o, aza qanedir və öz müdrik gözü ilə harada gizli, harada aşkar tələnin olduğunu yaxşı görür” [64, 331].

Bizim qənaətimizə görə bu müdrik kəlalara əlavə şərh verməyə ehtiyac yoxdur. Ər-Reyhani yoxsul, kasıb şərqlinin mənəvi zənginliyini təqdir və təbliğ edərək Şərqə aşağı nəzərlə baxan Qərb aləminə rişxənd edir.

Uzun illər yaşayıb yaratdığı Amerika Birləşmiş Ştatlarında, eləcə də Avropaya səyahəti zamanı bir sıra Qərb ölkələrində yaxından izlədiyi, yaxud müşahidə etdiyi ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, həmçinin, elm və təhsil sistemi Ərəb Şərqinə səyahəti zamanı Əmin ər-Reyhanini təkcə bir turist, bir yazıçı kimi yox, həmçinin bir təəssübkeş ərəb maarifpərvəri kimi ərəblərin təlim, təhsil sistemi ilə yaxından maraqlanmışdır. Məsələn, onun Yəməndə olarkən 11-13 yaşlarında iki ərəb məktəblisi ilə apardığı söhbətlər, eləcə də İraqda olarkən bü-tövlükdə bu ölkənin təhsil sistemi ilə ətraflı tanış olması və bu barədə öz düşüncələrini izhar etməsi onun ərəb millətinin gələ-cək taleyinə biganə qalmadığını sübut edən ən mötəbər bir də-lildir.

Əmin ər-Reyhaninin Yəməndə ərəb məktəbliləri ilə etdiyi söhbət daha çox səciyyəvidir. Müsahibə zamanı bu gənclər türklərin ölkədən getdiyi andan bu məmləkətdə təlim-tərbiyyə və təhsilin süquta uğradığını söyləmişlər. Onlar bu ərəb ma-arifpərvərinə bildirmişlər ki, türklərin təhsil sistemi onlar üçün daha məqbul sayıla biləcək bilik sistemi imiş. Beləki, türklər onları pulsuz dərs ləvazimatı ilə təmin edir, onlara dünyəvi elmləri–riyyaziyyat, coğrafiya, həndəsə və s. fənləri öyrədirlər-miş. Təhsil sahəsində qoyduqları qayda-qanun onların inkişə-

fina əhəmiyyətli dərəcədə kömək etmişdir. Ancaq türklər gəndən sonra onlara mədrəsələrdə yalnız Qurani-Kərimi oxumaq tədris olunurmuş ki, bu da çox vaxt müdərrisin ya mürgüləməsi, ya da dərin yuxuya getməsi ilə müşaiyyət olunmuş. Əlbəttə, belə təhsil sistemi bu yeniyetmə gəncləri əvvəlki dövrlə müqayisədə heç vəclə razı salmırmış” [184, 315].

Ancaq Yəmən təhsil sistemi ilə İraq təhsil sistemi arasında da böyük fərq varmış. İraqda təhsilin ibtidai, mədrəsə və ali təhsil pilləsi varmış. Türklərin dövründə mövcud olan bu sistem ölkəyə ingilislərin gəlişindən sonra başlı başına buraxılmış, təhsilə qayğı sıfıra enmişdir. Ər-Reyhani bu ölkəyə gəndə ingilislər artıq İraqı beş il idi ki, istila etmişdilər. Orada təhsil başlı-başına buraxılmışdır. Ölkədə təhsillə bağlı müzakirələrdə təhsilin vahid dildə-ərəb dilində, vahid plan əsasında tədris edilməsi gündəmə gətirilmişdir. Bu prinsipi Maarif Nazirliyinin başçısı Həbbətəddin Şəhristaninin başçılığı altında bir qrup islahatçı müəllimlər tələb edirmiş. İngilislər isə bunu qəbul etməyərək ölkədə təhsilin guya İraqda müxtəlif millətlərin məskunlaşması bəhanəsi ilə *taifi sistem*-yəni dini sektalar üzrə aparılmasını məsləhət bilirlərmiş. Belə olan təqdirdə mədrəsələr yəhudi, xristian icmaları və milli müsəlman məktəbləri fonunda formalaşmalı imiş. Əlbəttə, belə olardisa, milli vahid dildəki təhsildən söhbət gədə bilməzdi. Belə olan halda siyasi üsul ölkədə ingilislərin ağılığını möhkəmlərdədi.

Əmin ər-Reyhani İraqla bağlı bölməyə sonluq kimi yazdığı “Həcər əz-zaviyə” (“Guşə daşı”) adlı fəsildə bu barədə geniş bəhs edir. Həmin hissədə o, İraqda dərs deməli müəllimlərin azlığı məsələsinə də toxunur. Bununla bağlı o, yerli mütəxəssislərin rəyinə əsaslanaraq Bağdadda ikinci müəllimlər qrupunun açılmasına ehtiyac olduğunu qeyd edir. Lakin bu tədris müəssisəsinin açılması üçün ingilislər vəsait ayırmır, yerli hökumətin isə bu işə ayrılacaq maliyə vəsaiti yox dərəcəsində imiş.

Əmin ər-Reyhani İraqda təhsilin vəziyyəti barədə təhkiyəsini davam etdirərək, qeyd edir ki, Bağdad küçələrindən biri ilə hərəkət edərkən onun gözü elmə, təhsilə yiyələnməyi təbliğ

edən bir elana sataşır: “Talabu-l-ilmü farıdatun alə kulli muslimin va muslimat”(Elm öyrənmək hər bir müsəlman və müsli-mənin borcudur). Sonra o, şəhərin digər məhəllələrində onlarla belə elana rast gəlir:

«اطلبوا العلم من المهد الى اللحد»

“Utlubu-l-ilmə minə-l-məhdi ilə-l-ləhdi”
(Elmi beşikdən qəbrə qədər öyrənin)

«لا حياة بغير العلم»

“Lə həyətə biğeyri-l-ilm”
(Elmsiz həyat heçdir)

«العلم اساس الامان»

“Əl-ilm əsəsu-l-imran”
(Elm mədəniyyətin əsasıdır)

«بالعلم تحيا فبالجهل تموت»

“Bil-ilmü təhya fə bi-l-cəhli təmutu”
(Elmlə yaşayarsansa dirisən, cəhalətlə isə ölüsən)

«تعلم يا فتى، فالجهل عار!»

“Təəlləm ya fətə, fə-l-cəhl arun”
(Ey gənc, oxu! Cəhalət eybdir!)

Şəhərin küçə və kino-teatrları qarşısında rastlaşdığı bu elanlar ər-Reyhaninin nəzər-diqqətini özünə çəkir. O düşünür ki, bunu nə dövlət, nə də hansısa bir-iki varlı təbliğ etmək iqtidarında ola bilməz. Ona görə bu elanları kimin yazıb şəhərin küçələrindən, bazar və meydanlarından asması onu bərk maraqlandırır. O, hətta öz-özünə Qərb dünyasına və dostu şair əz-Zəhaviyə müraciət edir: “Ey Qərb! Ey mənim dostum əz-Zəhavi! Bu məgər Şərqi oyanışına əyani sübut deyilmi?!” [185, 400-401].

Nəhayət, ər-Reyhani öyrənir ki, Bağdadda “Əl-məhəd əl-ilmı” (“Elmi İnstitut”) adlı bir müəssisə var və bu işi həmin institutun işçiləri görürlər. O, bu institutu axtarıb tapır, onun müdiri və əməkdaşları ilə söhbət edir, onların bu elanları iri hərflərlə yazıb küçə və meydanlarda asmalarının səbəbi ilə maraqlanır. İnstitutun müdiri Sabit Əbdu-n-Nur Əmin ər-Reyhaniyə məlumat verir ki, o, və onun həmkarları ölkədə savadsızlığı ləğv etmək uğrunda təşəbbüs irəli sürüblər. Onlar bunun üçün pulsuz, bütün xərcləri öz hesablarına ödəməklə, Bağdadda gecə məktəbləri açmağı qərara alıblar....

Ər-Reyhani bu söhbətdən çox məmnun qaldığını və Sabit Əbdu-n-Nurun “olduqca dar, ancaq sonda geniş bir prospektə çevriləcək küçə ilə, heç bir maneəyə rast gəlmədən addımladığını” qeyd edib bu işdə ona uğurlar diləyir.

İnstitutun müdiri bir neçə gündən sonra Əmin ər-Reyhaniyə məlumat verir ki, onlar artıq institutun nəzdində belə bir mədrəsəni açdıqlarını və bir neçə günədək isə institutdan kənarda daha bir mədrəsəni açacaqlarını söyləyir....

Əmin ər-Reyhani bu mövzuda təhkiyəsini davam etdirərək yazır ki, o, həmin görüşdən sonra dörd aylıq bir müddətə Bağdadı tərk edib Nəcd şəhərinə gedir. Oradan qayıdandan sonra yenidən Sabit Əbdunnurla görüşür və darhal da onların işləri ilə maraqlanır....Belə məlum olur ki, onların işləri çox uğurla gedir. Bu məktəblərdə onlar şagirdlərə əlifbanı və hesabı öyrədirlər. Müdir Əmin ər-Reyhaniyə deyir ki, istəyirsə bir gecə bu məktəblərin birinə birlikdə getsin və hazırda Bağdadda onların açdıqları dörd məktəbin hər hansı birində gedən tədrisi öz gözləri ilə görsün.

Beləliklə, Əmin ər-Reyhani müdirlə birlikdə bir axşam belə gecə məktəblərinin birində olur, orada təhsil alan müxtəlif yaşlı şagirdlərlə söhbət edir və söhbətdən dəhşətə gəlir. Livanlı ədib öyrənir ki, bu gecə məktəblərində təhsil alanların hamısı əhalinin üçüncü təbəqəsinə aid insanlardır. Onlar fəhlə, satıcı, dəmirçi, tənəkçi, boyaqçı, arabaçı, dəlləklər yanında süpürgəçilərdir. Onlar dövlət məktəblərində oxumaq imkanı olmayan insanlardır. Gündüzlər işləməklə çörək pulu qazanan bu

insanlar məmnuniyyətlə pulsuz gecə məktəblərində oxumağa gəlirlər. Bu müdavimlərlə söhbət Əmin ər-Reyhaninin bir yazıçı kimi marağına səbəb olur: “Mən mədrəsədə oğlan uşaqları təhsil alan ilk sinfə daxil oldum. Buradakı şagirdlərin kiçiyinin beş, böyüyünün on beş yaşı vardı. İlk uşağa yaxınlaşb məktəbə nə üçün gəldiyini soruşdum. Bu uşaq çörək bişirmə sexində işləyirdi. Nə oxumağı, nə də işləməyi sevmirdi. Onun anası isə daim əlində dəyənək gəzdirir. Oğluna söz verib ki, yazıb oxumağı öyrənsə, onu çörək bişirməkdən azad edəcək. Başqa bir uşağa yaxınlaşdım. Onun altı yaşı olardı. O dedi ki, məhəllələrində təhsil alan uşaqlardan geri qalmamaq üçün bura gəlir....” Əmin-ər Reyhani daha sonra yazır: “ Mən belə başa düşdüm ki, bu dirçəlişdə anaların rolu böyükdür. Başqa bir otağa daxil olduq. Buranın şagirdləri oğlanlar və yaşlılar idi. Sinfə göz gəzdərilib əlli yaşlı bir kişiyyə yaxınlaşdım. Sinfədə bir nizam-intizam vardı. O, ayağa qalxıb suallarına cavab verməyə çalışdı. Müəllim onun oturmasını xahiş etdi. O, dedi ki, ticarətçidir. Bağdadda xalı satmaqla məşğuldur. Gəliri də pis deyil. Ancaq savadsızdır. O dedi:-Əfəndim, indi zaman dəyişmişdir. Adamlar savadsızları təhqir edirlər. Qonşu partada əyləşən yaşlı onun sözünə əlavə edərək dilləndi: -Xüsusən də əcnəbilər. Bizim üçün bağışlanmaz bir haldır ki, biz azadlıq tələb edirik, ancaq yazıb oxumağı bacarmırıq.... Başqa birisi dedi:-Mən dabbağam, gön aşılıyıram. Mən gündüzlər işləyib ailəmi dolandırırıram. Ona görə də gecə məktəbinə gəlirəm. Belələri sinfdə çox idi [185, 408].

Əmin ər-Reyhani sonra müdirlə Dəclə çayı üzərindəki körpünü keçib başqa bir məktəbə gedir. Burada adamların sanki kino-teatra daxil olarkən saldıqları basa-bas sayağı bir izdihamla üzləşir. Səbəbini xəbər aldıqda müdir izah edir ki, onlarda dərs otaqlarının sayı məhduddur. Şagirdlərin sayı çox olduğundan onlar sinfə tez daxil olub yer tutmaq istəyirlər. Əmin ər-Reyhani bu olayları qurulmaqda olan yeni İraq cəmiyyətinin “həcər zaviyə”si (guşə daşı) adlandırır. Binanın tikilişində “həcər zaviyə”nin rolu nə qədər böyükdürsə, cəmiyyətin qurulmasında da belə bir nəcib hərəkətin-savadsızlığın

ləğvinə gedən məktəblərin yaranması o qədər böyükdür. Ər-Reyhani qeyd edir ki, bir ildə bu hərəkət bütün ölkəni bürüyür. Hətta əmir Feysəl də bu hərəkətlə maraqlanaraq bu xeyrixah əməl üçün maliyə yardımı ayırmaq barədə sərəncam verir. Hətta özü də xəlifə Harun ər-Rəşidin gecələr Bağdadı gəzdirdiyi kimi, bir gecə şəhəri gəzməyə çıxır və bu məktəblərin birində tədrisin keyfiyyətini öz gözləri ilə görərək vəcdə gəlir. Onun ölkəsində elmə, ürfana göstərdiyi bu maraq isə Əmin ər-Reyhaninin bir ədib, mütəfəkkir kimi çox xoşuna gəlir.

Əmin ər-Reyhani ərəb ölkələrinə, eləcə də əhalisi ingilis işğalından sonra böyük təlatüm içərisində yaşayan, ziyalıları və bədii söz ustalarının bu işğala qarşı barışmaz mövqe tutmalarını öz gözləri ilə görüb şahidi olduğdan sonra İraq səyahətindən böyük təəssüratlarla öz doğma kəndi əl-Fureykəyə dönr. Orada o, ikicildlik səyahət kitabını yazıb qurtardıqdan sonra ona özünün tərcümeyi-halı qarışıq bir müqəddimə yazır. Həmin müqəddimənin son abzasları o qədər təsirli notlarla bitir ki, biz onları tədqiqata cəlb etməklə monoqrafiyamızın bu bölümünə xitam vermək istərdik. Böyük ədib qətiyyətlə bildirir ki, onun bu kitabını oxuyan hər bir ərəb, onun ərəb ölkələrini nə dərəcədə tanıyıb-tanımadığından asılı olmayaraq, bu əsərdə olduğca yeni və faydalı bir şey tapacaqdır. Ona görə də mən Suriyada, Misirdə və Amerikada yaşayan qələm dostlarıma üz tutaraq deyirəm: “Gəlin, mənimlə səyahətə çıxmaq. Mən sizi o yerlərə aparım ki, avropalaşdırma və amerikalalaşdırma siyasəti sizi o yerlərdən ayırmışdır. Mən sizi o həqiqətlərə qovuşdurum ki, biz onları qədim ərəb ədəbiyyatının kölgəsində axtarıq. Mən sizi o həqiqətlərlə tanış edim ki, qürbətdə keçirdiyimiz günlər bizlərə onları unutturmuşdur. O həqiqətlərə ki, biz onları yanlışlıqla çürük həqiqətlər şəklində avropalı alimlərdən əxz edirik. Gəlin, mənimlə gedək. Mən sizi kasıb əhalisi olan ərəb ölkələrinin bütün fəlakətlərinə baxmayaraq məğrur və azad bir millətin yanına aparım. Ey mənim qələm dostları! Bu gün bütün Suriya məktəblərində əcnəbi ruhu hakimdir. Onlar istəyirlər ki, suriyalıları, livanlıları ərəb dilindən ayırsınlar, onlarda ana dilinə məhəbbəti söndürsünlər. Bu

gün məktəblərdəki bu siyasət bizim ərəb xalqı, ərəb ölkələri, onların dövlətləri ilə əlaqələrimizin tamam kəsilməsinə yönələn dövlət siyasətidir” [185, 20]; [64, 314-315].

Heç şübhə yoxdur ki, dünya şöhrətli, Qərbdə yazıb yaranan ərəb ədibləri içərisində Ərəb Şərqini ən yaxından görüb seyr edən, özü xristian olduğu halda, Qurani-Kərimi müqəddəs kitabların içərisində hörmətlə yad edən, bununla belə ərəblərin zehinlərindən xürafat və cəhaləti çıxarmağa çalışan, dərin düşüncəli, islahat tərəfdarı Əmin ər-Reyhaninin öz qələm dostlarına söylədikləri bu həqiqətlər içərisində onun İraqda gördükləri çoxçalarlı həqiqətlər də mövcud idi . Təbii ki, məhz bu keyfiyyətlər onu bütünlüklə Ərəb Şərqinin sevimli bir yazıçısına çevirmişdir.

IV FƏSİL ƏMİN ƏR-REYHANININ ƏDƏBİ-TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİ

Əmin ər-Reyhani irsində ərəb ədəbi-mədəni mühiti

Əmin ər-Reyhani poeziyasında Ərəb Şərqi xüsusi yer tutmuşdur. O, hələ “Muluku-l-arab” adlı səyahət əsərinə yazdığı müqəddimədə tərcümeyi-halından danışarkən qeyd edir ki, onun uşaqlıq illərində ərəblər və ümumən Ərəb Şərqi haqqında təsəvvürləri livanlı anaların öz uşaqlarını qorxutmaq üçün tez-tez işlətdikləri “Susun, bədəvi gələr” deyiminin xofundan uzağa getmirdi. Livanlı analar uşaqlarına bu sözləri deməklə əslində bədəvi ərəbin başqalarına xəsarət yetirə biləcək “cin”, “qulyabani”, “şeytan” (bəbə) obrazında olduğunu onların beyninə yeritmək və bununla da uşaqlara kiçik yaşlarından bədəvilərlə, yəni əsil, köklü ərəblərlə heç bir yaxınlıq əlaqələrinin olmamasını təlqin etmək istəyirlərmiş. Ər-Reyhani daha sonra yazır ki, o, on iki yaşında Livandan Amerikaya mühacirət edəndə (1888-ci ildə) hətta öz ölkəsinin dilini, ədəbiyyatını çox pis bilirmiş. Lakin o, bundan məyus olmamış və öz xalqının milli-mənəvi dəyərlərini öyrənib üzə çıxarmağa çalışmışdı [44, 303;51, 6].

Ədibin tərcümeyi-halını oxuyarkən məlum olur ki, onun həyatında bu anlaşılmazlıq təqribən 1903-cü ilə kimi davam etmişdir. Həmin dövrdən sonra Əmin ər-Reyhaninin ərəb dünyasına marağı kəskin surətdə artır. O, bu sirli-sehirli aləmi öz gözləri ilə görmək arzusuna düşür.

Ər-Reyhaninin tərcümeyi-halı ilə ətraflı tanış olan hər bir kəs aydın hiss edir ki, onun Amerikada yaşam tərzi o qədər də ürək açan olmamışdır. Adət-ənənəsi, davranış və əxlaq tərzi fərqli olan dünyanın müxtəlif millətlərinin çoxsaylı nümayəndələrinin toplaşdığı bir cəmiyyət əmələ gətirdikləri bu ölkədə xeyirxahlıq, rəhimdillik, humanistlik kimi insani keyfiyyətlər

sanki bu cəmiyyətin leksikonundan çıxarılmış, onun yerini qəddarlıq, yalançılıq, riyakarlıq, saxtakarlıq, işbazlıq, qənimətçilik kimi qeyri-insani münasibətlər tutmuşdu. Bir sözlə, qəlbə təmiz, ürəyi açıq, yüksək ideyalarla yaşayan bu xəyal-pərvər gəncin önündə Amerika zorakı mühiti “bacarırsansa yaşa, bacarmırsansa ayaqlar altında tapdalanıb öl” dilemma-sını qoymuşdur. Ona görə də Əmin ər-Reyhani yaşamaq və özünün varlığını sübuta yetirmək üçün ingilis dilini və ədəbiyyatını sürətlə öyrənməyə başlayır. Həmçinin o, ərəb dilinin tarixi və ədəbiyyatını mütaliə edir. Bu həvəsi onda ingilis dilində Şərqə dair oxuduğu səyahət əsərləri, xüsusilə də Amerika filosofu Emerson və ingilis yazıçısı Karleylin Şərq mövzusunda yazdıqları əsərlər oyadır. Məhz bu ədiblər öz əsərləri vasitəsilə onu ərəblərin keçmişi və İslam dininin banisi həzrəti Məhəmmədlə(s.a.s.) tanış edirlər.

Adları çəkilən Qərb yazıçı və filosoflarının əsərlərindən əlavə o, V.İrvinin “Alhambra” əsəri ilə də tanış olur. Bundan sonra özü demişkən “onun amerika-fransız-ingilis təxəyyüllü düşüncələrinə Şərq fantaziyasından, Şərq düşüncə tərzindən yeni-yeni çalarlar əlavə olunur ki, bu da nəticə etibarlı ilə onu ərəblərin şanlı keçmişini reallıq kimi qəbul etməyə sövq edir” [44, 303; 151,7].

Beləliklə, Əmin ər-Reyhani sonralar arabir öz vətəninə döndüyü illərdə Bəsrə və Kufə məktəblərinin qrammatika alimlərindən əl-Kisayi, Sibəveyhi və Naftaveyhi kimi ərəb dilçilərinin əsərlərini əldə edib oxuyur və ərəb dilçiliyinin incəlikləri ilə dərinlən tanış olurdu. Bundan sonra orta əsrlərin məşhur ərəb filosof-şairi Əbu-l-Əla əl-Məərrinin “Luzumiyyat” əsəri onu birdəfəlik Ərəb Şərqinə bağlayır. İlkin mərhələdə o, əl-Məərrinin “Luzum mə ləm yəlzəm” (“Lazım olmayan vacibətlər”) adlı əsərindən ingilis dilinə tərcümələr edib onları Amerikada çap etdirir.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Əmin ər-Reyhani Ərəb Şərqi ilə əyani tanışlığa çox can atsa da, müharibənin başlanması ona bu arzunu həyata keçirməyə imkan vermir. 1910-1920-ci illər ərzində yalnız öz həmvətənləri Mixail Nuaymə,

Cubran Xəlil Cubran, Əbdü-l-Həlim Həddad və Amerikada yaşayan bir neçə Suriya-Livan əsilli yazarlardan başqa ərəb dünyasının tanınmış qələm sahibləri ilə onun tanışlığı olmur. Ona görə də ər-Reyhani 1922-ci ilin əvvəllərində ərəb ölkələrini səyahətə çıxır və Misirdə, Ərəbistan yarımadasında yerləşən digər ərəb ölkələrində, İraqda çox səmimi qarşılır. O, bu ölkələrin təkcə hakimləri ilə deyil, həmçinin, olduğu yerlərin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatı ilə yaxından tanış olur.

Əmin ər-Reyhaninin ərəb dünyası ilə tanışlığı Misirdən başlanır. Misirin yazıçı və şairləri onun şərəfinə təntənəli yığıncaqlar keçirirlər. Xüsusilə, Misir ədibi şair Əhməd Zəki Əbu Şadinin Misir ehramlarının ətəyində onun şərəfinə təşkil etdiyi təntənəli mərasim çox yadda qalan olmuşdur. Həmin mərasimdə Əmin ər-Reyhani elə o günlərdə Qahirədə yazdığı “Bələdu Mısra” (“Misir ölkəsi”) adlı şeirini oxumuşdur. Onu da qeyd edək ki, ər-Reyhani “Şərq” poemasını da həmin ərəfədə yazmışdır. Şairin “Alə savahi-l-İskəndəriyyə” (“İskəndəriyyə sahillərində”) şeiri də həmin günlərdə Misirdə qələmə aldığı şeirlər sırasındadır.

Əmin ər-Reyhani İraqa səfəri zamanı da bir sıra şeirlər yazmışdır. Həmin şeirlər özünün qayə və məzmunu baxımından ər-Reyhaninin Ərəb Şərqinə bəslədiyi hədsiz sevgi və məhəbbətin təzahürü və ən bariz nümunələri kimi səslənir. Bu şeirlər əvvəlcə “Dəclə”, sonralar “İraqın tanrısı” adı ilə nəşr olunmuşdur. Bunların arasında “Mənim yol yoldaşım”, “Mən səni iki gözlə görürəm, Vətən!” və s. kimi şeirlər xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərqi ilə bağlı yazdığı şeirləri rus şərqşünasları İ.Y.Kraçkovski, A.A.Dolinina, M.Rodionov tərəfindən rus dilinə tərcümə olunaraq ədibin 1988-ci ildə Leninqradda çap olunmuş “Seçilmiş əsərləri”inə daxil edilmişdir. Əmin ər-Reyhaninin Əbul Əlaya həsr etdiyi şeir isə A.Mirollyubova tərəfindən ingilis dilindən tərcümə olunaraq həmin kitaba daxil edilmişdir [45, 445]. Lakin çox təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, “Əmin ər-Reyhaninin poeziyası” adlı namizədlik dissertasiyası yazmış L.A.Tazetdinova nə səbəbdən-

sə, onun Ərəb Şərqi mövzusunda yazdığı şeirlərinə öləri to-
xunmuşdur. Öz avtoreferatında o, yalnız müəyyən məqam-
larda bu şeirlərdən bir neçəsinin adını çəkməklə kifayətlənmiş-
dir [101]. L.A.Tazetdinova ər-Reyhaninin şeirlərində forma və
sənətkarlıq məsələlərindən danışarkən onun “Şərq”, “İraqın
tanrısı”, “Mənim yol yoldaşım” kimi şeirlərinin adlarını çəkə-
rək ədibin bu şeirlərdə “verlubr” axtarışına meyli olduğunu
qeyd etmişdir [101,15].

Ümumiyyətlə, Əmin ər-Reyhaninin Misirdə və İraqda yaz-
dığı şeirlərindən prof. A.İmanquliyeva bir qədər əhatəli bəhs
etmişdir. Tədqiqatçı ədibin “Şərq”, “Mənim yol yoldaşım”,
“Ərəb qartalı” və Cubran Xəlil Cubranın ölümü münasibətilə
1931-ci ildə yazılmış “Cubrana” poemasını daha ətraflı şərh et-
mişdir [28, 164-173].

S.Xəlilovun Aida İmanquliyevanın yaradıcılığının izi ilə
yazdığı “Şərq ruhunun Qərb həyatı” adlı monoqrafiyasında
“Mən Şərqəm” [28, 92-100] başlıqlı ayrıca bir bölmə Əmin ər-
Reyhaniyə həsr olunmuşdur.

Orada S.Xəlilov yazır: “Əmin ər-Reyhani Qərbdə təhsil al-
masına və Amerikada yaşayıb-yaratmasına baxmayaraq, Şərq
ruhuna həmişə sadıq qalmış, Şərq dəyərlərini tərənnüm etmiş,
insanın mənəvi kamilliyini sivilisasiyanın zahiri cazibəsindən
üstün tutmuşdur. O, bütün yaradıcılığı boyu Şərqin prioritetli-
yini bu və ya digər formada nəzərə çatdırmağa çalışmışdır. La-
kin bu ideyanın ən aşkar və təsirli ifadəsi “Şərq” şeirində öz ək-
sini tapmışdır” [28, 92].

Məhz bu baxımdan biz də Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərqi
ilə bağlı, xüsusilə onun Qahirə və Bağdadda yazdığı şeirlərini
“Şərq” şeirinin ziyası fonunda təhlilə cəlb etməyi önəmli hesab
etdik. Ədibin poeziyasında həmin şeirlərin xüsusi yer tutduğunu
vurğulayan professor A.İmanquliyeva yazır: “Ər-Reyhani-
nin “Şərq” şeirində Şərqin keçmiş əzəməti barədə düşüncələr
xüsusi yer alır, Şərq rəmzə çevrilir; günəş buradan doğur, hə-
yatın başlanğıcı, insan oğlunun yer üzərində ilk addımlarını
atdığı məkan elə buradır” [28,166]. Əsər elə belə də başlayır:

أنا الشرق
أنا جسر الشمس
من أعماق ظلمات الاكوان الى الافلاك الدائمة الانوار
تصعد كل يوم على كتفي و تكافئني مكافأة جميلة
أجل ان في جيوبى و في يدى و في نفسى من ذهب الفجر
ما لا نظير له في معادن الارض كلها

(“Mən Şərqəm,
Mən günəşin
Kainatın zülmət dərinliklərindən
səmanın əbədi nurunadək olan məsafəsini hər gün
çiyinlərimdə daşıyan körpüsüyəm.
Bundan gözəl mükafat ola bilərmimi?!
Axı mənim ciblərimdə, əlimdə, qəlbimdə
Yer üzündəki mədənlərin heç birində olmayan
sübh qızılı var”) [216, 142].

Əmin ər-Reyhaninin 1922-ci ilin fevral ayında Qahirədə qələmə aldığı “Şərq” poemasının müqəddiməsində qeyd olunur ki, bu şeirdə Şərqi müasir vəziyyəti, onun adət və ənənəsi, forma və məzmunu ilə bağlı özünəməxsusluğu təsvir olunmuşdur. Lakin şeir tam Şərqi yox, İslam dininin hökmran olduğu Yaxın və Orta Şərqi əhatə edir. Şerin kimə ünvanlanmasının konkret coğrafiyasını xüsusi vurğulayan Əmin ər-Reyhani bu poemanı yeddi qismə bölmüş və onu ənənəvi ərəb şeirinə xas olan təkqafiyə qəsidə formasında deyil, mənsur şeir formasında yazmışdır.

Poemanın ikinci bölümü Qərb gəncliyinə müraciətlə başlayır və onları Şərqi mənəvi dəyərlərindən bəhrələnməyə çağırır:

أنا الشرق
قد جئتك يا فتى الغرب رفيقا
في جيوبى و في يدى أشياء من حقول النفس و من جبالها
و أشياء من أغوار الحياة

اشياء ترضى الله و ترضى الانسان
و اشياء لا ترضى الانسان و لا الله
عندى ما يسكن نفسك المضطربة و يعشها
عند ما يشفى قلبك من أمراض التمدين
عندى ما يبعث فيك عدلا يتجاوز استيائك
و حرمة لما يقده سواك

(“Mən Şərqəm

Ey Qərbin gəncliyi, mən sənin yanına dost kimi gəldim.

Məndə o ruh var ki, sənin üsyankar qəlbini
sakitləşdirəcək, onu canlandıracaq.

Məndə o ruh var ki, sənin qəlbini
tərəqqi xəstəliklərindən sağaldacaq.

Məndə o ruh var ki, səndə bütün üsyanları
dəf edən ədaləti dirildəcək .

Səndən başqa hamı üçün müqəddəs olanlara
sənin qəlbində hörmət oyadacaq”)

[216,143].

Şair Qərb gəncinə başa salır ki, “Zehinlərdə xurafat və zül-
mət, mövhumat mənbəyi kimi təsəvvür olunan Şərqin ən ülvü
bir keyfiyyəti də vardır. Ey Qərb gənci! İstəyirsənsə mən bun-
ları pıçiltı ilə sənin qulağına deyim. Bunlar inam və fəlsəfədir.
Onlar sənin inamınla oxşar deyildir, ona bənzəmir. Onlar nə
ziraət məhsulu, nə ticarət mənfəəti, nə siyasət, nə də asketizm
deyildir. Bunlar inam və fəlsəfədir. İnam və fəlsəfə su filtri ki-
midir. O, varlığı duruldu. Onu xırda cücülərdən və zəhərli
bakteriyalardan təmizləyir” [64, 74].

Qeyd etdiyimiz kimi Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərqinə
həsr etdiyi şeirlərindən biri də onun 1922-ci ildə Misirə səfəri
zamanı yazdığı və Misir ehramlarının ətəyində, Əhməd Zəki
Şadinin onun şəninə təşkil etdiyi ziyafətdə oxuduğu “Misir
ölkəsi” şeiridir. Bu şeir də “Şərq” şeiri kimi mənsur formada
yazılmışdır. O, dörd qismə bölünür [64,50-53].

Şeirin bölmələrində, daha doğrusu birinci qisminin başlan-
ğıcında: “Misir Şərq ölkələrindən ən böyüyü, günəşin çıx-

masını gülər üzlə qarşılayan və Şərqdə ilkin olaraq parlamağa başlayan ən gənc müstəqil dövlətdir” deyən ər-Reyhani tədricən Misrin şəninə olduqca xoşa gələn ifadələr işlətməklə, onun şanlı tarixini vərəqləyir və ilkin olaraq öz ağuşunda zəngin mədəniyyət ocağı ucaldığını qeyd edir. Məlum olur ki, Nil çayının sahilində yerləşən, fironların qızı olan bu “Nil pərisi” Misir əsrlərin möcüzəsi, zamanın kəşfidir. Şərqdə ilkin olaraq ölümə “yox”, həyata, yaşayışa “bəli” deyən bu ehramlar diyarı tarixən İsid ilə ehramı, Ramseslə hakimiyyəti bölmüş, onun dili ərəb dili, ürəyi Şərq ürəyi, ağılı Qərb ağılıdır. Bu gün Misrin Nil sahillərindən pərvazlanan səsi Barada, Fərat və Qanq sahillərinə çatır. Bu gün Misirdən ucalan həqiqətlər Dəməşqdə və yaxud da Bağdadda əks-səda verir. Onun səsinə Tanjerdən Səmərqəndə qədər geniş bir ərazidə yaşayan və ərəblərlə həmrəy insanlar hay verirlər. Çünki onun səsi indi ərəblərin səsidir. Ərəblərin bu günki səsi dünənki səs deyildir. Bu gün Misrin səsi fironlar, məmluklar və Sad Zağlul ölkəsinin səsidir*.

Şeirinin sonrakı bölümündə biz bu istiqlaliliyyətə qovuşan ehramlar ölkəsinin sevincinə, şadyanalığına şairin şərik çıxdı-

* Burada Əmin ər-Reyhani Misrin tarixini vərəqləyir, b.e.ə. XIX-XI əsrlərdə məşhur fironlar xanədanı, ərəb xilafətinin 1258-ci ildə monqollar tərəfindən dağıdılmasından sonra isə məmluklar-türk və çərkəz əsilli qullar(1250-1517) tərəfindən idarə olunmasına işarə edir. Məmluklar Misrin 1517-ci ildə Osmanlı türkləri tərəfindən tutulmasından sonra da türk sultanlarının vassalı kimi bu ölkəni idarə etmişlər. Məhəmmədli Paşanın hakimiyyətə gəlməsindən sonra Misir yarımüstəqil şəkildə özünü idarə edən bir dövlət olmuşdur. Misrin Sad Zağlul (1860-1927) ölkəsi olmasına gəlinə isə, bu, Misirin yeni tarixinə dəlalət edir. Ər-Reyhani Misir gəlişindən 3-4 il əvvəl I Dünya müharibəsinin sonunda tanınmış siyasi xadim, Misir milli azadlıq hərəkatının lideri Sad Zağlulun başçılığı altında ingilislərə qarşı ölkədə baş vermiş kütləvi xalq hərəkatının apardığı azadlıq uğrunda gedən mübarizəyə işarə edilir. Beləki, Sad Zağlul 1918-ci ildə Misirdə “Vəfd” adlı bir partiya yaradır. Öz sıralarında ölkənin bütün milli azadlıq tərəfdarlarını birləşdirən bu partiya 1950-ci ilə kimi Misrin ən böyük siyasi partiyası olaraq ölkədə əsas həlledici partiya kimi siyasət meydanında fəaliyyət göstərmişdir. Məhz bu partiyanın müdrik siyasəti sayəsində 1922-ci il müqaviləsinə əsasən ingilislər Misrin protektoratlığından imtina etmişdir. Misir dünyada ilk müstəqil ərəb dövləti kimi tanınmağa başlamışdır. Ər-Reyhani Misir fironlar, məmluklar, Sad Zağlul ölkəsi qismində təqdim etməsi də buradan qaynaqlanmışdır. Bu bir tarixi həqiqətdir.

ğının şahidi oluruq. Bu ər-Reyhaninin qədim Misir fironlarının biri ilə dialoqunda açıq-aydın hiss olunur:

“Ey firon! Bir dəfə Misir mənimlə söhbətində
Səni xatırlayaraq məndən xəbər aldı:
-Ehramları ucaldanların arasında mənə de,
Bircə nəfər də olsa, azad adam varmı?
Ey firon! Sonra o, gülümsüyərək yenə məndən soruşdu:
-Söylə, sən bu gün Misirdə bir nəfər də olsa,
Qula rast gəldinmi?
Sən heç xatırlayırsanmı ki, misirli
Nə vaxtsa hökmdarlara qul olsun?!
Bu gün misirli özü-özünün ağasıdır.
Onunla dünyanın güclü, qüdrətli
Dövlətləri belə hesablaşırlar”

[64, 52].

Əmin ər-Reyhaninin bu nikbin misraları Ərəb Şərqindəki bu suveren dövlətin müstəqilliyini ilkin tərənnüm edən parlaq beytlərdir. Ədib digər ərəb ölkələrini də beləcə müstəqil görmək istəyirdi.

Ər-Reyhaninin Misirdə yazdığı şeirlərindən biri də “İskəndəriyyə sahillərində” (1922) adlı şeiridir. Bir qədər romantik səpgidə yazılmış bu şeirdə şair dəniz sahillərini yalayan dalğalarla dialoqa girmək fikrinə düşür. Onun təxəyyülünə görə sakit havalarda biri-birinə sarmaşan, tufanlı günlərdə isə biri-biri ilə çarpışan bu dalğalar İskəndəriyyənin qızıl qumlu sahillərində saysız-hesabsız insan dənizi ilə rastlaşıblar. Hər birinin öz səsi, rəngi, forması, insanlar sayağı sevinci, kədəri olan bu dalğalar bir vaxtlar qoynunda fateh İskəndəri buraya gətirmişdir. O, da bu dalğaların eşqinə İskəndəriyyə şəhərini saldırmışdır. Bu dalğalar Yuli Sezarı gətirib bu qumsal sahillərə çıxarmışdır. Bu dalğalar möhtəşəm saraylar ucaldan və tikib qurduqlarını yerlə yeksan edən insan dənizi ilə rastlaşmış, onun əməllərinə, ağılsızlıqlarına gülmüş və s.

Ər-Reyhani ədəbi irsinin tədqiqində əvəzsiz xidmətləri olan A.İmanquliyeva yazır ki, Əmin ər-Reyhaninin əsərlərində vətənin dirçəlişinə dair arzular və bu dirçəlişə aparən yollarla bağlı mövzu və ideyalar çox tez-tez səslənir [28, 165]. Bu mənada ədib, azadlığın dini əqidələrlə eyniyyət təşkil etdiyini düşünən cahil və nadanlara başa salır ki, vətən məfhumu heç də onların düşündükləri kimi dinlə ölçülməməlidir. Ona görə də o, deyirdi:

“Druzlara, ələvilərə, xristianlara və müsəlmanlara deyin: Din Allaha məxsusdur, vətən isə hamıya”[28, 163].

1922-ci ildə ərəb ölkələrini səyahətə çıxarkən: “Mənim ürəyim Şərqdədir. Ərəb ölkələri mənim müqəddəs qibləmdir”-deyərkən ərəb ölkələrinin azad, müstəqil olması naminə bir təəssübkeş ərəb ziyalı, ədib və mütəfəkkiri kimi o, çox səylər göstərmişdir. Ərəb ölkələrinin vəhdəti barədə ərəb əmirləri ilə o, bir sıra söhbətlər aparmışdır. Bu barədə hələ İraqda yazdığı şeirlərin birində, daha doğrusu, “Mənim yol yoldaşım” adlı şeirində o, imamlara, şahlara, əmirlərə, sultanlara müraciət edir, bu şəxsiyyətləri ərəblərin müstəqilliyi uğrunda birləşməyə, öz aralarında müharibələrə son qoymağa, ərəb ölkələrinə soxulan Qərb quzğunlarının caynaqlarının sındırılmasına səfərbər olmağa çağırır. O, göstərirdi ki, yalnız birliyə, vəhdətə nail olmaqla xarici istilanı dəf etmək mümkündür. Məhz buna görə də Əmin ər-Reyhani xatırladılan şeirdə ərəb liderlərinə sanki bir ürək ağrısı ilə aşağıdakı şəkildə müraciət edirdi:

“Ey imamlar, əmirlər, hökmdarlar və sultanlar,
Sizin əllərinizdədir ixtiyarımızda olan xəzinə.
Sizin əllərinizdədir Allahın sizlər üçün saxladığı miras.
Sizin əllərinizdədir öz həqiqi səadətini bilməyən xalq.
Ey hökmdarlar, sultanlar, imamlar və əmirlər!
Həqiqətən bu gün bu xalqın həyatı bir sözdədir
Və bu söz isə sizdədir, deyəcəksinizmi onu?” [64, 62].

Əmin ər-Reyhani bu ali məqama çatmış “şəxsiyyətlər”ə başa salırdı ki, onun yol yoldaşı, rəfiqi azadlıqdır. O, onlara tövsiyə edirdi ki, suverenliklərini möhkəmləndirmək üçün on-

lar birliyə, vəhdətə can atmalıdırlar. Onlar ölkələrində həqiqi, müasir bilik verən institutlar yaratmalı, xalqı maarifləndirməlidirlər. “Əgər siz yaddəllilərdən ölkənizi qoruya biləcəksinizsə, onu cəhalətin, fanatizmin əlinə verməyin. Yalnız cəhalət ucbatından bu ölkələr xaricilərin qənimətinə çevrilibdir. Siz ölkələrinizi bu cəlladlardan qoruyun. Ancaq özünüz cəllada çevrilməyin”-deyən ər-Reyhani hökmdarlara, əmir və sultanlara üz tutaraq belə məsləhət verir: “Ey hökmdarlar, əmirilər, imamlar, sultanlar! Bu gün yalnız bir söz sizin şanlı xalqınızı hərəkətə gətirər. Bu sizdən asılıdır. Siz bu sözü tələffüz edəcəksinizmi? Bu söz “vəhdət”dir. Siz vəhdətə gələcəksinizmi? Bunun üçün siz gərək öz aranızda sülhə gələsiniz. Biri-birinizlə müharibə etməyəsiniz. Sülh ərəblərin birliyinin əsasıdır. Siz buna can atırsınızmi? Birlik sizin torpağınızın suverenliyinin təminatıdır. Siz bu müstəqilliyi qorumaq istəyirsinizmi? Əgər siz onu cəhalət və fanatizmin əlinə versəniz, onda müstəqillik sizdən üz döndərəcəkdir” [64, 61].

Əmin ər-Reyhani bu hökmdarların məmləkətlərini gəzdikdən, onların özləri, habelə rəiyyətləri ilə söhbətlər etdikdən sonra belə bir qənaətə gəlir ki, bu əmiriləri vəhdətə gətirmək müşkül məsələdir. Bir tərəfdən onların biri-birini qəbul etməməsi, digər tərəfdən isə aralarındakı dini təriqətçilik bu vəhdətə əngəl yaradan başlıca amillərdəndir. Ona görə də ər-Reyhani “Muluku-l-arab” əsərinin xatiməsində bu zatların hər birinin ümumi xarakteristikasını verməklə, bu birlik baş tutarsa, ona kimin başçılıq edəcəyini bir növ sual altında qoyurdu. O, yazırdı: “Bu gün ərəb ölkələrində dörd böyük hökmdar var ki, onlardan birincisi əmir Hüseyndir. Rəiyyəti ona tabedir və ondan qorxur. İkincisi İbn Səuddur ki, onun rəiyyəti ona tabedir və eyni zamanda onu sevir. Üçüncüsü İmam Yəhyadır. Onun rəiyyəti sevgisiz və qorxusuz ona tabedir. Nəhayət dördüncüsü Əmir Feysəldir ki, rəiyyəti onu nə sevir, nə ondan qorxur, lakin ikrahla ona tabe olmaq məcburiyyətindədir. Görəsən, bu adları çəkilən hökmdarlardan hansı biri bu gün Ərəbistan yarımadasının əhalisinə (ərəblərə) başçılıq etməyə layiqdir?” [185, 416].

Əmin ər-Reyhani 85 il bundan öncə bu sualı öz oxucusuna vermişdir. Tarix isə sübut etdi ki, bu “şəxsiyyətlər”in heç biri belə bir mühüm tapşırığı həyata keçirməyə layiq simalar ola bilmədilər. Heç ola da bilməzdilər. Bunun isə obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır.

Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərqiünə ünvanladığı şeirlərdən biri də onun Bağdadda qələmə aldığı “İraqın tanrısı” adlı şeirdir. Bu şeir də özünün məzmununa, daşdığı qayə və ideyasına görə heç də Əmin ər-Reyhaninin Şərqə həsr etdiyi digər şeirlərindən geridə qalmır. Bəlkə də onların fəvqündə durur. Bu şeirlərdə siyasi məqamlar, dini-estetik təəssübkeşlik yoxdur. Orada nəsihətçilik də yox dərəcəsinədir. Bu şeirdə tarixi reallıq, bir qədər də sentimentallıq öz əksini tapmışdır. Dəclə çayına müraciətlə yazılmış bu şeirdə keçmişdə İraq ərazisində ərəblərin yaratdıqları zəngin mədəniyyət nümunələri vəsf olunur, yada salınıb xatırladılır. Həmin şeirin qısaca məzmunu belədir:

Əmin ər-Reyhani İraqda olduğu müddətdə Dəclə çayı üzərindəki körpülərdən keçməklə onun sağ və sol sahillərini dönə-dönə gəzib seyr etdiyi bu çayı “İraqın tanrısı” adlandırmışdır. Bu şeir əvvəlcə “Dəclə” adı ilə nəşr olunmuşdur. Ər-Reyhani sonra nədənsə, onu “İraqın tanrısı” kimi təqdim etmişdir. Əlbəttə, şeirin müəllifi əsərinə istədiyi adı seçə bilər. Ancaq burada bir qanunauyğunluq da vardır. Əgər nəzərə alsaq ki, ulu tanrının özünə ən çox yaxın hesab etdiyi varlıq insandır, onda o, bu varlığı yaşatmaq üçün onun həyatı təminatı, yaşaması üçün ehtiyaclarını ödəməyə cəhd göstərir. Bu mənada Allahın Yer kürəsində yaratdığı yerüstü və yeraltı sərvətlərin hamısı insanın yaşaması naminədir. İraqın şimalından cənubuna axan iki nəhəng nəhri Dəclə və Fərat çaylarını obrazlı desək, İraqın tanrısı hesab etmək olar.

Təsadüfü deyildir ki, II Abbasi xəlifəsi əl-Mənsur 762-ci ildə Bağdadın əsasını qoyanda Dəclə çayının strateji, iqtisadi-ticarət əhəmiyyətini nəzərə alaraq şəhərin məhz bu çayın sahilində salınmasını əmr etmişdir: “Bura hərbi baxımdan misilsizdir. Ondən əlavə, buradan Dəclə çayı axıb keçir. O bizə bir çox uzaq ölkələr, hətta Çinlə əlaqələr saxlamağa imkan

verəcəkdir. Dənizdə nə varsa bu çay vasitəsilə əldə edəcəyik. Onun vasitəsilə Mesopatamiyadan və qonşu ölkələrdən ərzaq alacağıq. Bir yandan da bu, Fərat çayı vasitəsilə başqa ölkələrdən bizə lazım olan digər şeylərin mədaxilinə imkan verəcəkdir” [36, 12].

Türkiyədən Bəsrəyə ölkənin kənd, qəsəbə, şəhər və digər yaşayış məskənlərini içməli su ilə təmin edən, suvarma, nəqliyyat sistemini tənzimləyən, eləcə də əhalini qida məhsulları ilə (əsasən balıqla) təmin edən, torpaqları münbitləşdirən, xurma plantasiyalarına həyat verən bir çayı ərəb üçün “tanrı” sanmaq fəlsəfi düşüncə və hikmət sahibi olan bir mütəfəkkir üçün irad tutula bilməz. Digər tərəfdən, Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında təbiət çox vaxt ilahiləşdirildiği üçün bu fikir məqbul sayılmalıdır. Belə ki, romantik ər-Reyhani “Vadilərin ilahəsi, şəfa ver mənə” adlı mənzum şeirində Qurani-Kərimdəki məşhur

«إنا لله و إنا إليه راجعون»

“İnnə lilləhi va innə ileyhi raciun” (“Biz Allaha məxsusuq və Ona dönəcəyik”) ayəsini [39, 26] “Biz təbiətin törəmələriyik və ona dönəcəyik” şəklində ifadə edirsə, bu onun xrisrianlıq və ya allahsızlıq düşüncə tərzindən irəli gəlməyib, sadəcə romantik xülyasının, reallığı dərkənin məntiqi nəticəsi kimi başa düşülməli və dəyərləndirilməlidir.

Aramla axan Dəclənin sahilində dayanıb xəyallara dalan ər-Reyhani qeyd edir ki, şimaldan cənuba qədər uzun bir məsafə qət edən Dəclə çayı özünün min bir neməti ilə insanlara xeyir vermiş, ruzi-bərəkət gətirmiş, bununla da İraqın əbədiliyini, ölməzliyini təmin etmişdir.

Əmin ər-Reyhəninin Ərəb Şərqinə ünvanladığı şeirlər içərisində “Ən-nəsrü-l-arabi” (“Ərəb qartalı”) şeiri də onun ərəb dünyasının keçmişini ilə fəxr etdiyinin ən bariz nümunələrindəndir. Şair bu şeirində ərəblərin keçmişdə “çiçəklənmə və əzəmətli bir dövr yaşadığını” [28, 165] məğrur dağ qartallarının simasında təcəssüm etdirməyə çalışmışdır. O, bədəvi ərəb

qadınının döşündən süd verdiyi, çadırlarda böyüyən ərəb uşağı ilə qartal arasında bir eyniyyət görür və bu uşağın ərəbin gələcək həyatını bir qartal cəsurluğu ilə qoruyacağını vurğulayır. Ən başlıcası isə şair ona ərəblərin sədəti uğrunda gedən mübarizələrdə qartal mətanəti arzulayır.

Əmin ər-Reyhaninin publisistik yazıları ideya-məzmun baxımından heç də digər əsərlərindən, daha doğrusu, şeir, hekayə, povestlərindən geri qalmır.

Əmin ər-Reyhaninin məqalə yaradıcılığı onun digər əsərləri şeir, poema, povest, hekayə, esse və s. yaradıcılığı kimi olduqca çoxşaxəli və genişdir. Ədibin yüksək elmi və obyektivlik müstəvisində yazdığı məqalələrinin bir qismi Ərəb Şərqinin ağırlı-acılı sahələrinə, digər bir qismi isə Ərəb Şərqində çox yaxşı tanınan dünya ədəbiyyatının korifeylərinə həsr olunmuşdur. Bu məqalələrin sırf Ərəb Şərqi ilə bağlı yazılanlarından ikisinin (“Şərq irsi” və “Yaxın Şərq qadını”), dünya ədəbiyyatı ilə əlaqədar olanlarından isə digər ikisinin (“Volter” və “Tolstoy”) adlarını misal çəkmək istəyirik.

Əmin ər-Reyhaninin yaşayıb yaratdığı dövrdə Yaxın Şərqdə-özünün dediyi kimi qadın azadlığı məsələsi “Türkiyədə Qərb sürəti, Misirdə davamlı uğurlar, Suriyada qətiyyətli polemikalar, Ərəbistanda, İranda və Əfqanıstanda isə ənənvi ehtiyatlılıq fonunda davam edirdi [16, 124]. Əmin ər-Reyhani Amerikada olanda da, ara-sıra öz vətəninə gələndə də, mövcud mətbuatı izləyəndə də Türkiyədən Ərəbistana, Misirdən Əfqanıstana qədər olan bir ərazidə, xüsusən də ərəb ölkələrini səyahətə çıxarkən ümumiyyətlə, Yaxın Şərqdə qadın azadlığı ilə bağlı bir çarpışma, bir mücadilə getdiyinin şahidi idi. Biz bu mücadilənin əz-Zəhavinin timsalında İraqda necə cərəyan etdiyinin yuxarıda şahidi olmuşduq. Ona görə də belə bir polemikaya, belə bir mücadiləyə ər-Reyhani kimi azad ruhlu bir şəxsiyyətin biganəlik göstərməsi qeyri-mümkün idi. Bu baxımdan ədibin 1930-cu ildə Nyu-Yorkda olarkən qələmə aldığı “Yaxın Şərq qadını” məqaləsinin xüsusi bir əhəmiyyəti vardır. Məqalə 1929-cu ilin iyununda Dəməşqdə keçirilən Dünya Qadın Konqresindən alınan təəssüratlar nəticəsində yazılmışdır.

Həmin konqresdə polemika əsasən monoqamiya (təkarvəd-lılıq), qızın öz ərini seçmə hüququ, əsarətin ləğvi ətrafında get-mişdir. Əmin ər-Reyhani bu üç məsələyə münasibət bildirər-kən söyləyirdi ki, bu polemikadan çıxarılan son nəticə ondan ibarət idi ki, artıq poliqa miya, çadra və hərəmxanalar keçmiş-də qalmışdır. Ər-Reyhani göstərirdi ki, bütün bunlar artıq Türkiyədə öz həllini tapmışdır. “Bu proses Sultan Əbdülhəmid dövrünün sonunda başlanmış, Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən ona xitam möhrü vurulmuşdur”-deyən ər-Reyhani türk qadınının azadlığından ürək dolusu söhbət açır, bu sahə-də Mustafa Kamalın və onun rəhbərliyi altında qurulmuş hökumətin bu gün Türkiyədə qanun vasitəsilə qadın azadlığı probleminin tam həll olunduğunu bildirir. O yazır ki, dünən hərəmxana hücrəsində Pyer Lotini oxuyan qız, bu gün İstan-bulun Taksin parkının skamyasında Bernard Şounu və Bertan Rasseli mütaliə edir.

Əmin ər-Reyhani hələ ötən əsrin 30-cu illərində Türkiyədə qadın problemi mütərəqqi dövlətlərdə qadına münasibət səviyyəsinə yüksəlib özünün xoş bəhrəsini verdiyi halda digər müsəlman ölkələrində bu problemin barəsində heç düşünmək belə istəmədiklərini qeyd edirdi. O yazırdı ki, bu problemin öz həllini tapa bilməməsinə səbəb Misirdəki əl-Əzhər Universite-tidir. Bu Universitetin professorları nəinki Qasim Əmin kimi qadın azadlığı carçısı ilə mübarizə aparır, hətta uzaq Ərəbistanın qızmar çöllərində yandırıcı günəşin şüalarından qorunmaq üçün başına şlyapa qoyan qız-gəlinlərə də irad tu-taraq bunun İslama, Qurana zidd əməl olmasını söyləyirlər. Əmin ər-Reyhaninin bu məqaləsi çox saylı fakt və arqument-lərlə müşayət olunur. Orada mühafizəkar qüvvələrin Əf-qanstan, İran, İraq, Misir, bir sözlə Yaxın Şərqdə zamanın tə-ləbi ilə irəli sürülən bu təşəbbüs və çıxışlara hər vəclə mane ol-maq cəhdlərindən- yəni üzü, qolu açıq küçəyə çıxan qız və gə-linlərin üzərinə Dəməşqdə nitrat turşusunun atılması, müasir geyimli, üzü açıq bir qızın küçədə fanat bir şeyx tətəfindən şil-lələnməsindən danışılır. Lakin bununla belə ər-Reyhani göstə-rir ki, bu gün Şərqdə bu proses gündəmdədir və bu sahədə ta-

nınmış ərəb yazıçı, publisist və ictimai xadimlərinin qadın azadlığı uğrunda fəal mübarizəyə qoşulmaları bunu sübut edir. Xüsusilə o, bu məsələdə tanınmış qadın ziyalılarının rolunu ayrıca qeyd edir və bu qadınlardan Misrin “Vafd” partiyasının sədri Saad Zağlulun dul xanımı Huda Şirazinin, livanlı xristian Mari Ziadinin, suriyalı Mari Qəssabın və s. adlarını çəkir. Bundan əlavə o qeyd edirdi ki, Suriyada özünü Qasim Əminin davamçısı hesab edən bir jurnalist qadın da qadın azadlığı barəsində kitab yazmışdır.

Xülasə olaraq, ər-Reyhani Dəməşqdə 1929-cu ildə baş tutmuş ilk qadın kongresinin yuxarıda qeyd olunan üç başlıca məsələ ilə yanaşı öz qərarlarına aşağıdakı daha üç mühüm məsələni də əlavə edir. Bunlar: oğlan və qızlar üçün icbari təhsilin təmini; qanunvericilik yolu ilə on dörd yaşdan kiçik uşaqların əməyə cəlb edilməsinin qadağan edilməsi; hökumətlərin hər iki cins üçün texniki məktəblər yaratması məsələlərini nəzərdə tutan müddəaların icrasına rəvac verməsi idi.

Beləliklə, qeyd etməliyik ki, Yaxın Şərqdə, eləcə də Ərəb Şərqində qadın azadlığı problemi bir mütərəqqi yazıçı kimi Əmin ər-Reyhanini də düşündürən vacib və prinsipial məsələlərdən biri olmuşdur.

Beləliklə, biz Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında digər ərəb ölkələrindəki ədəbi-mədəni mühit barədə, onun xüsusilə Misirdə olduğu günlərdə bu ölkəyə həsr etdiyi şeirlər barədə açıqlamalar verdik, ədibin Ərəb Şərqinin bir çox güşələrində cərəyan edən hadisə və əhvalatlara münasibətini araşdırdıq. Xüsusilə, Misrin öz istiqlaliyyəti uğrunda apardığı mübarizəsinin müsbət nəticələr verməsinin ər-Reyhani qələmində necə təqdir olunduğunun şahidi olduq. Livanlı ədibin Ərəb Şərqində XX əsrin əvvəllərində qadın azadlığı barədə gedən diskussiyalara münasibətindən bu qənaətə gəldik ki, Əmin ər-Reyhani qadın emansipasiyası barədə bu ölkələrdə tərəqqipərvər ziyalıların apardıqları cılığın mübarizələrin bütün varlığı ilə müdafiəçisinə çevrilmiş və Şərq qadınına Avropa qadınları kimi bütün sahələrdə hüquqi imtiyazlar verilməsinin zəruriliyini izhar etmişdir.

Ədibin ədəbi-tənqidi görüşlərində Ərəb Şərqi

Əmin ər-Reyhaninin zəngin bədii irsinin önəmli bir hissəsini onun ədəbi-tənqidi məqalələri, başqa sözlə, publisist əsərləri təşkil edir.

Əmin ər-Reyhaninin ədəbi yaradıcılığına nəzər saldıqda biz onun ədəbi publisistikaya geniş yer verdiyinin şahidi oluruq. Bu məqalələr Livan ədibinin dördcildlik “Ər-Reyhaniyyat” adlı məcmuələrində, eləcə də, “Əntum əş-şuarau” (“Siz şairlər”) adlı məqalələr toplusunda müxtəlif vaxtlarda çap olunmuş yazılardan ibarətdir. Bunların sırasında “Əl-kut-təb” (“Yazıçılar”), “Cubran Xəlil Cubran”, “Volter”, “Tolstoy”, “Əş-şiir va-ş-şuara” (“Poeziya və şairlər”), “İləhə əş-şiir” (“Şeir ilahəsi”) adlı məqalələr xüsusilə fərqlənir.

Əmin ər-Reyhaninin dünya ədəbiyyatının iki məşhur nümayəndəsi Volter və Tolstoya həsr etdiyi məqalələri də həcm etibarilə kiçik olsalar da, qayə və məzmun baxımından bu şəxsiyyətləri ərəb oxucusuna əhatəli tanıdır. Volter barəsində ədibin qələmə aldığı fikirlərdə onunla Abbasilər dövrünün məşhur ərəb şairi Əbu Nüvas arasında paralellər aparır. Xüsusilə, Volterin də Əbu Nüvas kimi məzəli yumorlara üstünlük verdiyi qeyd olunur, lətifələrindəki şirinlik və duzluğun, hazırcavablığının insanların xoşuna gəlməsi yazıçının prioritetini qaldırır. Əmin ər-Reyhani bu fransızın dərin düşüncə və üslubiyyatı ilə nələrə qadir olduğunu, onun hansı məsələlərin təsvirinə daha çox önəm verməsini belə səciyələndirir: “Volterdə mənim xoşuma gələn cəhət onun azad düşüncəyə, xoşa gələn üsluba, fikir incəliyinə və əxlaq gözəlliyinə nail olmasıdır. Bu keyfiyyətlər istər onun fəlsəfəyə, istər Lissabonda baş verən zəlzələyə, istər iuzitlərin-yəhudilərin qətləminə həsr etdiyi povestində, istərsə də adicə ingilisləri ələ salmaq naminə yazdığı məqaləsində və s. özünü göstərir” [45, 199]. Ər-Reyhaninin Volteri hiyləgərlik və bicliyinə görə Əbu Nüvasla müqayisə etməsinə gəlincə, bu barədə onu demək lazımdır ki, o bununla Qərbə başa salmaq istəyirdi ki, “Ey Qərb! Sizin bu gün qələminin gücündən, hazırcavablığından

fəxarətlə danışdığınız Volterin düşündükləri fikirləri hələ IX əsrdə Ərəb Şərfinin müdrik şəxsiyyəti Əbu Nüvas dilə gətirmiş, özünün hazırcavablığı və duzlu lətifələri ilə dinləyicilərini heyran etmişdir. Halbuki, o dövrdə Qərbin müdrikliyi onun soyuq, donmuş mühitində yuxulamaqda idi. Doğrudur, bu fikirləri o açıq-aşkar demir. Ancaq onun bu müqayisəsindən belə bir qənaətə gəlmək də heç vaxt qəbahət sayıla bilməz. Çünki Şərq müdrikliyi, Şərq hikməti bütün parametrləri ilə Qərbi həmişə qabaqlayan bir mədəniyyət və ülvilik simvolu olmuşdur.

Əmin ər-Reyhaninin “Tolstoy” oçerkinə gəldikdə isə deməliyik ki, bəlkə də bu oçerkin Ərəb Şərqi ilə o qədər də bağlılığının olmadığını güman etmək olar. Lakin Çar Rusiyasının zadəganlarından biri, qraf Tolstoy kimi tanınan Lev Nikolayeviçin XIX əsrdə dünya ədəbiyyatının ən çox oxunan, ən çox sevilən şəxsiyyətlərindən birinə çevrildiyini nəzərə alsaq, ər-Reyhaninin ona oçerk həsr etməsini təbii saymaq olar. Özü də bu oçerkin Tolstoyun həyatda sağ olduğu zaman yazıldığını nəzərə alsaq, onda bu şəxsiyyətin ər-Reyhaninin nəzərində nə qədər uca bir mövqe tutduğunun şahidi olarıq. Hələ ölümündən əvvəl L.N.Tolstoyun əsərləri dünyanın onlarla millətlərinin dillərinə çevrilmiş və müxtəlif xalqlar onun əsərləri ilə tanış ola bilmişdir. Tolstoyşünas A.İ.Şifmanın 1971-ci ildə Moskvanın “Elm” nəşriyatında çapdan çıxmış 551 səhifədən ibarət “Tolstoy və Şərq” adlı kitabında Tolstoyun Hindistan, Yaponiya, İran, Türkiyə, Afrika qitəsi ölkələrinin ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi ilə bağlı yazılmış iri həcmli oçerklərlə yanaşı, onun “Tolstoy və ərəb ölkələri” adlı oçerki Tolstoyun ərəb ölkələrində öyrənilməsi cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [113, 381-409].

Təqribən 30 səhifəlik bu oçerkdən aldığımız qənaət bundan ibarətdir ki, Tolstoy hələ öz yaradıcılığında ərəb ölkələrinə böyük yer vermiş, ərəb yazıçı və ziyalıları ilə məktublaşmış, Fələstin əsilli tərcüməçilər Səlim Kobeyn və Xəlil Beydas isə onun əsərlərinin bəzilərini ərəb dilinə tərcümə edərək ərəb qəzet və jurnallarında Tolstoy haqqında tanıtma xarakterli mə-

qalələr yazmışlar. Onu da qeyd edək ki, bunların hamısı o dövrdə Suriya mətbuatında çap olunmuşdur. Təbiidir ki, belə bir şəraitdə istər ərəb mətbuatında, istərsə də Avropa dillərində Tolstoy haqqında nəşr olunan yazılar Əmin ər-Reyhani kimi bir ədibin diqqətindən kənar qala bilməzdi.

Əmin ər-Reyhani Tolstoy haqqında yazdığı oçerkə çox qəribə bir müqayisə ilə başlayır. O, göstərir ki, hazırda dünyada iki varlıq var. Onlardan biri Amerika milyardçısı Morqan, ikincisi rus yazıçısı qraf Tolstoydur. Bunların hər ikisindən vətəndaşı olduqları ölkənin başçıları qorxur. Onlar dövlət içərisində dövlət qurmuşlar. İstədikləri vaxt dövlətlərinin idarə sistemində bir çaxnaşma yarada bilərlər.

Ər-Reyhani göstərirdi ki, “Morqan öz milyardları ilə Amerika prezidentini, məcazi mənada desək, satın ala bilər. Tolstoy isə öz ideyaları ilə istəsə çarın sarayının sütunlarını laxlada bilər”. Onların hər ikisi öz ölkələri üçün potensial çevriliş mənbəyidir. O, bu qüvvələrin gücünü belə xarakterizə edirdi: “Hər şeydən öncə bizim zəmanəmizin ən qüdrətli yazıçısı haqqında söz demək üçün mən ilk növbədə tanınmış Amerika milyarderi Morqanla müqayisə edərdim... Bunlardan birincisi (yəni Tolstoy-F.M) ikincisinə tamamilə əks mövqedə dayanır...Birincisi dünyanın təfəkküründə yüksək mənəvi rol oynayır, ikincisi isə dünya ticarət sistemində maliyyə məsələlərini həll edir. Bunlardan birincisi cəmiyyətin yuxarı təbəqəsindən, yuxarıdan bizə təşrif buyurmuş, ikincisi isə qaranlıq bir mühitdən, kasıb təbəqənin içərisindən çıxmışdır. Birinci qraf kimi doğulmuşdur, ancaq özünü kəndliyə çevirmişdir, o biri isə kəndli doğulmuş, ancaq baron olmuşdur. Birinci insanlar, bəşəriyyət üçün çalışır. İkinci üçün isə milyonlar çalışır, əmək sərf edir, tər axıdır. O isə özünə məxsus olan gəminin göyörtəsində oturub şampən içir, siqar çəkir. Birinci azadlığın, qardaşlığın, məhəbbətin rəmzidir, ikinci isə qəddarlığın, köləliyin, zorakılığın simvoludur”[45, 201].

Bizcə müqayisələr kifayət edər. Daha sonra təhkiyədən görürük ki, Amerika prezidenti ölkədə çətin məsələlərin çözməsində Morqanın köməyindən bəhrələnməyə çalışır. O isə

saymazyana: “Çalışaram kömək edəm” deyir...Daha sonra Tolstoy barədə təhkiyədən öyrənirik ki, Tolstoy dünya milyarderləri ilə müqayisədə miskin adamdır, onun var-dövləti yoxdur. O nə məhkəmələri, nə hakimiyyəti satın ala bilmir, o, pul-la heç nəyə nail ola bilməz. O özünün ədəbi gücünü və mənəvi hakimiyyətini nə ordu, nə də silah gücünə möhkəmlətməyib. Bəs onda rus hakimiyyəti ondan niyə qorxur? Bu suala ər-Reyhani belə cavab tapır: əslinə qalsa rus hökuməti ilə Tolstoy güc etibarlı ilə bərabərdir. Hətta bu məşhur filosof hökumətdən daha güclüdür. Çünki insanlar onun təlimləri ilə hərəkət edirdi. Çünki bu varlı qraf insanlar arasında bərabərlik istəyirdi. O, özünün bütün maddi imkanlarından, var-dövlətindən, sərvətindən imtina edib, kasıblar, rus kəndlisinin yaşadığı kimi yaşayır.

Tolstoy öz təlimlərində zorakılığı, köləliyi pisləyir, insanlara bərabərlik prinsipini əldə rəhbər tutmağa çalışır. Onun təlimləri ilə İsa peyğəmbərin təlimləri arasında bir oxşarlıq vardır. Ümumilikdə götürüldükdə, Əmin ər-Reyhani Tolstoyun görüşlərində sosialistlərin görüşlərinin əlamətlərinin olduğunu göstərir. Və onun bədii əsərlərinin mahiyyətində Russonun, Genrix Corcun, Karl Marksın və İsa Məsihin təlimlərinin ifadə olunduğunu yazır: “Hüqonun, Balzakın romanlarını oxuyan hər bir oxucu sonra Tolstoyun romanlarını mütaliə edərsə, dərhal bu yazıçılarla Tolstoyun çox fərqli düşüncəyə malik olduğunu duyub dərk edər. Onun ictimai çağırışları Russonun ilk saf ictimai çağırışlarından, onun siyasi, məişət və ictimai düşüncə tərzini Karl Marksdan və amerikalı Henri Corcun, dini təlimləri İsa Məsihdən götürülmüşdür... Bütün bunları bir kənara qoyaraq deməliyik ki, o, böyük insandır”[45, 205].

Əlbəttə bu fikirlərinə görə Əmin ər-Reyhani ilə münaqişəyə girmək və ya obyektivliyi barədə fikir söyləmək olar. Bunun üçün Tolstoyun əsərləri əhatəli araşdırılmalı, oradakı həqiqətin konturları cızılmalı və obyektiv mühakimə aparılmalıdır. Çünki XX əsrin əvvəllərində Rusiyada demokratik dərnəklər fəaliyyət göstərir, Fransız utopik sosialistlərinin, Marks, Engels təliminin, Rusiya bolşeviklərinin və onların li-

derlərinin siyasi-ictimai fikirləri öyrənilirdi. Ola bilsin ki, ailədə Tolstoyun görüşlərinin tərəfdarı olan qızı Əmin ər-Reyhaninin yazdığı kimi “ona istirahət saatlarında kitab oxuyanda” [45] bu xatırladılan məsələlər barədə də əldə etdiyi məlumatları verirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Lev Tolstoy və Şərq” kitabının müəllifi A.E.Şifman Əmin ər-Reyhaninin Tolstoy barəsində dediyi “Tolstoy siyasi, təsərrüfatçı, ictimai görüşləri Karl Marksdan mənimsənilmişdir” fikrini səhv fikir adlandırır [113, 405]. O, göstərir ki, Əmin ər-Reyhaninin bu qeyri-obyektiv fikri görünür Tolstoyun əsərlərinin ingilis dilinə qeyri-dəqiq tərcüməsi ilə əlaqədardır və yaxud Qərb şərhçilərinin Tolstoyun əsərlərinə verdikləri yanlış şərhələrlə bağlıdır (Yenə orada). O, daha sonra yazır: “Bütün bunlara baxmayaraq məqalədə onun müəllifinin rus yazıçısının önündə yüksək əxlaqetik hisslərə malik olduğu əks etdirilir. Bununla əlaqədar olaraq biz də deməliyik ki, Əmin ər-Reyhaninin hələ Tolstoyun ölümündən bir neçə il öncə yazdığı bu məqalə onun rus ədəbinə bəslədiyi məhəbbətin təzahürü idi.

Fureykə filosofunun “Reyhaniyyat”ının III cildində çap etdirdiyi “Əş-şiir və-ş-şuara” (“Poeziya və şairlər”) adlı məqaləsi ər-Reyhaninin sanki ərəb poeziyasını dünya poetik müstəvisində araşdırması baxımından diqqəti cəlb edir. Həcm etibarlı ilə məqalə böyük deyildir. Amma bu məqalədə ədibin ərəb şeirinin həyatla əlaqəsi, bəşəriliyi və sənətkarlığı baxımından söylədiyi fikirlər və qənaət olduqca düşündürücüdür. Bir ədəbi tənqidçi kimi onun ərəb poeziyasına verdiyi qiymət poeziya barədə güclü elmi-nəzəri təxəyyülə malik olduğunu nümayiş etdirir. Ər-Reyhani ümumiyyətlə, şairlərə münasibəti belə izhar edir: “Şairlər iki cürdür: öz xalqının və zəmanəsinin şairi; bütün zamanların və xalqların şairi”. Onun bu təsnifatı istər oxucunu, istərsə də mütəxəssisləri qane edəcək olduqca məntiqli bir təsnifat sayılır. O, yazır: “Birincilərin, yəni öz xalqının və zəmanəsinin şairlərini digər dillərə tərcümə edəndə onların dediklərini orjinalda olduğu kimi çatdırmaq mümkün olmur. Onlar bu sahədə xeyli uduzurlar. İkincilər isə, əksinə,

bu sahədə qazanırlar”[45, 265]. Heç şübhə yoxdur ki, Əmin ər-Reyhaninin bu dedikləri həqiqəti əks etdirirdi. Lakin bu məsələnin şərhini geniş bir elmi araşdırma mövzusuudur. Həm də bu daha çox ədəbi-fəlsəfi aspektdə araşdırılmalı məsələ olduğundan bizim tədqiqat obyektindən kənara çıxır.

Əmin ər-Reyhaninin bir ədəbiyyatşünas, filosof tənqidçi kimi ədəbiyyatşünaslıqla bağlı yazdığı məqalələri içərisində onun “Şeir ilahəsi” adlı məqaləsinin ayrıca yeri vardır. Şeir ilahəsi ilə dialoq şəklində qələmə alınmış bu məqalədə ərəb poeziyasının həm keçmiş, həm də müasir -yəni Əmin ər-Reyhaninin yaşadığı dövrdəki vəziyyəti araşdırılır. Ədib bu poeziyanın təxminən 1500 illik bir dövrdə keçdiyi yola nəzər salır, onun qazandığı uğurları və çatışmamazlıqları sadalayır, qüsurları barədə xəyali şeir ilahəsinin rəyi və tövsiyələrini gündəmə gətirir.

Şübhəsiz ki, Əmin ər-Reyhaninin Ərəb poeziyasının istər klassik, istərsə də müasir dövrü, onun mərhələləri, inkişaf yolu barədə şeir ilahəsi ilə apardığı söhbətlər livanlı ədibin şəxsi düşüncələri, qənaətləri nəticəsində formalaşmış fikirlərdir. Bu da təbiidir ki, ər-Reyhaninin Ərəb poeziyası barədəki qənaətləri ərəb şeirinin dünya lirik təfəkkür tərzinin nümunələri ilə tutuşdurub müqayisə nəticəsində meydana gəlmiş qənaətlərdir. Ona görə də burada gerçək heç bir şeir ilahəsi yoxdur. Sadəcə olaraq ədibin ağılı, beyni, düşüncəsi cəmləşərək şeir ilahəsi rolunda çıxış edir. Bu dünya miqyaslı ədibin, şair və tənqidçinin “Şeir ilahəsi” adlı məqaləsinin məğzi belədir:

...Əmin ər-Reyhani bir gün rəyada əlində santuru olan, gözəl, yaraşığılı, bəyaz geyimli bir mələyə rast gəlir. Bu qiyafədə olan mələyi o, ilham pərisi, şeir ilahəsi zənn edərək onunla ünsiyyətə başlayır. Bu ünsiyyət zamanı məlum olur ki, ər-Reyhani heç də zənnində yanılmayıb. Onun qarşısında dayanmış bu mələk bütün dünya şairlərinin ilham pərisi olan şeir ilahəsidir....Ər-Reyhani ilk öncə onun əlindəki santura nəzər salır. O, mələkdən santurundakı yüzlərlə simdən müxtəlif səslər çıxdığı halda ərəb şairlərinə niyə inilti simlər nəsim olduğunu xəbər alır. Halbuki, Dante bu santurda ən ilhamlı nəğmələrini

çalmış, Höte onun sehrkar səslərini qızıla tutmuşdur? Niyə Homer onun ən ilhamlı oğlu, Şekspir onun ən is-tedadlı və böyük nümayəndəsi sayılır? Şeir ilahəsi onun sözlərini burada kəsərək dillənir:

-Ərəb Şərqində insanlar mənim varlığımı təhqir etmiş, şəxsiyyətimi alçaltmışlar. Onlar mənim əlimə gözəl rayihəli boş bir küp, işığındansa, tüstüsü çox olan bir çıraq verərək şairlərə əmr etmişlər ki, “haydı, öz şeytanlarınızın ardınca!”. Onlar da bu şeytanların ardınca gedərək bəziləri hökmdarların sarayına düşmüş, orada başları şərab məclislərinə qarışaraq sərməst həyat sürmüş, bir qismi isə qəbiristanlıqlara üz tutmuşdur. Belə yerlərdə də onlar mədhiyyəçi və mərsiyəxanlara çevrilmişlər. Beləliklə də, poetik sənətkarlıq məhv olmuşdur. Sonra onlar döyüş meydanlarında yel dəyirmanları ilə vuruşmuş, köhnə, atılmış yurd yerlərinə gedərək inilti, hönkürtü qoparmışlar. Bunların arasında çox az bir qismi öz şeytanının arxasınca getmiş və öz istedadı hesabına mənim səltənətimə tərəf istiqamətlənmişlər. Mən onları qəbul edərək öz himayəmə çəkmişəm. Bunlar əl-Mütənəbbi, əl-Məərri, əl-Fərid və əl-Bəha Züheyrdir.

Burada ər-Reyhani şeir ilahəsinə deyir ki, o, şairləri o qəddər də alçaltmasın, onları hidayət yoluna qaytarsın. Ər-Reyhaniyin söylədiklərinə mələikənin cavabı bu olur:

-Diqqətlə mənə qulaq as. Sizin ən yaxşı şairlərinizdən əl-Mütənəbbi şeirlərindəki dərin mənə və cəngavərlik ideallarına, əl-Məərri sərbəst təxəyyül və hikmətinə, əl-Fərid sufi əqidəsinə, Bəha Züheyri qeyri-üzri məhəbbətin təsvirinə üstünlük verdiklərinə görə başqalarını üstələmişlər. Buraya lətifələr müəllifi Əbu Nüvası, zuhdiyyatçı Əbu Ətahiyyəni, qadın gözəlliyinin tərənnümçüsü əş-Şərif ər-Rədini, öz qəmi, kədəri içərisində çabalayan Məcnunu da aid etmək olar. Ancaq Avropa şairlərindən elələri vardır ki, onlar eyni vaxtda mənim santurumun bütün simlərini çalmağa müvəffəq olmuşlar. Bunların sırasında isə Höte və Şekspirin adlarını çəkmək olar. Məhz buna görə də onlar dünya miqyaslı şairlərə çevrilmişlər.

Göründüyü kimi, ər-Reyhani ərəb poeziyasının orta əsrlərdəki inkişafını cəmi dörd-beş şairinin yaradıcılığının ən çox diqqəti cəlb edən məqamlarına diqqəti yönəltmək istəmişdir. Deməli, o, klassik ərəb poeziyasından mövzu dairələrinə görə yalnız bu sadaladığı şairlərin yaradıcılığını bəyəndiyini qeyd etmişdir. Əmin ər-Reyhaninin şeir ilahəsinin dilindən yaradıcılıqlarını təqdir etdiyi klassik ərəb şairlərinin bəzilərinin adları- əl-Mütənəbbi, Əbu Nüvas, əl-Məərri, Əbu-l-Ətahiyyə və s. oxuculara ərəb ədəbiyyatı tarixindən yaxşı məlum olsa da, əl-Fərid (Ömər ibn əl-Fərid (1185-1235)), əl-Bəha Züheyri (1185-1258) kimi bəzi şairlərin adları hətta bəzi tarixi kitablarda belə qeyd olunmur. Məsələn, qeyd etməliyik ki, şair əl-Bəha Züheyri Misirdə Əyyubilər sülaləsinin saray şairi olmuş, incə-lirik şeirlər müəllifi və ərəb poeziyasında ədəbi dilin, yenilikçiliyin tərəfdarı kimi tanınmışdır. Şair Ömər ibn əl-Fərid isə ərəb sufi poeziyasının banilərindən biri kimi məşhurlaşmışdır [45, 427; 45, 429].

Əmin ər-Reyhani şeir ilahəsi ilə söhbətini burada bitirmir. O, ərəb şeirinin müasir durumu (XX əsrin əvvəllərindəki), onların əsas şairləri barədə bu ilahənin fikrini öyrənməyə çalışaraq ona suallar verir:

-Bəs müasir şairlər? Onlar barədə nə deyə bilərsən? Mən lirik şairləri nəzərdə tuturam. O şairlər ki, dərsliklərdə sənin qədim adını, sənə ilham verən uca dağların vəsfini qabarıq veririlər. O, kitablarda sənə əlində santur tutmuş şəklində öz əksini tapmışdır. Bu şairlər öz şeirlərində təfilələri saydıqları kimi sənə santurunun simlərinin sayının da bilirlər. Ancaq əfsuslar olsun ki, onlar bu simlərdən bir-ikisini dınqıldadırlar. Ey ilahə! Allah səni daha da ucaltsın. Onların bu xəstəliyi haradandır? Onların bu bədbəxtliklərinin səbəbi nədəndir? Bu onların görmək və eşitmək qabiliyyətlərinin zəifliyindən, yoxsa poeziya və məntiq barədə biliklərinin naqisliyindən irəli gəlir? İlahə ər-Reyhaniyə:

-Onların xəstəliyi eqoizmlərindən irəli gəlir. Bəla burasındadır ki, onlar yarı kor və yarı kardırlar. Bəli, onların əksəriyyəti bir gözlə görür, bir qulaqla eşidirlər. Onlar mənə baxanda

mənim onlara olan səmtimi görürlər. Axı mən dairəviyəm. Onlar mənim digər tərəflərimi görmürlər” –deyə cavab verir. Şeir ilahəsi ər-Reyhaniyə deyir ki, “müasir ərəb şairlərinin əksəriyyəti öz sələfləri kimi şan-şöhrət hərisləridirlər. Onlar da kimlərdənsə ənam gözləyirlər. Allaha and olsun ki, bu gün Çində, yaxud Yava adasında yazıb yaradan şairlər mənim ru-huma, qəlbimə daha yaxındırlar, nəinki sənin ərəb şairlərin”.

Əmin ər-Reyhaninin şeir ilahəsi ilə söhbətlərində alimlər və filosoflar barədə də suallara aydınlıq gətirilir. Lakin bunların şairlərə olan münasibətlə müqayisədə o qədər də önəm kəsb etmədiyini nəzərə alıb bunlar barədə mülahizə yürütməyi lüzum bilmədik.

Beləliklə, ər-Reyhaninin şeir pərisi ilə söhbəti zamanı işlətdiyi bu üsulun məqsədi ondan ibarətdir ki, o, ərəb şeirinin o dövrki durumundan razı qalmadığını mükəlimə yolu ilə ərəb ədəbi- poetik mühitinə başa salsın. Həm də müasirlərinə anlat-sın ki, mədhiyyə, mərsiyyə yazmaqla, şairlərində təfilələri sadalamaqla, təqlidçiliklə (istər forma, istərsə də məzmununda) ərəb şeirini dünya poeziyası səviyyəsinə yüksəltmək, onu ümumdünya müstəvisində təbliğ etmək mümkün deyildir.

Bu bölməyə son olaraq deməliyə ki, Əmin ər-Reyhani yuxarıda şərh etdiyimiz ədəbi qeydlərini keçən əsrin 20-ci illərinə qədər yazmışdır. Lakin o, 20-ci illərin əvvəllərində ərəb şairlərinin yaradıcılıqları ilə daha yaxından tanış olandan sonra onun ərəb poeziyası barədəki ilkin qənaətləri xeyli dərəcədə dəyişmişdir.

Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərqi ilə bağlı yazdığı əsərlərdə onun bir poeziya xiridarı kimi ərəb şeirinin inkişaf yolu barədə söylədiyi fikirlər xüsusi bir maraq kəsb edir. O, bir tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi ərəb şairlərinə necə yazmaq və nədən yazmaq barədə tövsiyələr verirdi. Onun bu məsləhətləri ərəb poeziyasının dünya poeziyası sıralarında tanınması üçün olduqca səmərəli və önəmli tövsiyələr kimi diqqəti cəlb edir. Bu nəticələrə o, Şərq və Qərb poeziyaları arasında müqayisələr apardıqdan sonra gəlib çıxmışdır.

Məlumdur ki, Əmin ər-Reyhaninin ədəbi yaradıcılığının tən yarısı ingilis dilində qələmə alınmışdır. Livanlı ədib ingilis dilini mükəmməl bildiyi üçün bu dildə yazan məşhur Qərb yazıçı, şair və nəzəriyyəçilərinin əsərlərini ingiliscə oxumuşdur. Bu səbəbdən də onları ərəb ədəbiyyatı, ərəb poeziyası ilə qarşılaşdırıb müqayisələr apara bilmişdir. Həmin müqayisələrdən əldə edilən qənaətlər və çıxarılan nəticələr ədibin “Əntum əş-şuara” adlı poetik-nəzəri məqalələr toplusunda və ilham pərisi ilə dialoqunda öz əksini tapmışdır. Burada ədibin ərəb yazarlarına verdiyi “On tövsiyyə” adlı proqram səciyyəli yazıları diqqəti cəlb edir. Ər-Reyhani ərəb yazarlarına, xüsusən də XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan gənc şairlərə şeir yazarkən nələrə diqqət yetirmək, nədən çəkinmək barədə məsləhət verərkən şeir poetikasını gözəl bilən bir mürşid rolunda çıxış edir. Onun şeir ilahəsi ilə söhbətlərində Qərb poetik təfəkkürünü həssaslıqla süzgcdən keçirdiyini görürük. O, ərəb poeziyasının təqribən 1500 illik tarixə malik inkişaf mərhələlərində kimlərin irsini daha çox bəyəndiyini açıq şəkildə bəyan edir. Həmçinin biz onun öz mülahizələrini məntiqi şəkildə əsaslandırıb sübuta yetirməyə çalışdığının bilavasitə şahidi oluruq.

O, müasirlərinə ünvanladığı “on tövsiyyə”nin birincisində: “Öz şeirlərinizi “Qifa nəbki” və “Ey sariban” mətləli qəsidələrin mənğənəsindən azad edin. Axı, indi siz təyyarələrdə uçur və ulduzlara çatırsınız”-deyən ər-Reyhani ərəb şairlərinə başa salırdı ki, indi kosmos və səmaların ənginliklərində uçmaq əsridir. O, ərəb şairlərinə tövsiyə edirdi ki, onlar poeziyada dünya səviyyəsinə ucalmaq istəyirlərsə, İmrul Qeysin: “Dayanın, sevgilimi yada salıb ağlayaq”(“Qifa nəbki min zikra həbi-bi”) mətləli müəlləqəsinin təsir dairəsindən uzaqlaşmalı və zamanın tələbinə cavab verən, bəşəri məsələləri gündəmə gətirən şeirlərə üstünlük verməlidirlər.

Əlbəttə, livanlı ədibin qaldırdığı bu məsələ çox düşündürücü idi. Onun bu fikirlərini tənqid etmək yox, onu təqdir edib alqışlamaq lazım idi. Çünki A.A.Dolinina demişkən: “Ərəb

şairində İmrul Qeysin təsirinə məruz qalan təqlidçi şairlər nəinki orta əsrlərdə, hətta XX əsrdə belə mövcud idi” [64, 439].

Əmin ər-Reyhəninin tövsiyələri içərisində şairlərə ərəb dilinə hörmət və həssaslıqla yanaşmaq, çeynənmiş poetik deyim və ifadələrdən, mədhiyyə və mərsiyyələrdən qaçmaq, məsrüqatla (plaqiat) məşğul olmamaq, poetik qəhrəman Leylanın canına and içməkdən, eləcə də Dad, Hind və onların bacılarına böhtan və iftira yağdırmaqdan əl çəkmək və s. kimi məsləhətlər mühüm yer tuturdu. Ər-Reyhəni öz müasirləri olan ərəb şairlərinə tövsiyə edirdi ki, onlar gələcəkdə şeirlərini xəcalət çəkmədən çap etdirmək istəyirlərsə, gərək bu gündən həmin şeirləri bayağı fikirlərdən təmizləsinlər. Bunun üçün isə o, ərəb şairlərindən xalqın və zamanın səsinə səs verməyi tələb edirdi.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Əmin ər-Reyhəni özü Ərəb Şərqi ilə bağlı yazdığı şeirlərində bu prinsiplərə tam riayət etmişdir.

Ər-Reyhəninin tövsiyələrini şərh edərkən onun ərəb şairlərinə ərəb dilinin mühafizləri rolunda çıxış etmələri barədə verdiyi bir məsləhətdən xüsusi danışmaq lazımdır. O, şairləri klassik ərəb dilçiliyinin patriarxları, Bəsrə və Kufə dilçilik məktəblərinin məşhur dilçi və filoloqları əl-Kisai, Sibəveyhi və Naftəveyhi irsindən bəhrələnməyə çağırırdı. Müasir ərəb şairlərinin bir qisminin dilçilikdə hansı leksik, sintaktik qanunauyğunluqlardan, ərəb dilçiliyinin hansı kateqoriyalarından bəhrələnmək barədə dolğun və yaxud da ötəri məlumatları belə yox idi. Amma Əmin ər-Reyhəni ərəbcə təhsil almamasına baxmayaraq, bir əcnəbi olaraq bu dili mükəmməl şəkildə öyrənmiş və adı çəkilən dilçilərin əsərlərindən çox şey əxz etmişdir. Ona görə də o, ərəb şairlərini öz şeirlərində dilin incəliyini, poetikliyini saxlamaq üçün onun qayda-qanunlarına əməl etməyə çağırırdı. Əmin ər-Reyhəninin nəzərində bu dil ərəb şairinin böyük hərf ilə yazılacaq ikinci bir Allahıdır. O, şairlərə verdiyi tövsiyələrin birində ərəb dilini şəxsləndirərək belə təqdim edirdi: “Mən sənə danışdıqda işlətdiyin bütün sözlərin toplusundan ibarət bir lüğət kitabıyam. Mən sənə yarıradanım. Sənə mənədən savayı başqa bir Allahın yoxdur”.

Yeri gəlmişkən belə bir faktı da qeyd edək, Bəsrə və Kufə dilçilik məktəblərinin görkəmli nümayəndələri əl-Kisai, Sibəveyhi, Naftaveyhinin ərəb dilçilik elminin inkişafında göstərdikləri misilsiz xidmətləri barədə Azərbaycan ərəbşünası akad.V.Məmmədəliyev özünün “Bəsrə və Kufə qrammatika məktəbləri” adlı tədqiqat əsərlərində əhatəli şəkildə bəhs etmişdir [32]; [33].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu yuxarıda söylənilənlər Əmin ər-Reyhəninin şairlərə öz yaradıcılıqlarında mütləq əməl etməyi zəruri bildiyi on tövsiyənin qısaca məğzini əks etdirir. Lakin Əmin ər-Reyhəni sonralar bu tövsiyələri daha da təkmilləşdirib onlara özünün on beş tövsiyəsini də əlavə etmişdir. Bunların hər biri özünün qayə və məzmununa görə olduqca düşündürücü və məntiqli tövsiyələrdir. Biz bu tövsiyələrin bir neçəsinin tərcüməsini olduğu kimi oxucuların nəzərinə çatdırmağı zəruri sayırıq:

1.Poeziyanın yeniləşməsinə mane olan, səmimi və azad fikirlərinizin sərbəst ifadəsini mənəgənəyə salan qafiyə qandallarından uzaqlaşın.

2.Öz bələğətinizi digər şairlərin divanlarından əxz etdiyiniz söz və ifadələr hesabına yox, xalqın məişətində işlənən söz və ifadələr hesabına zənginləşdirin.

3.Dünyaya həssas və müdrik qəlbinizin gözü ilə nəzər salın. Şair zamanın səsi və ziyası olmalıdır.

4.Forma və məzmun arasındakı harmoniya və tarazlığı gözləyin.

5.Müxtəlif obrazların fantastik təsvirindən, çox söylənilmiş fikirlərin təkrarından uzaqlaşın. Günəşin və ayın yerli-yersiz təsvirini verməyin. Bilin ki, onları sizlərdən öncə min bir şair vəsf etmişdir.

6.Sizlərdən qabaqkı minlərlə təqlidçinin keçdiyi qapılardan poeziya aləminə girməyin, əks təqdirdə siz onların sümüklərinə ilişəcək və onların qəbirlərinə yuvarlanacaqsınız.

7.Qoy sizin qəsidələrinizin əvvəli və sonu biri-birini tamamlasın.

8. İnsanların yolunu məğrurluq və səmimiyyət, həqiqət və qüvvət, cəsarət və mərdlik, ümid və inam çırağının nuru ilə işıqlandırın.

9. Ən başlıcası, göz yaşsı tökməkdən çəkinin. Bax onda günəş sizinlə olacaq, ay sizin dostunuza çevriləcək, bahar heç vaxt sizi tərk etməyəcəkdir.

Bütün bunlar ər-Reyhaninin ərəb şairləri qarşısında qoyduğu sənət, peşəkarlıq tələbləri idi.

Bütün bu göstərilənlərdən belə bir son nəticəyə gəlmək olar ki, Əmin ər-Reyhani ərəb şeirinin keçmiş və onun dövrü üçün indisi hesab olunan poetik durumu, onun nəzəriyyəsi barədə əhatəli biliyə malik olmuş və bu şeirin Avropa şeiri səviyyəsinə çatmaq üçün onun inkişafına əngəl olan məzmun və forma maneələrinin izaləsinə çalışmışdır. O, şeirdə ənənəvi mədhiyyəçiliyi, mərsiyyəçiliyi, fəxriyyəçiliyi məqbul saymamış, qəsidənin tək qafiyə nəzm sistemini dəyişdirməyin tərəfdarı olmuşdur. Məhz buna görə də o, öz şeirlərini sərbəst vəzndə və yaxud da bir qəsidə daxilində müxtəlif “rəvi” sistemindən istifadə etməklə yazmışdır. Bu da heç şübhəsiz ki, onun yenilikçiliyinin başlıca əlamətlərindən hesab olunmalıdır.

NƏTİCƏ

Ərəb məhcər ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi “Əmin ər-Reyhaninin yaradıcılığında Ərəb Şərqi” mövzusu təsadüfən tədqiqat obyektini seçilməmişdir. Bu, hər şeydən öncə, məsihi məsləkli, ərəb mənşəli mütəfəkkir ədibin bədii yaradıcılığında müsəlman Şərfinin, o cümlədən Ərəb aləminin önəmli yer tutması zərurətindən irəli gəlmişdir.

Ərəb məhcər ədəbiyyatı dedikdə XIX əsrin sonlarında Suriya və Livandan köçmüş xristian ərəblərin Şimali və Cənubi Amerikada yaratdıqları mühacir ədəbiyyatı nəzərdə tutulur. Bu ədəbi məktəbin ömrü nisbətən qısa (cəmi 50-60 il) olsa da o, ümumən ərəb ədəbiyyatını bir sıra yeni ideya, mövzu, məzmun, forma və sənətkarlıq baxımından xeyli zənginləşdirmiş, ona romantik əhval-ruhiyyə gətirmişdir.

Digər tərəfdən, məhcər ərəb ədiblərinin yaratdıqları zəngin bədii örnəklər Şərq-Qərb kontekstində, yəni Şərqlə Qərbin ədəbi-mədəni əlaqələrinin biri-birinə inteqrasiyası cəhətdən də xeyli mütərəqqi irəliləyişə səbəb olmuşdur.

Ərəb məhcər ədəbiyyatının ən populyar nümayəndələrindən, daha doğrusu, onun korifeylərindən biri hesab olunan Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərqi ilə bağlı yaradıcılığını Şərqşünaslıq baxımından araşdıran zaman məlum olmuşdur ki, onun ədəbi irsinin bu mühüm aspekti indiyə qədər tədqiqatçıların nəzərindən qaçmış və yetərinə araşdırılmamışdır.

Obyektivlik naminə xatırlatmaq lazımdır ki, Əmin ər-Reyhani yaradıcılığının digər mühüm aspektləri barədə həm ərəb ədəbiyyatşünasları, həm də rus və Azərbaycan şərqşünasları olduqca dəyərli tədqiqat işləri aparmış, bu dünya şöhrətli mütəfəkkir şəxsiyyətin ədəbi-fəlsəfi, ictimai-siyasi, elmi-pedaqoji çoxşaxəli məziyyətlərini əhatəli şəkildə araşdırıb aşkar etmiş və elmi ictimaiyyətə çatdırmışlar. Bununla belə Əmin ər-Reyhani irsinin tədqiqat aspektləri tamam tükənməmişdir. Onun çoxşaxəli yaradıcılığının bir sıra fəzilətləri hələ özünün gələcək tədqiqatını gözləyir. Bu mənada Əmin ər-Reyhani irsinin bizdən əvvəlki tədqiqatçıların bu görkəmli ərəb ədibi ba-

rəsində zəngin elmi fakt və mənbələrə söykənən dəyərli araşdırmalarında bilavasitə “Əmin ər-Reyhani və Ərəb Şərqi” mövzusu ilə bağlı konkret tədqiqat işi aparılmadığı kimi, diqqəti çəkə biləcək əsaslı bir mülahizə və elmi fikir söylənilməmişdir. Bu baxımdan təvazökarlıqdan bir qədər uzaq olsa da, qeyd etməliyik ki, Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərfinə bağlılığı ilk dəfə məhz bizim tərəfimizdən, faktik ədəbi materiallar əsasında küll halında araşdırılır. Beləliklə də, indiyədək böyük ədibin yaradıcılıq fəaliyyətində bu unudulmuş sahə şərqşünaslıq elminin müasir tələbləri baxımından ilkin olaraq əhatəli şəkildə elmi təhlilə cəlb edilir.

İndiyədək aparılmış mövcud elmi araşdırmalar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, ədəbi-bədii yaradıcılığı əsasən Qərb romantik ədəbiyyatı əsasında, xüsusən də Amerika transsendentalistləri: R.U.Emerson, U.Uitmen, H.Toro və digərlərinin ədəbi-fəlsəfi və ictimai görüşləri fonunda formalaşan Əmin ər-Reyhani təkcə ərəb məhcər ədəbi cərəyanına deyil, həm də ümumən ərəb ədəbiyyatına romantik məzmun, kamil cəmiyyət quruculuğuna dair yeni ideya və baxışlar gətirmişdir. Əmin ər-Reyhani öz əsərlərində insan birliklərinin normal nümunəvi cəmiyyətə çevrilməsi və burada sosial ədalətin, düzgünlüyün bərqərar olması, zülmün, zorakılığın, zülmkarlığın izaləsi üçün ilk növbədə cəmiyyətin hər bir üzvünün, hər bir fərdinin təkmilləşməsinin vacibliyi ideyasını irəli sürürdü. Bu ideya Əmin ər-Reyhaninin fəlsəfi baxışının başlıca kredosu idi. O, hesab edirdi ki, kamil insan dünyada ideal cəmiyyətin əsas sütunu, başlıca qurucusudur. Əmin ər-Reyhani romantizminin ana xəttində bu ideya dayanırdı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, böyük ədibin yaradıcılığına Qərb maarifçilərindən sızıb keçmiş kamil insan ideyası hələ XIV əsrdə Azərbaycanda geniş yayılmış hürufilik ədəbi dini təriqətinin də ideya əsasını təşkil etmişdir. O, bütün bu mütərəqqi ideyaların Ərəb Şərfinə də bərqərar olmasını həsrətlə arzulayırdı. Elə bu səbəbdən də böyük ədib ictimai-siyasi fəaliyyətinin böyük hissəsini məhz Ərəb Şərfinin sosial-mədəni həyatının dirçəlişinə həsr etmişdir.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, 17 yaşına qədər ərəblərin keçmişi, ərəb dünyasının məşhur şəxsiyyətləri, ərəb dili və ədəbiyyatı, ərəb mədəniyyəti, onun etnoqrafik gərəkliliyi barədə səthi məlumatla malik olan, yaxud bu barədə heç təsəvvürü belə olmayan Əmin ər-Reyhani birdən-birə dəyişərək, ərəb dünyasına maraqla göstərməyə başlamışdır. Keçmişə qayıdış Əmin ər-Reyhani yaradıcılığına yeni bir impuls vermişdir. Bunun nəticəsində ədib ərəb dilinin qrammatikasını və klassik ərəb ədəbiyyatının inkişaf mərhələlərini səylə öyrənir, eləcə də ərəb ədəbiyyatının İmrul Qeys, Əbu-t-Tayyib əl-Mütənəbbi, Əbu-l-Əla əl-Məərri, Baha Zuheyr kimi nümayəndələrinin yaradıcılıqları ilə yaxından tanış olandan sonra bu ədəbiyyatın keçdiyi inkişaf yolunu araşdırmağa başlayır. Bu söyləri onu sanki qəflət yuxusundan oyadır. O, ərəblərin tarixi keçmişini sevməyə başlayır, onu məhəbbətlə tərənnüm edir.

Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərqi mövzusunda yazdığı əsərlər həm sayca çoxdur, həm də ideya-qayə etibarlı ilə müxtəlifdir. Bunların böyük əksəriyyəti ədibin dördcildlik “Ər-Reyhaniyyat” (الريحانيات) toplusunda və “Siz şairlərsiniz” (انتم الشعراء) məcmuəsində öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, şairin Ərəb Şərqiə olan məhəbbəti onun iri həcmli “Şərq” poemasında, “Səni ikiqat gözlə görürəm, vətən!”, “Misir ölkəsi”, “Cubrana” və s. kimi lirik və epik şeirlərində, eləcə də “Şibli Şmayıl”, “Beyrut”, “Əndəlusdan olan İbn Səhl”, “Şeir və şairlər”, “Şeir ilahəsi”, “Şairlərə on tövsiyə”, “Şairlərə daha on beş tövsiyə” və s. kimi ilk hekayə, esse, məqalə və məktublarında bütün çalarları ilə təcəssüm olunmuşdur. Öz soy-kökünə qayıtmış bu mütəfəkkir ədib Ərəb Şərqiə olan məhəbbət və istəklərini ifadə etmək üçün nəzm əsərləri ilə kifayətlənməmiş, ədəbi janrların digər bütün növlərindən: hekayə, publisist məqalə, esse, novella və s.-dən məharət istifadə etmişdir.

Araşdırma nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Əmin ər-Reyhaninin Ərəb Şərqiə olan sonsuz məhəbbəti onun ərəb ölkələrinə səyahətə çıxmasından sonra ikiqat artmışdır. O, ərəb dünyasını öyrənib tanıdıqca ona məftun olub qırılmaz

tellərlə bağlanmışdır. Ona görə də səyahətnamə yaradıcılığı ər-Reyhani ədəbi irsində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. O, Misrə səyahəti zamanı aldığı təəssüratlar nəticəsində bir sıra şeirlər yazmış, ərəblərin keçmiş barədə dərin məzmunlu və elmi çıxışlar etmişdir. O zamankı cari ərəb mətbuatında yüksək pafosla mədh edilib hallandırılan görkəmli ədib bu ölkənin ictimai-siyasi həyatının reallıqlarına dair öz fikirlərini Qahirədə onun şərəfinə düzənlənən ziyafət məclisində parlaq şəkildə açıqlayıb Misir xalqı ilə bölüşmüşdür.

Əmin ər-Reyhani Ərəbistan yarımadasına səyahətləri zamanı beş ərəb ölkəsini gəzmiş, həmin ölkələrdə mövcud olan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni durumla yaxından tanış olmuşdur. Səyahətdən sonra o, Beyrutda “Feysəl əl-avval”, “Qalbul-İraq” kimi iri həcmli nəsr əsərlərini yazmışdır. Böyük ədib bu əsərlərində Yəmən, Nəcd, Hicaz, hazırki Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İraq kimi ölkələrin ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatı ilə tanış olmuş, ərəb ədəbiyyatının keçmiş və inkişaf yolu ilə bağlı çox dəyərli elmi-didaktik və publisist fikirlər söyləmişdir. Xüsusilə o, yeni yazarlara ənənəvi ərəb şeirinin İmrul Qeysin “Qıfa nəbki” müəlləqəsinin təsirindən uzaqlaşmalarını və günün reallıqlarının bədii inikasına çalışmalarını tövsiyə etmişdir.

Əmin ər-Reyhaninin ərəb dünyası ilə tanışlığı Misirdən başlanmışdır. Tədqiqat işində onun Ərəb Şərqi ilə bağlı yazdığı “Şərq” poeması, “Misir ölkəsi”, “İskəndəriyyə sahillərində”, “Mənim rəfiqim”, “Ərəb qartalı” kimi şeirləri təhlilə cəlb edilmişdir. Ədibin İraqa səfəri zamanı qələmə aldığı “İraqın tanrısı” şeiri də tarixi reallıqlar fonunda geniş təhlil olunmuşdur.

Əmin ər-Reyhani kral Feysəlin dövründə İraqdakı poetik durumdan vəcdə gəlmiş, bu poeziyanın İraqın müstəqilliyi, onun ingilis işğalına qarşı apardığı kəskin mübarizə ədəbi heyərləndirmişdir. Həmin dövrdə İraq ictimai-siyasi həyatını o, hər hansı bir tarixçidən daha yaxşı işıqlandıraraq şərh etmişdir. Bu cəhət özünü şairin “Muluku-l-arab” adlı səyahət əsərində daha bariz şəkildə biruzə verir. Ədib iraqlıların o illərdə siya-

sətə göstərdikləri xüsusi meyl və maraqlarını yüksək dəyərləndirib təqdir etmişdir.

Bu əsəri ilə Əmin ər-Reyhani müasir İraq poeziyasının inkişaf yoluna istiqamət və güclü bir təkan vermiş, özünün dedi-yi kimi, bu siyasətçi nazimlərə tənqidi realizmin yolunu göstərmişdir. Onun bu dəstəyi və ilhamverici söyləri sayəsində həmin siyasətçi nazimlərin günün reallıqlarını, ərəb ölkələrinə soxulan ingilis müstəmləkəçilərinin, mələk libasına bürünmüş bu hiyləgər quldurların qarətçi məqsədlərinin ifşasına yönələn bir sıra kəskin satirik şeirlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Məhz bu təsir nəticəsində həmin dövrdə Məruf ər-Rusafinin Britaniya müstəmləkəçilərinin hiyləgər siyasətlərinin mahiyyətini qamçılayan “Tucahə ər-Reyhani” adlı qəsidəsi yarandı. Bu qarşılıqlı təmas sanki ər-Reyhaninin özünə də bir ilham verdi. O, həmin günlərdə Dəclə çayının füsunkar gözəlliyini, İraqın iqtisadi həyatında onun oynadığı rolu hərtərəfli tərənnüm edən “İraqın tanrısı” adlı poemasını, eləcə də İraq mövzusunda həsr etdiyi bir sıra digər şeirlərini yazdı. Bununla da ər-Reyhaninin Ərəb Şərqi ilə bağlı yaradıcılığında İraq mövzusu ayrıca bir silsilə təşkil etməyə başladı.

Əmin ər-Reyhani yaradıcılığının Şərqlə bağlı aspektlərinin tədqiqinə yekun vurarkən diqqəti çəkən bir mühüm məsələni də qeyd etmək lazımdır. Müasir dövrdə dünyanın bir sıra ölkələrində, xüsusilə imperialist dairələrin siyasətbazları arasında möhtəkircəsinə siyasi alver obyektinə çevrilib canfəşanlıqla hallandırılan qondarma “erməni genosidi” məsələsinə hələ keçən əsrin əvvəllərində Əmin ər-Reyhani də öz münasibətini bildirmişdir. Bundan əlavə ədib “Muluku-l-arab” əsərində Hindistanın Bombey şəhərindən gəmi ilə İraqın Bəsrə limanına gələrkən erməni riyakarlığı ilə bağlı rastlaşdığı bir əhvalatı da təsvir edir. Əmin ər-Reyhani sanki bu təsvirlə bütün dünyaya erməni xislətinə xas olan erməni riyakarlığını, ikiüzlülüyünü car çəkir. Böyük ədib bu epizodla ermənilərin iyrənc, rəzil sifətlərinin bariz nümunəsini yaratmağa müvəffəq olmuş, erməni riyakarlığını hələ 100 il bundan öncə görüb müşahidə edə bilmiş və sanki insanları ehtiyatlı olmağa çağırmışdır.

Monoqrafiyada Əmin ər-Reyhaninin ərəb poeziyasının nəzəri məsələlərinə dair fikirlərin ədəbiyyatşünaslıq baxımından araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Ədibin ərəb şeirinin XX əsrin tələbləri ilə ayaqlaşması, gələcəkdə hansı məsələləri daha qabarıq şəkildə əks etdirməsi lüzumu, ərəb şeirində ənənəvilik və müasirlik kimi vacib məsələlərlə bağlı söylədiyi fikirlər zəngin faktik materiallar əsasında araşdırılmışdır. Əmin ər-Reyhani ərəb poeziyasında yenilikçi mövqedən çıxış edərək qəsidənin uzun, ənənəvi şəkildə yazılmasının əleyhinə çıxmış, şairlərə lüzumsuz iniltidən, ağlayıb göz yaşı tökməkdən birdəfəlik əl çəkməyi və dövrün, zamanın səsinə səs verməyi məsləhət görmüşdür. O, həmçinin ərəb şeirinin dünya poeziyasında uğur qazanması üçün mənsur şeir növünə önəm verilməsini üstün saymış və bununla da şairləri lazımsız qafiyə axtarışından xilas etməyə çalışmışdır.

Monoqrafiya işindən çıxarılan başlıca nəticə və elmi qənaətlər əsasən bunlardan ibarətdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. AMEA-nın “Elm” qəzeti. Bakı, 2007, 29 dekabr.
2. AMEA-nın “Elm” qəzeti. Şərq fəlsəfəsinə dair tədqiqat. Bakı, 1998, 19 dekabr.
3. Axundov M.F. Əsərləri, II c., B., 1961, 576 s.
4. Baxşəliyeva G.B., Elm aləmində nadir istedad. Paşayeva N. Dünya deyilən sənmişsən. İstanbul, 2007, 278 s.
5. Baxşəliyeva G.B., Məmmədova Ə.İ. Cubran X.C. Sındırılmış qanadlar (Əl-əcnihə əl-mutəkəssira), Bakı, Bakı Çap Evi, 2010, 108 s.
6. Cəfərov V. Yeni sahə, ilk qaranquş. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, Bakı, 20 dekabr, 1975.
7. Cəfərov V. Məruf ər-Rusafinin İraq şeirinin inkişafında rolu. Ərəb filologiyası məsələləri, Bakı, Elm, 1979, 166 s.
8. Cəfərov V. İraqda neoklassik poeziya, Bakı, 1998, 156 s.
9. Cəfərov V. Əz-Zəhavi. Bakı, Elm, 1984, 60 s.
10. Əzizəliyeva B. Cubran Xəlil Cubran. B., 2005, 196 s.
11. Əzizəliyeva B. A.İmanquliyeva və ərəb ədəbiyyatının tədqiqi problemləri. Bakı, Elm və Təhsil, 2010, 304s.
12. Əzizov E. Mənalı ömrün anları. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2002, 78 s.
13. Əzizov E. Kamil azərbaycanlı qadın obrazı. Şərq və Qərb: Ortaq mədəni dəyərlər, elmi-mədəni əlaqələr (Beynəlxalq elmi konfransın materialları). Bakı, 2004, 623 s.
14. Əmircanova Q. Güzəllik və kamillik ilahəsi. Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2008.
15. Hüseynov Z. Ərəb məhcər ədəbiyyatının Şərq qolu. Elmi araşdırmalar. Bakı, 2004.
16. Xəlilov S.S. Aida İmanquliyeva yaradıcılığının izi ilə. Şərq ruhunun Qərb həyatı. Bakı, 2009, 381 s.
17. Xəlilov S.S. A.İmanquliyeva Azərbaycanda Şərq-Qərb problematikasının ilk sistemli tədqiqatçısı kimi. Şərq və

- Qərb: Ortaq mənəvi dəyərlər, elmi-mədəni əlaqələr (Beynəlxalq elmi konfransın materialları). B., 2004, 623 s.
18. İmanquliyeva A.N. Ərəb mətbuatı mühacirətdə (Şimali və Cənubi Amerika). Ərəb filologiyası məsələləri (IV buraxılış), B., Elm, 1984, 191 s.
 19. İmanquliyeva A.N. Cənubi Amerikaya mühacirət etmiş ərəb ədib və şairlərinin fəaliyyəti haqqında. Şərq filologiyası məsələləri”, Bakı, Elm, 1986, 172 s.
 20. İmanquliyeva A.N. Cubran Xəlil Cubran. Bakı, 1975, 70 s.
 21. İmanquliyeva A.N. Əmin ər-Reyhani və din. “Azərbaycan” jurnalı, Bakı, 1971, № 9.
 22. İmanquliyeva A.N. Ərəb yazıçılarının əsərlərində kapitalizm dünyasının işfasi. “Azərbaycan” jurnalı, 1973, № 6.
 23. İmanquliyeva A.N. Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında təbiət. Şərq filologiyası məsələləri”, Bakı, Elm, 1987, 248 s.
 24. İmanquliyeva A.N. “Ərəb Əndəlus ədəbiyyatının bəzi xüsusiyyətləri haqqında” məqaləsi, AMEA-nın “Məruzələr”i, 1973, № 3.
 25. İmanquliyeva A.N. “İspaniyada ərəb ədəbiyyatının yaranması və inkişafı tarixi” məqaləsi 1971-ci ildə Azərbaycan SSR EA-nın “Xəbərlər”ində (ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1971, №1, s.48-56.
 26. İmanquliyeva A.N. Qələmlər birliyi və Mixail Nuaymə, Bakı, Elm, 2002, 180 s.
 27. İmanquliyeva A.N. Məqalə və tərcümələr, Bakı, Bakı Çap Evi, 2010, 488 s.
 28. İmanquliyeva A.N. Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri, B., Elm, 2003, 398 s.
 29. İnsan və quş. Ərəb hekayələri. Bakı, Azərnəşr, 1974, 119s.
 30. Məcidova F.A. Aida İmanquliyevanın tərcümələri haqda. Dil və ədəbiyyat., BDU nəşriyyatı, 2008, №2 (62)
 31. Məmmədaliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. B., “Maarif” nəşriyyatı, 1985, 387 s.
 32. Məmmədaliyev V.M. Bəsrə qrammatika məktəbi. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1988, 116s.

33. Məmmədəliyev V.M. Kufə qrammatika məktəbi. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1988, 117s.
34. Məmmədəliyev V.M. Aida İmanquliyeva Azərbaycan şərqşünaslığının ən görkəmli nümayəndələrindən biri kimi. A. İmanquliyeva. Biblioqrafiya. Bakı, Elm, 2009, 245 s.
35. Məmmədov C., Sultanova H. Ərəb ölkələrinin coğrafiyası, B., 1992, 348 s.
36. Paşayev Q. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində. Bakı, Yazıçı, 1987, 230 s.
37. Paşayeva N.A. Dünya deyilən sənmişsən. İstanbul, 2007, 278 s.

Türk dilində

38. Balkan E. Giriş. Halil Cibran. Sözler, İstanbul, Kitaplar Yayınevi, 1993, 100 s.
39. Qurani- Şerif. Türkiyə Diyanet vakfı, Ankara, 1991, 615 s.
40. Modern arap edebiyatının usta kalemləri. //Prof. Dr. Aida İmanquliyeva. İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007// İstanbul, 2007, 380s.
41. Sərdar Üslü. Kitap tanıtımı. Doğu edebiyatı, İstanbul, 2007.
42. Yazıçı, Hüseyin. Mehcer Edebiyyatı. D.İ.A., C.XXVIII, Ankara 2003.

Rus dilində

43. Азизалиева Б.Г. Амин ар-Рейхани. Национальные традиции и американский трансцендентализм. Saarbrücken, LAP Lambert Academic Publishing, 2012.
44. Амин ар-Рейхани. Избранные произведения (пер. и прим. И.Ю.Крачковского) - Петроград, 1917, 126 с.
45. Амин ар-Рейхани. Избранное (пер. с арабск.)- Л., 1988, 447 с.

46. Арабская романтическая проза XIX-XX вв. Л., Худож. литература, 1981, 321 с.
47. Билык И.Е. Творческий метод Михаила Нуайме: Авторе. дис.... канд. филол. наук. – М., 1984.
48. Билык И.Е. Возвращение к Аиде. Dünya deyilən sənmiş-sən. Истанбул, 2007, 278с.
49. Бирюков П.И. Толстой и Восток. – Новый Восток, 1924, № 6.
50. БСЭ. т. X, М., 1972.
51. Брукс В.В. Писатель и американская жизнь. т. 1, М., 1967.
52. Венедиктова Г.Д. Поэзия Уолта Уитмена, М., 1982, 128 с.
53. Взаимодействие культур Востока и Запада (сб. статей). М., 1987, 168 с.
54. Гибб Х.А. Арабская литература. – М., 1960, 185 с..
55. Джабр Мухаммед Юнис. Л.Н.Толстой и современная литература арабского Востока: Дисс....канд. Филол. наук.– М., 1978.
56. Джафаров В.А. Жизнь и творчество Джамиля Сидги аз-Захави. АКД. Москва, 1971.
57. Джебран Х. Д. Сломанные крылья (пер. с арабск. В.Волосатова). – М., Худож. литер., 1962, 286 с.
58. Джебран Х. Д. Слеза и улыбка (пер. с арабск. В.Волосатова). М., Худож. литер., 1976, 302 с.
59. Джебран Х. Д. Избранное (пер. с англ. И арабск.) Л., Худож. литер., 1986, 520 с.
60. Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени (Египет и Сирия). Публицистика(1870-1914 гг.). М., 1968, 144 с.
61. Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени (Египет и Сирия), М., 1973, 272 с.
62. Долинина А.А. Послесловие. В кн: Нуайме М. Мои семьдесят лет (пер. с арабск. С.М.Бациевой). М., 1980, 236 с. (222-236).

63. Долинина А.А. Предисловие. В кн: Арабская романтическая проза XIX-XX вв. Л., Худож. литер., 1981, 320 с.
64. Долинина А.А. Амин ар-Рейхани. В кн: Амин ар-Рейхани. Избранное. Л., Худож. литер., 1988, 446 с.
65. Имангулиева А.Н. «Ассосация пера» и Михаил Нуайме. М., Наука, 1975, 146 с.
66. Имангулиева А.Н. Джубран Халил Джубран (на азерб. языке). Баку, Элм, 1975, 70 с.
67. Имангулиева А.Н. Истоки арабско-русских культурных и литературных связей. В сб.: Ближний и Средний Восток. Баку, Элм, 1986, 247с.
68. Имангулиева А.Н. Природа в творчестве Амина ар-Рейхани. В сб.: Вопросы восточной филологии. Баку, Элм, 1987, 235с.
69. Имангулиева А.Н. Романтизм ар-Рейхани в повести «Вне стен гарема» и в малых прозаических жанрах. В сб.: Проблемы зарубежного Востока: история и современность. Баку, Элм, 1988, 256с.
70. Имангулиева А.Н. Литературно-эстетические воззрения Амина ар-Рейхани. В сб.: Вопросы восточной филологии. Баку, Элм, 1990, 235с.
71. Имангулиева А.Н. Корифеи новоарабской литературы. Баку, Элм, 1991, 320 с.
72. История Американской литературы. М., Происвещение, 1971, 319с.
73. Конрад Н.И. Проблема реализма в литературах Востока – В книге: Проблемы становления реализма в литературах Востока. М., 1964, 357 с.
74. Крачковский И.Ю. Автобиография Михаила Нуайме(1931). Избр. соч., III т., М.-Л., 1956, 470 с.
75. Крачковский И.Ю. Арабская зарубежная литература. Избр. соч., III т., М.-Л., 1956, 470 с.
76. Крачковский И.Ю. Арабская литература в Америке. (1895-1915). Известие ЛГУ, I т., 1928.

77. Крачковский И. Ю. Арабская литература в XX веке. Л., 1946, 61 с.
78. Крачковский И.Ю. Арабская культура в Испании. М., 1937.
79. Крачковский И.Ю. аль-Маарри, ар-Рейхани и Ленинград (1944). Избр. соч., III т., М.-Л., изд. Академии Наук ССР, 1956, 470 с.
80. Крачковский И.Ю. О книге Михаила Нуайме о Джебрane. (1941). Избр. соч., III т., М.-Л., 1956, 470 с.
81. Крачковский И.Ю. Предисловие к книге: Амин ар-Рейхани. Избр. Произведения (1917) Избр. соч., III т., М.-Л., 1956, (с.137-145).
82. Крачковский И.Ю. Предисловие к книге: Амин ар-Рейхани. Стихотворение в прозе(1922) Избр. соч., III т., М.-Л., 1956, 470 с. (с.146-149)
83. Крачковский И.Ю. Русско-арабские литературные связи. Избр. соч., III т., М.-Л., 1956, 470 с. (с.267-334)
84. Крачковский И.Ю. Философ долины Фурейки. В кн.: Над арабскими рукописями, 4-е изд., М., 1965.
- 84(а). Крачковский И.Ю. Избранные сочинения, III т., М.-Л., издательство Академии Наук ССР, 1956, 470 с.
- 84(б). Крачковский И.Ю. Избранные сочинения, БЫ т., М.-Л., издательство Академии Наук ССР, 1956, 702 с.
85. Крымский А.Е. История новоарабской литературы (XIX-начало XX в.). М., Наука, 1971, 793 с.
86. Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. (вторая половина VIII-XI в.). М., 1983, 261с.
87. Леви-Провансал Е.. Арабская культура в Испании. М., 1967.
88. Левин З.И. Запад в творчестве ар-Рейхани (1876-1940). Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР, вып. 45, М., 1961.
89. Левин З.И. Развитие арабской общественной мысли 1917-1945 гг., М., 1979, 198 с.
90. Левин З.И. Философ из Фурейки. М., 1965, 71с.

91. Литература США XX века. М., 1978, 568 с.
92. Луцкий В.Б. Новая история арабских стран. М., 1966, 372 с..
93. Манн Ю.В. Поэтика русского романтизма. М., Наука, 1976, 375с.
94. Ал-Манфалути М. Толстому (пер. с арабс. Л.Петровой). В кн.:Арабская романтическая проза (XIX-XX вв.). Л., 1981, 321с.
95. Нуайме М. Ливанские новеллы (пер с арабск.). М., 1959.
96. Нуайме М. Мои семьдесят лет (пер. С.Бациевой). М., 1980, 237 с.
97. Оде-Васильева К.В. Михаил Нуайме. В кн.: Нуайме М. Ливанские новеллы. М.,1959.
98. Осипова Э.Ф. Р.У.Эмерсон: Писатель и время. Л., Ленинградский Университет, 1991, 136 с.
99. Поэзия США. М., 1982.
100. Ридван аш-Шахаль. Прогрессивные реалистические течения в современной арабской литературе. В сб.: Современная арабская литература. М., изд. Московской литературы, 1960, 192с.
101. Тазетдинова Л.А. Поэзия Амин ар-Рейхани: Автореф. дисс..канд.филол.наук. Л., 1986, 18 с.
102. Торо Г. Уолден, или жизнь в лесу. М., 1979, 367 с.
103. Усманов Н.К. Развитие просветительских идей на Арабском Востоке в XIX веке. В сб.: Просветительство в литературах Востока. М., 1973, 319с.
104. Усманов Н.К. Особенности арабского Просвещения. В кн.: Литература Востока в новое время. М., изд. Моск. Ун-та, 1975, 705с.
105. Фильштинский И.М. История арабской литературы. М., 1985, 523 с.
106. Халилов С. Романтическая поэзия в контексте восточно-западной проблематики. М., Весь мир, 2009, 215 с.
107. Ханна Ал-Фахури. История арабской литературы. II т., М., 1961, 483 с.

108. Ханна Жорж. О литературе Ливана. В сб.: Современная арабская литература. М., изд. Восточ. литература, 1960, 192 с.
109. Чуков Б.В. Литература Ливана. В кн.: Литература Востока в новейшее время(1917-1945). М., изд. МГУ, 1977, 560 с.
110. Чуковский К.И. Уолт Уитмен. Предисловие к книге: Листья травы. М., 1955.
111. Чуковский К.И. Мой Уитмен. Очерки о жизни и творчестве-Изб. Перевод из «Листьев травы», М., Изд. «Прогресс», 1966, 271с.
112. Шидфар Б.С. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.), М., Наука, 1974, 254 с.
113. Шифман А.И Толстой и Восток. М., 1971, 551стр.
114. Эмерсон Р.У. Природа (пер. А.М. Зверева). В кн.: Эстетика американского романтизма. М., Наука, 1977, 464с.
115. Эмерсон Р.У. Поэт (пер. А.М. Зверева). В кн.: Эстетика американского романтизма. М., 1977, 464с.
116. Эмерсон Р.У. О литературной морали (пер. А.М. Зверева). В кн.: Эстетика американского романтизма. М., 1977, 464с.
117. Эмерсон Р.У. Писатель и время. Л., 1991, 136 с.

Avropa dillərində

118. Ameen Rihani. Chant of Mustics and other Poems. Beirut, Rihani House, 1970, 121 p.
119. Ameen Rihani. Myrtle and Myrrh. Boston. The Gorhan press. 1905, 60 p.
120. Ameen Rihani. The path of vision. Lebanon, 1970, 141 p.
121. Ameen Rihani. The book of Khalid. New-York, 1911, 372 p.
122. Ameen Rihani. The letters to Uncle Sam. Platform international, New-York, 2001, 54p.

123. Ameen Rihani. The fate of Palestine. Beirut, Rihani House, 1967, 169 p.
124. Ameen Rihani. Critiques in art. Lebanon, Librare du Liban, 1999, 200 p.
125. Berqul Y. The arabs, their history and future. London, 1964.
126. Badawi M.M. Critical Introduction to Modern Arabic Poetry. Cambridge, 1973, 271p.
127. Gibb H. A. R. Studies on the sivilization of Islam. 1962, 344 p.
128. Gibb H. A. R. The arabs. Oxford the Clarendom press, 1940, 32p.
129. Gibb H. A. R. Shoter encyclopaedia of Islam. London, 1953, 661p.
130. Gibran H.G. Prophete. New-York, 1923, 41 p.
131. Hajjar N. Ameen Rihani's Humanist Vision of Arab Nationalism. Ameen Rihani: Bridging East and West. A pioneering Call for Arab-American Understanding (Edited by Nathan C. Funk and Betty J. Sitka). New-York, University press of America, 2004, 181 p.
132. Hitti Philip. The Syrians in Amerika. New-York, 1930.
133. Hitti Philip. Syria: A short history. Being a condensation of the author's History of Syria including Lebanon and Palestine, 1959, 252 p.
134. Hitti Philip. The arabs. A short history. Chicago, Regney Co, 1966, 263 p.
135. Hitti Philip. The arabs. New-York, Palgrave Macmillan, 2002, 822 p.
136. Khemiri Taher and Kampffmeyer G. Leardes in Con-temprary. Arabic Literature. London, 1930.
137. Moreh S. Modern Arabic Poetry(1800-1970). The Devo-lopment of its Forms and Themes under the Influence of Western Literature. Leiden, 1976.
138. Henry H.M. Rihani's Peace. Ameen Rihani: Bridging East and West. A pioneering Call for Arab-American Understanding (Edited by Nathan C. Funk and Betty J.

- Sitka). New-York, University press of America, 2004, 181 p.
139. Nicholson B.A. A literature history of the Arabs. London , 1923, 500 p.
140. Sharabi Hisham B. Arab Intellectuals and the West: The formative years, 1887-1914. Baltimor-London, J. Horkins press. 1970, 136 p.
141. Young Barbara. This man from Lebanon. 8th edition. New-York, 1956.

Ərəb dilində

142. ابو شاباني الياس .مجموعة المقالات و الذكريات عن نعيمة. بيروت، 1948.
143. البدوي المثلث. الناطقون بالضاد في امريكا الجنوبية، القاهرة، 1962.
144. التليسي خليفة محمد. الشابى و جبران، بيروت، 1974.
145. الجندي انوار. معالم الادب العربي المعاصر. القاهرة، دار النشر للجامعيين، 1964، 248 ص.
146. الجندي انوار. الادب العربي الحديث في معركة المقاومة و الحرية و التجمع(1830-1950). القاهرة، مطبعة الرسالة، 1959، 240 ص.
147. أنيس المقديسي. الإتجاهات الادبية في العالم العربي الحديث. بيروت، 1963، 494 ص.
148. جاماتي حبيب. المرأة... في حياة جبران، مجلة-الهلال- 1947، عدد 2.
149. جبران خليل جبران. يسوع ابن الانسان.المجموعة الكاملة لمؤلفاته.بيروت، 1964، ص.203-362.
150. جبران خليل جبران . النبي . بيروت، 1989، 80 ص.
151. جبران خليل جبران. الارواح المتمردة ، بيروت، 1962، 130 ص.
152. جبران خليل جبران. آلهة الارض-المجمعة الكاملة لمؤلفته، بيروت، 1964، ص.365-394.
153. جبران خليل جبران. الاجنحة المتكسرة. بيروت، 1961، ص.193- 223.
154. جميل جبر. امين الريحاني . الرجل والادب، بيروت، 1947، 201 ص.
155. جميل جبر. جبران سيرته و ادبه و فلسفته و رسمه، بيروت، 1958.
156. جميل صدقي الزهاوي. ديوان. القاهرة، دار الصادر، 1955، 2337 ص.
157. جورج صيدح. ادبنا و ادبأونا في المهاجر الامريكية. بيروت،
158. حركات التجديد الشعري في المهجر بين النظرية و التطبيق،

- القاهرة، 1974، 385 ص.
159. حسن جاد. ادب العرب في المهجر. القاهرة، 1962، 500 ص.
160. خالد العاني و حسن جده. من تاريخ المغتربين العرب في العالم دمشق، 1972.
161. الخورى الفريضة. جبران خليل جبران و ميخائيل نعيمة. بيروت، 1960.
162. الخورى الفريضة. الكليمة العربية في المهجر. بيروت، 1960.
163. الخورى يوحنا. رد على ميخائيل نعيمة في "مرداد" صيدا، 1956.
164. دواد انس. التجديد في الشعر المهجر. القاهرة، 1968.
165. ديب و ديع امين. الشعر العربي في المهجر الامريكي. دراسة و تحليل، بيروت، 1980.
166. الراعى على. ميخائيل نعيمة و مسرحية الرائدة "الابا و البنون".مجلة "العربي"، 1979، عدد279.
167. الراوى حارص طه. الثورة الفكرية في ادب المهجر. مجلة "الادب". بيروت، 1954، عدد 5.
168. الراوى حارص طه. امين الريحان، بيروت، 1961.
169. رسائل امين الريحان(1896-1940). بيروت، 1959، 573 ص.
170. روائع الشعر العربي من العصر الجاهلي حتى الآن. القاهرة، 2007، 652 ص
171. رسائل جبران. صحف مطويه من آداب. تقديم: جبران الخالد. بيروت، 1901.
172. الرفاعى شمس الدين. تاريخ الصحافة السورية. الجزء الاول: الصحافة السورية في العهد العثماني (1800-1918)، القاهرة، 1969.
173. الريحاني امين. قلب العراق. بيروت، دار الجيل، 1980، 300ص.
174. الريحاني امين. فيصل الاول. بيروت، دار الجيل، 1980، 300ص .
175. الريحاني امين. المغرب الاقصى. بيروت، 1975، 555 ص .
176. الريحاني امين. وجوح شرقية غربية. بيروت، 1957، 147 ص.
177. الريحاني امين. وصييتي. بيروت، 1982، 63 ص.
178. الريحاني امين. زنبقة الغور. بيروت، 1960، 324 ص.
179. الريحاني امين. تاريخ نجد و ملحقاته. 1981، الرياض، 494 ص.
180. الريحاني امين. خارج الحريم او الجهان. بيروت، 1943.
181. الريحاني امين. الريحانيات. بيروت، الجزء 1 - 1910، الجزء 2 - 1910، الجزء 3 - 1923، الجزء 4 - 1924.

182. الريحاني امين. الريحانيات. الجزء 1-2، بيروت ، 1956.
183. الريحاني امين. قصتي مع ماي. بيروت،المأسسة العربية للدراسات و النشر، 1980، 94 ص.
184. الريحاني امين. ملوك العرب. الجزء 1، بيروت، 1929، 390 ص.
185. الريحاني امين. ملوك العرب. الجزء-2 ، بيروت، 1929، 416 ص.
186. الريحاني امين. بزور للزارعين. بيروت، 1924، 93 ص.
187. الريحاني امين. نور الاندلس . ، بيروت، 1969، 255 ص.
188. الريحاني امين. هتاف الاودية. بيروت، 1955، 150 ص.
189. الريحاني امين. جادة الرؤية. . بيروت، دار الساقى، 2000، 134 ص.
190. الريحاني امين. انتم الشعراء. . بيروت، دارالريحاني، 1953، 93 ص.
191. الريحاني البرت. امين الريحاني.تأليفه وحياته و مختارات من اثاره. بيروت، 1941.
192. سامي الكيالي. الادب العربي المعاصر في سوريا(1850-1950). مصر، دار المعارف، 1968، ص.462
193. سراج نادرة جميل. شعراء الرابطة القلمية، القاهرة، دارالمعارف، 1957، 391 ص.
194. شوقي ضيف. الادب العربي المعاصر في مصر. القاهرة، دار المعارف، 1964، 307 ص.
195. صيدح جورج. ادبنا و ادباؤنا في المهجر الامريكية. بيروت. دار العلم، 1964، 742 ص.
196. عائدة امانقوليفا. اعلام الادب العربي الحديث. باكو، 2003، 270 ص.
197. عباس احسان و نجم محمد يوسف. الشعر العربي في المهجر الامريكا الشمالية. بيروت، 1957.
198. عبد الحكيم بليغ. حركة التجديد الشعري في المهجر، القاهرة، 1974.
199. عبود مارون. ادب العرب. بيروت، دار الثقافة، 1968، 528 ص.
200. عبود مارون. امين الريحاني، القاهرة، 1952.
201. عصام عبد الفتاح. ديوان معروف الرصافي. القاهرة، 2009، 560 ص.
202. علي موسي محمد. امين الريحاني. بيروت، دار الشرق الجديد، 1965، 160 ص.
203. فضل الياس. ادب المغتربين. دمشق، 1923.
204. القنديلجي عامر ابراهيم. العرب في المهجر الامريكي: وجودهم وصحافتهم،جميعاتهم. بغداد، دار الحرية، 1977، 107 ص.
205. الكافي محمد. عرب في المهجر الشمالي. القاهرة، 1954.
206. ماهر حسن فهمي. الزهوي، القاهرة، 1965.

207. مجلة "المشريق". بيروت، الجزء 13، 1910، 193 ص.
208. محسن جمال الدين. العراق في الشعر العربي المهجري. بغداد، 1966.
209. محمد عبد الغني حسين. الشعر العربي في المهجر، القاهرة، 1962، 382 ص.
210. محمد عبد المنعم خفاجة . قصة الادب في الاندلس، بيروت، 1933.
211. مريدن عزيزه. القومية و الانسانية في الشعر المهجر الجنوبي. القاهرة، 1959.
212. معروف الرصافي. ديوان. القاهرة، مطبعة الاستقامة، 1963، 575 ص.
213. ميشال خليل جوحه. امين الريحاني(1876-1940). بيروت، دار السادر، 2002، 286 ص.
214. نادرة جميل سراج . شعراء الرابطة القلمية ، القاهرة، 1970.
215. الناعوري عيسى. ادباء من الشرق و الغرب (من الادب المقارن). بيروت، 1966.
216. الناعوري عيسى. ادب المهجر. القاهرة، دار المعارف، 1959، 628 ص.
217. نعيمة ميخائيل. الابا و البنون. بيروت، 1953.
218. نعيمة ميخائيل. ابعث من موسكو و من واشنطن. بيروت، 1957.
219. نعيمة ميخائيل. الاديوب: مسرحية. بيروت، دار صادر، 1967، 121 ص.
220. نعيمة ميخائيل. احاديث مع الصحافة. بيروت، 1973.
221. نعيمة ميخائيل. البيادر، بيروت، دار صادر، 1963، 245 ص.
222. نعيمة ميخائيل. همس الجفون، بيروت، مكتبة صادر، 1952، 145 ص.
223. نعيمة ميخائيل. ايوب. بيروت، 1967.
224. نعيمة ميخائيل. سبعون (حكاية عمري). بيروت، الجزء 1_1962، الجزء 2_1960، الجزء 3_1960.
225. نعيمة ميخائيل. جبران خليل جبران: حياته، مأساه، موته، مصر، دار الهلال، 1964، 264 ص.
226. يوسف عز الدين، الادب العربي الحديث، بغداد، 1967.

Veb-saytlar

227. <http://www.guteberq.Net>
228. www.sia.az/index.php?action=ajax_detail&static_id=176049
229. <http://www.ameenrihani.org>
230. <http://felsefedunyasi.org/site/?name=content&id=14&link=3&cont=16&dil=az>
231. http://lit.az/?X%26%23601%3Bb%26%23601%3Br_arxivi&newsaction=view&newsID=30&page=14
232. <http://www.arabeast.info/archives/642>
233. <http://www.rudocs.exdat.com/docs/index-265479.html?page=7>
234. http://www.ru.wikipedia.org/wiki/İmanqulieva,_Aida_Nasir_kızı
235. http://wdic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/7204/REYXANI
236. <http://www.wisdoms.ru/avt/b197.html>
237. <http://www.ozon.ru/context/detail/id/2523615/>
238. <http://www.Dsos.Edu/cidem/Gibran/announcements.htm>.

Ф.А.Меджидова
АРАБСКИЙ ВОСТОК В ТВОРЧЕСТВЕ
АМИНА АР-РЕЙХАНИ
РЕЗЮМЕ

Эмигрантская литература, сформировавшаяся в конце XIX-в начале XX веков на американском континенте, наряду с корифеями, привнесла в арабскую литературу новые идеи, сюжеты, формы, темы, а так же обогатила ее с профессиональной точки зрения. Большую роль в формировании арабской эмиграционной литературы сыграл Амин ар-Рейхани.

В своих произведениях, христианский писатель арабского происхождения, сформировавшийся под влиянием романтической литературы, а так же литературно-философских и общественных воззрений Запада, выдвинул идеи важности усовершенствования каждого члена для создания образцового общества, установления справедливости, и избавления от насилия и гнета на Арабском Востоке. В исследовании были использованы масштабные труды писателя: «Ар-Рейханийят», «Арабские правители», «Сердце Ирака», «Сердце Ливана», «Фейсал Первый». Идеи Амина ар-Рейхани о развитии арабского стихосложения представляют особый интерес. Как критик и литературовед, он давал ценные советы арабским поэтам о том, как и о чем, писать.

После путешествий поэта в арабские страны, безграничная любовь Амина ар-Рейхани к Арабскому Востоку стала больше. Путевые очерки автора представляют собой целый этап в творчестве Ар-Рейхани. Впечатления, полученные после путешествия в Египет, вылились в такие стихотворения, как: «Я-Восток», «Страна Египет», «На Александрийском побережье», «Моя спутница», «Арабский орёл», в которых поэт выдвинул ценные научные теории о прошлом арабов. Во время путешествий на Аравийский полуостров, он посетил пять арабских государств и выразил своё отношение

к общественно-политическому строю и литературно-культурному положению этих стран.

Выражая свою любовь и привязанность к Арабскому Востоку, выдающийся мыслитель не ограничился поэзией, он умело использовал другие литературные жанры, как, рассказы, публицистические статьи, эссе, новеллы и т.д. С востоковедческой точки зрения были всесторонне изучены, ряд эссе, статей, дидактических материалов принадлежащих его перу и воспевающих Арабский Восток.

В монографии было уделено особое внимание высказываниям теоретическим вопросам арабской поэзии. В работе были изучены и прокомментированы мнения ливанского писателя о соответствии арабского стиха требованиям XX века, о традиционности и современности в поэзии.

F.A.Mejidova
THE ARAB EAST IN THE WORK OF AMEEN RIHANI
SUMMARY

The arabic literary history which covers the end of the XIX century and the beginning of the XX century calling mahjar (emigration) literature was considerably enriched with a number of new ideas, themes, contents, forms and art.

The work explores one of the most popular coryphaeuses of the arabic mahjar literature Ameen Rihani's creative activities regarding to the Arab East in terms of Oriental studies. Formed on the background of western romantic literature, literary-philosophical and public meetings the writer messiah of arab origin put forward the idea of necessity for every society member to become perfect for building a model society in the Arab East, establishment of justice, prevention of violence and oppression. Major works of the writer such as a four volume «Ar-Rihaniyyat», a two volume «Muluk al-arab», «Galb al-Irag», «Galb Lubnan» and «Feysal al-avval» were involved in the research. Thoughts about the development path of arabic poetry expressed in these works by a poem seller Ameen Rihani are of particular interest. As a critic and a literary scholar he gave valuable recommendations on how to write and what to write to arab poets.

As a result of the research it has been established that Ameen Rihani's endless love for the Arab East increased after his travel to arab countries. Therefore, travelogue forms a special stage in Rihani's literary heritage. As a result of impressions received during his travel to Egypt he wrote "The East" poem, valuable poetry such as "I am the East", "The land of Egypt", "On Alexandria shores", "My friend", "Arab eagle", presented deeply meaningful scientific considerations on the past of the arabs. During his travels through the Arabian Peninsula he visited five arab states where he showed his

attitude towards the existing socio-political and literary-cultural situation.

Not satisfied only with the poetry works, the great thinker skillfully used other types of literary genres: narration, publicistic article, essay, novel etc. to express his love and desires for the Arab East. In the research process a number of the great thinker's essays, articles and program natured didactic writings glorifying the Arab East were thoroughly explored in terms of Oriental studies.

The work pays special attention to Ameen Rihani's views on theoretical issues of arabic poetry. The views expressed by the writer on important issues such as the necessity for arabic poetry to keep up with demands of the XX century, the need for clear determination of matters to be reflected in the future, traditionality and contemporaneity in arab poems were researched and commented.

Əmin ər-Reyhaninin
hikmətli kəlamlarından....

Cəhalət və qorxu-əkizdirlər. Onların atası zülm, anası isə mütilikdir. Bu ailənin ruhu-köləlikdir.

Ən yaxşı və qiymətli kitab-mütaliəsi zamanı səni ətalət-də saxlamayıdır. Daxilindəki xeyirxah, nəcib hissləri oyadıb səni ali məfkurəyə doğru cəhdə sövq edəndir. Səni yerindən tərpədənək qəflət yuxusundan oyadıb laqeydlik çirkabından çıxmağa məcbur edən, həyat düyünlərini açmaqda istiqamət göstərəndir.

Fərdin islahı millətin islahıdır, millətin islahı isə onun rəhbərinin islahıdır.

Fikrin gücündən də üstün bir güc – sevginin gücüdür.

Fikirləşmək faydalı hərəkət doğurur, ağı aydınlaşdırır və nəfsi təmizləyir.

Fikirləşmək filosofun duasıdır.

Gəlin, istədiyimiz kimi düşünək və düşündüyümüz kimi yaşayaq.

Güc həqiqətdədir-həqiqət isə heç vaxt ölmür.

Həyat iki əbədiyyət arasında yarıqan, iki qara bulud arasında çaxan şimşəkdir.

Hər bir kəsin daxilində xeyirxahlıq qığılcımı közərir. Onu hec bir yanlışlıq külü nə qədər çox olsa belə, söndürə bilməz. Hər bir insan nə qədər çirkəbə bulaşmış düz yoldan sapırsa da, onun içində zərrə qədər sevgi və həqiqət itməyib qalır.

Xalqın istəyini nəzərə alıb yazan qələm sahibləri ilə həqiqəti yazanlar arasında fərqi nə olduğunu bilirsənmi? Birincilər- xurma ağacının meyvəsi, ikincilər-xurmanın çərdəyidir. Bu meyvəni nuş canlıqla ye. Ancaq unutma ki, yerə atdığı xurma çərdəyi torpağı dəlib bir müddət onun alt qatında gizləyir. Sonra tanrının yerə göndərdiyi bulud onu yetərincə isladır, ona can verir. O da cücərib üzə çıxır, böyüyüb qol-budaq atır, ətrafına kölgə salır. Bu ağacın məhsulunu sənin gələcək nəslin-övladların, nəvələrin və onların övladları yeyəcəkdir.

İnsan fikrin gücü ilə təbiət qüvvələrinə qalib gələ bilər və fikrin gücündən də üstün bir gücü – sevginin gücünü tapa bilər.

Kim yaşamaq üçün yazırsa - o yaşayır, ancaq yaratmır. Kim ki, yazmaq üçün yaşayır - o yaradır, ancaq yaşamır.

Qoy sənin məqsədin imkanlarından daha böyük olsun. Onda bu günki işin dünənkindən, sabahkı işin isə bu gündən daha yaxşı olacaq.

Qələm əhli iki cür olur: yazmaq üçün yaşayanlar və yaşamaq üçün yazanlar.

Laqeydlikdən irəli gələn toleranlığ fəzilət deyil.

Məgər ruhunuzu oxşayan bu ud həmin o ağac deyilmi ki, əvvəlcə bıçaqla oyulub?!

Maddi ehtiyac və dünyəvi amalları üçün din yolunu, yalançı möminliyi, riyakarlıq və ikiüzlülüüyü seçən kəslər dindən və Allahdan Yer ən uzaq planetlərə uzaq oluğu qədər uzaqdırlar.

Məndə də, səndə də bir düman pərdəsi var ki, onun arxasındakı pünhandır. Mənim də, sənin də əbədi böyük bir sirrimiz var: onun dərinliyinə nə yeni, nə də köhnə hikmət sirayət edə bilməz.

Müdrək insan ölümdən qorxmur. O bilir ki, nə qədər insan sağdır, ölüm ondan uzaqdır. Öləndən sonra isə insan özü ölümdən uzaq olur.

Müstəqil yazar- öz əməyinin və tədqiqatlarının bəhrəsini təqdim edə bilən əsl alimdir. O, ədəbiyyatın şərəfini, elmin nəcibliyini mühafizə edərək daim xalqına xidmət edir. Sadə xalqın mənafeyinə, hakim təbəqənin zövq və hüsn-rəğbətinə zidd olsa belə o, öz sözünü deyə bilir.

Gələcək üçün yazanlar bu gün mükafat alırlar. Bu gün üçün yazanlarınsa, gələcəkdə heç bir xatirəsi olmur.

Pis dost o kəsdir ki, özünü sənə bərabər tutmur. Əgər o özünü səndən üstün hesab edərsə, səni kiçiltmiş olar. Yox, əgər özünü səndən əskik bilərsə, səni dostluq və şəfqət riyakarlığı ilə qıcıqlandırmış olar.

Ruh-Allah və insanın tərkibini birgə hazırladıqları dərmandır. Bəzən acı, bəzən şirin, bəzən turş, bəzən də duzlu olur. Ən xoşagəlməyənlər isə dadsız və rəngsiz olanlardır.

Şərq doğru danışanda ona nadir hallarda inanırlar. Qərb isə yalan danışanda ona nadir hallarda şübhə ilə yanaşırlar. Birincinin sadələvh doğruluğu heç bir məqsədə yönəlməyib, o birisinin saxta səmimiliyi nadir hallarda öz məqsədinə çata bilmir.

Sən ağıl tüfəngini doldur, çaxmaq özü işə düşəcək.

Şərqlilər dağın arxasında nə olduğunu görə bilirlər, lakin gözlərinin önündə nə olduğunu görmürlər.

Zəhmətin ən əsas dəyəri onun özü özlüyündə həm məqsəd, həm də vasitə olmasındadır ki, onun nəticəsindən yox, məhz özündən həzz alasan.

Tənqidçi-yaratmaq qabiliyyəti olmayan, həyatını yeni ideyaların tənqidinə sərf edən yazardır.

Yazılmamış həqiqətlərdən biri də odur ki, insan həyat pillələri ilə nə qədər yüksəklərə qalxarsa, dayandığı yerdən zirvəyə daha yaxın olanı görür. O, nə qədər aşağı düşsə də, ola biləcəyi ən aşağı pillədən aşağıda dayanmaz.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz əvəzi	4
Giriş	10
I FƏSİL.	
Əmin ər-Reyhani ədəbi irsinin tədqiqi	24
XX əsr şərqşünaslığında Əmin ər-Reyhani yaradıcılığı	24
Aida İmanquliyeva Əmin ər-Reyhani yaradıcılığının tədqiqatçısı kimi.....	32
II FƏSİL.	
Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında ərəb dünyası	50
Ədibin həyat yolu	50
Ərəb Şərqinin bədii inikasası.....	62
III FƏSİL.	
Əmin ər-Reyhani və ərəb dünyasının görkəmli ədəbi simaları	75
Əmin ər-Reyhani və Məruf ər-Rusafı	75
Əmin ər-Reyhani və Cəmil Sidqi əz-Zəhavi	93
Əmin ər-Reyhani və Cubran Xəlil Cubran.....	110
Əmin ər-Reyhani və Şibli Şmayyil	117
İraqın görkəmli ziyalıları və ölkədəki təhsil sistemi barədə	120
IV FƏSİL	
Əmin ər-Reyhaninin ədəbi-tənqidi görüşləri	134
Əmin ər-Reyhani irsində ərəb ədəbi-mədəni mühiti	134
Ədibin ədəbi-tənqidi görüşlərində Ərəb Şərqı	149
Nəticə	162
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	168
Xülasə (rus və ingilis dillərində)	183
Əmin ər-Reyhaninin hikmətli kəlamlarından	187

FATMA MƏCİDOVA

ƏMİN ƏR-REYHANİ
YARADICILIĞINDA
ƏRƏB ŞƏRQİ

Çapa imzalanmışdır: 19.09.2014
Kağız formatı: 60x84 1/16
Həcmi: 12 ç.v.; Sifariş: 393/6;
Sayı: 300

Kitab “Zərdabi LTD” MMC
Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Keşlə qəs., N. Abdullayev küç., 12
Tel.: (012) 514-73-73